

אונ׳ברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (לוס)

הביליקה בטבריה כמוקד צירוני בתקופת התלמוד לאור החפירות

החדשות

The Basilica at Tiberias as an Urban Center During the Talmud Period in
Light of New Archaeological Excavations

עבודת מאר לשם קבלת תואר מוסמך

M.A Thesis

מאי: ערן מאיר

ת.ל 032381063

בהנחיית: ד"ר בועל לוס

עבודה זו מוקדשת לזכרו של

פרופסור יזהר הירשפלד ז"ל

אשר פתח בפני את הדלת לעבודה הארכיאולוגית בשדה

ועל כן אני חש חייב לו חוב אישי.

תוכן עניינים

1.....	הקדמה
2.....	מבוא:
2.....	רקע היסטורי
3.....	תנאים גיאוגרפיים וככלכליים
4.....	תולדות המחקר
5.....	פני העיר במאה הראשונה
10.....	פני העיר במאה השנייה
13	פני העיר במאות השלישית-רביעית
28	פני העיר במאות החמישית-שמינית
30.....	טבריה מאחרי הרעש ועד הכיבוש הצלבני
37	האמנם בגיליקה?
37.....	הבגיליקה בארכיטקטורה הקלאסית
38	מבני בגיליקה בארץ ישראל
38	הבגיליקה בתקופה הביזנטית
39	לשאלת יצודה של הבגיליקה בטבריה
43	ווילות בצולמ הרומי
43	הווילת הרומית - מבט כולל
46	חלקי הווילת
51	הווילת הצירונית - מאפיינים ומייחדים
53	וילות רומיות בארץ
63	הווילת בטבריה - תיאור

63	 מצב השרידיט בשטח
64	 שיטות בנייה
67	 בור המ'ט
68	 מערכות להובלת מ'ט
69	 מערכת המדרגות
71	 האלף המערבי
72	 האלף המזרחי
73	 החדרים
75	 רצפות הפסיפס
80	 ריצוף כסיקוף של היררכיה
82	 שלבים מאוחרים בקיומה של הווילנה
85	 סוף קיומה של הווילנה
87	 סיכום
88	 נווילנה לארמון
88	 מדדים להגדרת ווילנה כארמון
94	 ארמנות ובתי מושל בעולם הרומי
97	 ארמנות ובתי מושלים בארץ
104	 הווילנה בטבריה לאור מבנים דומים בארץ ובעולם
107	 דיון - הארמון בטבריה ייצוג ונהגות
108	 ארמון של מושל הציר המזרחי
110	 ארמון של האפיסקופוס /ארכיבישוף

111	 ארמון הנשיאות
112	 יחס השלטונות הרומאים אל הנשיאות
114	 הנשיאות כסמכות שלטונית
115	 הנשיא כגורם שופטת
116	 הנשיאות כאליטה רומית
117	 הנשיא כהיפרכוס
118	 ליהוייס קודמים לבתי הנשיא
122	 נספח א- מקורות חל"ל
	נספח ב- הנשיא כהיפרכוס
130	 נספח ג- בית כנסת לא ידוע
131	 נספח ד- תוכניות
136	 רשימת איורים
140	 ביבליוגרפיה

הקדמה

ראשיתו של מחקר זה בשש עונות חפירה במסגרת 'חפירות הבזיליקה טבריה' בהן שימשתי כמנהל שטח (החל מן העונה השנייה מתוך שבע). החפירה נוהלה על ידי פרופסור יזהר הירשפלד ז"ל.

יזהר חפר במהלך השנים בחלקים שונים של טבריה ואף הספיק לפרסם חלק מחפירותיו כדוחו"ת ארכיאולוגיים סופיים. בכוונתו היה להביא גם את החפירה הזו לידי פרסום מלא ונאות כפי שעשה בכל המקומות בהם חפר בעבר. אולם למצער הוא לא זכה לכך עקב מותו בטרם עת ממחלה קשה.

עונת החפירות השישית התקיימה בצל מחלתו והעונה השביעית התקיימה כשנה לאחר מותו. כאשר החלטתי לחזור אל ספסל הלימודים ולכתוב עבודת גמר לתואר שני בנושא הבזיליקה בטבריה ביקשתי את רשותו לעשות שימוש במידע שטרם פורסם. ואכן קיבלתי את ברכתו.

יזהר נפטר כאשר המחקר שלי היה עוד בראשיתו (שלב הצעת המחקר) אולם למעשה השעות הרבות של העבודה המשותפת עימו ועם שאר חברי צוות המשלחת הם שהיוו את התשתית האמיתית למוצר המוגמר.¹

יזהר היה הראשון להציע כי הבזיליקה של טבריה איננה אלא ווילה אך הוא חזר בו ואף החל במחקר משווה עם בזיליקות נוספות. כאשר ניגשתי לברר את הסוגיה כולה מצאתי עצמי חוזר אל הצעתו זו הראשונה. חסרוננו, כבן-שיח לעיון ומחקר, וכמתווה דרך, הורגש במהלך המחקר.

כאשר ישבתי עם סיכומיו, אותם מצאתי בקלסרים שהותיר אחריו, חשתי ממש כאילו אנחנו מקיימים דיון על פרשנות הממצא. צר לי על כי לא אוכל לחלוק עימו את התובנות שלי לגבי המבנה בו השקענו יחדיו זמן ומשאבים רבים כל כך.

עיקרה של עבודה זו אמנם מוקדש לבירור זהותו ומהותו של מבנה מסויים. יחד עם זאת, במהלך המחקר מצאתי עצמי משוטט בשבילי טבריה כמו גם בשבילי המדרש, ושניהם כרוכים יחדיו. מצאתי לנכון להרחיב את היריעה לא רק למבנה מסויים אלא לגעת גם בהיבטים נוספים בהם נפגשים הממצא החומרי והמקור ההיסטורי בטבריה. בייחוד שמתי דגש על תגליות חדשות מחפירות השנים האחרונות ובכללם אלו של יזהר הירשפלד.

¹ שותף סמוי אך משמעותי בתהליך כולו היה מר אהרונ אמייתי אשר שימש כמנהל שטח וכמחליפו של יזהר. הוא גם קרא את

הטיוטה הראשונה של עבודה זו והערותיו הרבות משוקעות בגוף העבודה. אהרונ הוא שהכניסני ברזי עבודת השדה

הארכיאולוגית ועל כך תודתי לו.

מבוא

ההיסטוריה של טבריה עשירה ועמוסת פרטים ולא כאן המקום להציג את כולם. בסקירה דלהלן יובאו עיקרי הדברים. עם זאת ניתן פירוט יתר להיבטים חדשים כגון: חידושי המחקר הארכיאולוגי ופרטים העשויים להיות רלוונטיים להמשך הדיון.

רקע היסטורי:

העיר טבריה נוסדה על ידי הורדוס אנטיפס בשנת 19 לסה"נ.² אנטיפס, אשר שימש כמושל הגליל במעמד טטרארך מאז מות אביו (4 לפנה"ס), קבע את בירתו הראשונה בציפורי. עיר זו הייתה יישוב יהודי מבוסס. מיקומה במרכז הגליל התחתון וביצורה הטבעי היקנו לה יתרונות רבים כעיר בירה. אף על פי כן בחר אנטיפס ללכת בדרכם של אביו, שבנה את קיסריה שעל הים, ושל פיליפוס אחיו, שבנה את קיסריה פיליפי (פינאס/פמייס, כיום בניאס), והקים לעצמו בירה חדשה. בבנייתה של עיר חדשה ביקש אנטיפס לבסס את התרבות היהודית החדשה, זו הנשענת על הציבור היהודי מחד ועל השלטון הרומי מאידך.³ תרבות עירונית הלניסטית (לאו דווקא אלילית) העומדת כמשקל נגד לתרבות היהודית הכפרית שהייתה רוב מניינו ובניינו של היישוב היהודי בגליל במאה הראשונה לסה"נ. שמה של העיר מבטא את הקשר שבין בית הורדוס והקיסרים ברומא. העיר קרויה על שמו של הקיסר טיבריוס ובשלב מסוים גם נקראה קלאודיופוליס, על שמו של הקיסר קלאודיוס. בימיהם של אנטיפס ויורשו/מחליפו אגריפס הראשון, תפסה טבריה מקום מרכזי בניהול הגליל. בימי אגריפס השני, ירדה מעט העיר ממעמדה ונראה כי קיסריה-פיליפי תפסה את מקומה כמושב המרכזי של המלך היהודי.⁴ טבריה שבה ותפסה מקום מרכזי בקורותיה של הארץ במחצית המאה השלישית, עת נקבעה כמקום מושב הנשיאות ושכבת החכמים. מכאן ואילך, ולמשך כ-700 שנה, היוותה טבריה מוקד ראשי עבור יהודי הארץ והתפוצות.⁵ עם הכיבוש המוסלמי נוספה למרכזיותה של טבריה היהודית גם פן פוליטי. הדבר אירע לאחר שהשלטון החדש העביר את בירת ג'ונד אל אורדון מבית שאן לטבריה. מועד המעבר במדויק אינו ידוע. לא בטוח שהיה זה מיד לאחר הכיבוש. יתכן שהשינוי נקבע רק לאחר חורבנה של בית שאן ברעש 'שביעית', שנת 749 לסה"נ. מאורעות המאות העשירית-אחת עשרה

² כשר תשמ"ח, 5-6.

³ אבי יונה תשכ"ח.

⁴ חיי יוסף 37-38.

⁵ המספר 700 מבוסס על הנחה כי מעבר הנשיאות מציפורי לטבריה חל סמוך לשנת 250 לסה"נ. במאה העשירית אנו מוצאים

את ההנהגה יושבת ברמלה כפי שמשתקף מאגרתו של גאון ישעיהו השני אשר מציין כי מושבו במדינת רמלה הסמוכה ללוד

(שנת 1015). בשלהי התקופה אנו מכירים את גאוני ארץ ישראל היושבים בירושלים. כהן תשכ"ו, 118

פגעו בטבריה ודילדלו את כוחה. הכיבוש הצלבני חתם את הפרק הראשון בתולדותיה של העיר שחרבה וניטשה. המצודה הצלבנית נבנתה מצפון לעיר הקדומה וממנה התפתחו טבריה של ימי הביניים והעיר טבריה של ימינו.

תנאים גיאוגרפיים וכלכליים

טבריה הוקמה על חוף הכנרת, למרגלות רמת פוריה (הר ברניקי). העיר הקדומה השתרעה בראשיתה בשטח המישורי שבין בית הקברות הישן של טבריה המודרנית למלון חמי טבריה.⁶

- לאיתור המקום בו הוקמה העיר החדשה מספר סיבות:

1. **דרך**: העיר החדשה יושבת על אחד מסעיפי דרך הים. הדרך שהוליכה מסקיתופוליס לכיוון דמשק עברה על חופה המערבי של הכנרת. כל מי שהשתמש בדרך זו חייב היה לעבור בתוך טבריה.⁷
2. **עורף חקלאי**: בסמיכות מיידית לטבריה אמנם אין שטחי חקלאות אולם במרחק קצר נמצאות שתי בקעות חקלאיות עשירות. בקעת גינוסר מצפון ובקעת נגב כנרת מדרום.
3. **קרבה לאגם הכנרת**: קרבה זו מהווה יתרון כלכלי שכן העיר יכולה להתבסס גם על דייג ומסחר ימי בין חלקי האגם השונים.
4. **קרבה לחמי טבריה**: יתרון כלכלי נוסף נמצא בדמותם של המעיינות החמים הנובעים בקרבתה של העיר.⁸ סביב המרחצאות התפתח פרוור עצמאי- חמת טבריה, אולם הכפיפות המנהלתית הייתה לטבריה. לימים נבלעה חמת בטבריה.⁹
5. **בעלות אגררית**: יתכן שהבחירה המדויקת קשורה הייתה בכך שאדמות העמק היו שייכות לבית המלוכה. בעלות זו היא אולי ירושה מימי התלמיים אשר הקימו לשם ניהול אחוזותיהם את פילותריה היא בית-ירח.¹⁰ למעשה החליפה העיר החדשה את בית-ירח/פילותריה.

⁶ המונח טבריה העתיקה השגור בפי הציבור, בטעות יסודו. החומות הנראות בשטח שייכות לטבריה של התקופה העות'מנית. הן נבנו בידי דאהר אל עומר במאה ה-18.

⁷ הירשפלד 2007, 193.

⁸ אבי יונה תשכ"ח (ב) 164.

⁹ חיבור זה מוזכר בדברי התלמוד ביחס להלכות עירובין: ועכשיו בני חממה ובני טיבריא עיר אחת היא ירושלמי עירובין ה"ז (כב ע"ד).

¹⁰ כהן תשכ"ו, 10.

- גם המיקום המדויק נבחר בקפידה.

השטח שלמרגלות הר ברניקי הוא המשטח הרחב ביותר על חופה המערבי של הכנרת בין בית-ירח שבדרום למגדל שבצפון.

יתרון נוסף לישיבה בצל מצוקי הר ברניקי הוא ההצללה המוקדמת לה זוכה העיר בימות החמה (גלגל החמה נעלם מעבר לרכס כשעה וחצי קודם לשקיעה, יתרון משמעותי בבקעת הירדן החמה).¹¹
לסיכום – לא בכדי כותב יוספוס כי טבריה יושבת "במקום הטוב ביותר בגליל".¹²

תולדות המחקר:

שרידים ראשונים של עתיקות בשטח המרכז העירוני הקדום התגלו עוד בתקופת המנדט הבריטי במהלך חפירת תעלת ניקוז למניעת הצפת העיר התחתית של טבריה המודרנית. חפירות מסודרות ראשונות בטבריה נערכו על ידי א"ל סוקניק אשר חשף בשנות ה-40 של המאה ה-20 את השער הדרומי של העיר. מפעל חפירות רחב היקף נערך בשנות ה-50 על ידי בצלאל רבני. תוך כדי הכנת תשתיות לבנייתו של מרכז ספורט התגלה ונחשף בית המרחץ ולידו מבנה אשר זוהה על ידי החופר כשוק (מבנה העמודים). המבנה נסמך אל הרחוב הראשי- הקרדו. בעקבות תוצאות החפירות הוחלט להשאיר את השטח בלתי מיושב כך שבעתיד ניתן יהיה לחשוף את העתיקות הטמונות בו.

במחצית שנות ה-60 נחשף בצפון המרכז העירוני הקדום, סמוך לכביש 90, מבנה גדול מימדים אשר זוהה על ידי החופר אדם דרוקס כבזיליקה.¹³ השלמת חשיפתו של המבנה נעשתה תחת ניהולו של יזהר הירשפלד שהחל לחפור במקום בשנת 1993, ובהמשך במהלך 7 עונות חפירה בשנים 2004 עד 2007. מבנה זה הוא העומד במרכזה של עבודה זו.

בשנת 2008 נחנך בחלקו הדרומי של השטח פארק עירוני. הכנת הפארק לוותה בכיסוי מסיבי של השטח, שטרם נחפר, באדמה שהובאה מחוץ לאזור. בחלקו המערבי של השטח, ממש למרגלות המצוק, החלה רשות העתיקות בחשיפתו של התיאטרון העתיק אשר רק קירו המזרחי היה גלוי עד כה (התיאטרון התגלה בשנות ה-90 על ידי יוסי סטפנסקי ויזהר הירשפלד בחפירות בדיקה שנערכו מטעם רשות העתיקות).

¹¹ לעובדה אסטרונומית זו ביטוי גם במקורות חז"ל, למשל: "ר' אמי מטלטל על פום נשייא דאמרן שמשא הוות על סוסיתה" תרגום: רבי אמי היה מטלטל (במוצאי השבת) על פי הנשים שאמרו יש שמש על סוסיתא. ירושלמי יומא ג ה"א (מ ע"ב). הצורך בעדות ראייה לגבי שקיעת השמש על סוסיתא נובעת מההכרה שאי ראיית השמש בטבריה אינה מעידה על שקיעה.

¹² קדמוניות יח, 2.

¹³ הגילוי והחפירה הם תוצאה של חפירת תעלה לצורך הנחת צינור המוביל המלוח המנקז את מימי המעינות המלוחים בצפון הכנרת ומוליכם אל הירדן הדרומי.

בסקירה להלן יתוארו פניה של טבריה לאורך הדורות. דגש מרכזי יושם על המאות השלישית והרביעית לסה"נ וזאת בצמידות לעובדה שהבזיליקה, המהווה את ליבה של עבודה זו, מתוארכת לשלהי תקופה זו וממילא זו התקופה המשמעותית להבנת ייעודו של המבנה בעת הקמתו. ראשיתה של המאה העשרים ואחת הביאה בכנפיה עדנה למחקר הארכיאולוגי של טבריה וכמו 'פשטי המקראות המתחדשים בכל יום', כך גם תגליות עולמה החומרי של העיר הקדומה נחשפים חדשות לבקרים. על כן ישולבו דיוני זוטא, אגב הדברים, בסוגיות שונות אשר יש בהן פנים חדשות אותן ניתן להציג במסגרת זו.¹⁴

פני העיר במאה הראשונה

מקורות המידע העוסקים ישירות בשלב הקמתה של העיר הם דלים. למעשה פרט לעצם הסיפור על הקמתה של העיר אין בידנו כל מידע.¹⁵ תמונה זו משתנה מעט לאחר פרק זמן של כחמישים שנה, ימי מרד החורבן. בתיאוריו של יוספוס את טבריה של ימי המרד נזכרים כמה וכמה אלמנטים מרכזיים בעיר. הוא מתאר ארמון,¹⁶ שוק,¹⁷ איצטדיון,¹⁸ חומה¹⁹ ובית כנסת.²⁰ תגליות ארכיאולוגיות של השנים האחרונות נותנות אישוש בשטח לתיאור הספרותי.²¹

¹⁴ הסתמכות על דיווחים ראשוניים היא בבחינת 'אליה וקוף בה' שכן התגליות טרם עברו את מסננת העיבוד הסופי וטרם עמדו בפני בקורת המחקר. עם זאת תנופת החפירות של השנים האחרונות יצרה מצב בו המידע העומד לרשותנו כיום אודות טבריה הקדומה רב לאין ערוך מזה שהיה קיים אך לפני עשור. דומה כי לא ניתן להתעלם מכך.

¹⁵ קדמוניות היהודים יח, 36-38. עובדה מפתיעה נוספת היא שבכל החפירות שנערכו עד היום בטבריה כמעט ולא נמצאו מטבעות של הורדוס אנטיפס אף שאלו נטבעו בטבריה גופא. סה"כ מוכרים פחות מחמישה מטבעות שכאלו מטבריה! בגמלא לשם השוואה נמצאו 55 מטבעות של שליט זה. תודתי לד"ר דני שיאון שהיסב את תשומת ליבי לתופעה זו, אך גם לו אין הסבר לכך.

¹⁶ חיי יוסף 65-66.

¹⁷ קדמוניות היהודים יח, 147-149.

¹⁸ חיי יוסף 92.

¹⁹ מלחמת היהודים ג, 448-461.

²⁰ חיי יוסף 280.

²¹ סיכום של הנושא נעשה על ידי זאב וייס (וייס 2006) אולם מסקירה זו חסרים הארמון ובית הכנסת, מידע שלא פורסם בזמן כתיבת הדברים, והתיאטרון שטרם נחשף באותה עת.

- **איצטדיון** : בחפירות הצלה סמוך למלון גלי-כנרת נחשף קצה מסד המושבים של האיצטדיון. המבנה

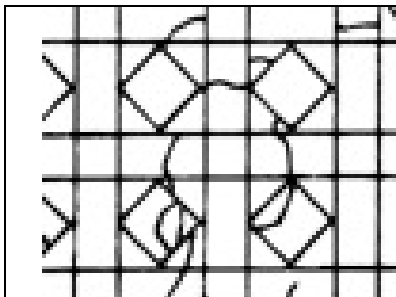
איור 1. קיר האיצטדיון

מתוארך למאה הראשונה לסה"נ ויצא משימוש עוד בתקופה הרומית.²² הדעת נותנת כי לאיצטדיון זה מכון תיאורו של יוספוס אודות כינוס השבויים היהודים שתפס אספסיאנוס בטבריה.²³

- **תיאטרון** : מתקן שעשועים נוסף אשר ניצב בעיבורה של טבריה ההרודיאנית הוא התיאטרון. אין עדויות היסטוריות לקיומו אולם תוצאות החפירות הנערכות בו

לאחרונה מלמדות כי יש לקבוע את מועד הקמתו למאה א' לסה"נ. לתיאטרון בשלב זה היה קוטר של 47 מטרים, רוחבו היה 60 מטרים, ולו שני גושי מושבים שפנו צפונה.²⁴ התיאטרון נותר בשימוש גם במאות הבאות תוך כדי עריכת שינויים אשר יצוינו בהמשך הדברים.

- **ארמון** : בחפירות הירשפלד התגלו שרידי של מבנה מפואר המתוארך למאה א' לסה"נ. השרידים קבורים תחת מילוי עבה התומך את יסודות הבזיליקה ולכן רק מעט ממנו נחשף. גודל השטח בו נחשפו שרידים אלו מגיע לכ-450 מ"ר ואין ספק כי זוהי רק תמונה חלקית. השרידים כוללים קטעי קירות הבנויים אבנים מסותתות בקפידה. סגנון סיתות השוליים ואופן סידור האבנים (ראש פתין ויצירת 'ארגזים') מוכר היטב מאתרים אחרים בני התקופה ההרודיאנית (קיסריה, פניאס). הקירות היו מטוייחים פרסקאות צבעוניים, בסגנון הפומפייני השני (דוגמת הממצא בארמונות מצדה ובית הפרסקאות ביודפת²⁵). המבנה תוארך באמצעות קרמיקה בתשתית הרצפה וכן באמצעות הדמיון הטיפולוגי.

איור 2ב- ריצוף הארמון- שרטוט

איור 2א – ריצוף הארמון - צילום

²² הרטל 2008א.

²³ מלחמת היהודים ג', 540-535.

²⁴ ע"פ אתר רשות העתיקות : www.antiquities.org.il, מספר רשיון A-5363

²⁵ לדוגמאות נוספות ודיון ראה : אביעם תשס"ה, 90-94. בייחוד איור 37.

איור 2ג- קיפרוס רצפת בית המרחץ

שרידיו של המבנה
ההרודיאני קטועים על ידי
יסודות הבזיליקה. החלק
שהשתמר בצורה הטובה
ביותר הוא אולם גדול שהיה
מרוצף לוחות אבן צבעוניים

בטכניקת אופוס סקטילה (יתכן שאין מדובר באולם אלא בחצר מוקפת סטווים). דגם סידור לוחות השיש דומה, אף כי לא זהה, לריצוף האופוס סקטילה בבית המרחץ שנחשף במבצר בקיפרוס.²⁶ מידותיו של המבנה כמו גם פארו מאפשרים להציע כי זהו ארמונו של הורדוס אנטיפס המתואר אצל יוספוס.²⁷ על פי תיאוריו היה זה ארמון מפואר, מצופה זהב ומעוטר גם בדמויות בע"ח. ממצאים אלו לא נמצאו, אך במקרה זה 'לא מצינו אינה ראייה'.²⁸ בתוך הארמון הובחן לפחות שלב שינוי אחד. בשלב זה נבנה קיר דל החוצה את החצר/אולם המרוצף. הקיר אמנם בנוי ברישול אך פניו כוסו סטוקו אדום (מעל קנה המידה בצילום).

²⁶ נצר 1992. תמונה צבעונית אחרי עמ' 1504 שם.

²⁷ חיי יוסף 65-66.

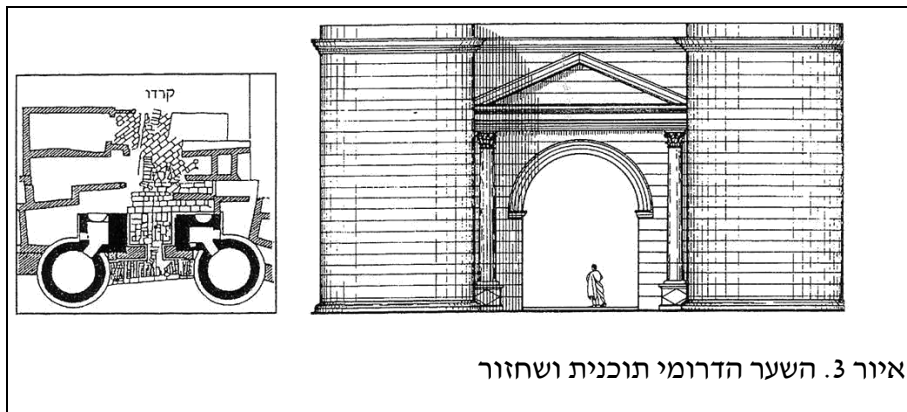
²⁸ לארמונו של אנטיפס ניתן לקשור אירוע חשוב בתולדות הנצרות והוא עריפת ראשו של יוחנן המטביל. על פי המסופר בברית החדשה נאסר יוחנן על ידי אנטיפס והוצא להורג לבקשת הרודיה, בתו החורגת, בזמן מסיבת יום ההולדת שנחוגה בביתו. עם זאת חשוב לציין כי במקום אחר מוסר יוספוס שיוחנן נאסר ונהרג במכוור (קדמוניות יח 119).

על פי תיאורו של יוספוס נפגע הארמון (שהיה שייך באותה העת לאגריפס השני) על ידי המורדים שביקשו לבזוז את האוצרות שבו כמו גם לפגוע בציורי הדמויות שעוטרו את קירותיו. לא ברור מדבריו האם הארמון נהרס או שמה רק נפגע והמשיך לשמש גם לאחר המרד.²⁹ קליין הציע כי אל ארמון זה מכוונת המסורת המספרת על ארמון של ינאי המלך אשר חרב ואבניו שימשו

איור 2. קירות הארמון שלב א ושלב ב. שים לב לפרסקו האדום על פני הקיר המאוחר

תחילה לעבודה-זרה ולאחר מכן לריצוף דרכים.³⁰

- **חומה:** חומת העיר אותה ביצר יוספוס כחלק מההכנות למלחמה לא נתגלתה.

- שער מפואר נחשף בדרומה של העיר. השער התגלה לראשונה בשנות ה-30 על ידי סוקניק. בשנות ה-70 נחשף השער במלואו על

ידי גדעון פרסטר.³¹ המרכיב הבולט ביותר בשער הם שני המגדלים העגולים העוטרים אותו. מגדלים עגולים מוכרים בארץ-ישראל וסביבתה מהתקופה ההרודיאנית למשל בשער הצפוני של קיסריה, השער המערבי של סבסטיה, השער המערבי של גדרה. שער ובו מגדל עגול בודד, המתוארך אף הוא לאותה תקופה, נמצא בסוסיטא הסמוכה.³² השער מתוארך למאה א' לסה"נ אולם החומה הניגשת אליו היא מאוחרת יותר.³³ נראה כי חומה מן המאה הראשונה, במידה ושרדו ממנה שרידים, תמצא צפונית למיקום השער. קרוב יותר לשטחה המיושב של העיר במאה הראשונה. במרוצת השנים שב האיזור

²⁹ חיי יוסף 65-66. לאגריפס השני עצמו מיוחסת בניית הארמון הגדול בקיסריה פיליפי ואולי נבנה ארמון זה כתחליף לארמון

בטבריה שנהרס במרד. על ארמון אגריפס ראה צפיריס 1998, 8-11.

³⁰ בבלי עבודה-זרה נ ע"א. ליברמן 1946, 366-367 ובהערה 269 שם.

³¹ פרסום ראשוני – פרסטר תשל"ז. ממצאי התקופה הרומית מחפירה זו טרם זכו לפרסום מלא. ממצאי התקופה האיסלמית

הקדומה פורסמו ע"י סטייסי (2004)

³² סג"ל ואייזנברג תשס"ה, 21.

³³ ככל הנראה מאה שישית וראה להלן.

וכוסה בסחף של שטפונות החורף, אך בשנת 2007 נוקה השטח מחדש והוכשר לביקורי קהל. במהלך העבודות התגלו שרידיו של גשר אשר אפשר מעבר המים ללא פגיעה בשער. רוחבו של הגשר הרומי היה כ-16 מטר.³⁴ לימים הוא נהרס ובמקומו נבנה גשר צר יותר והוא הנראה כיום בשטח.

- **שוק** : מבנה כזה מהמאה הראשונה טרם התגלה.
- **בית כנסת** : בתיאוריו של יוספוס נזכר בית כנסת טבריה. רוב בתי הכנסת, מתקופת בית שני, שהתגלו עד היום נמצאו ביהודה, פרט לגמלא שבגולן. העדויות ההיסטוריות כמו גם חידושי המחקר הארכיאולוגי מחייבים להניח שתופעת בתי הכנסת עוד בימי הבית הייתה קיימת גם בגליל. ואכן בית כנסת מתקופת בית שני התגלה לאחרונה ביישוב מגדל שמצפון לטבריה. חרף כל האמור בית כנסת מתקופת בית שני טרם התגלה בטבריה. עוד בעניין זה ראה בנספח ג.
- למרות הגוון הנוכרי, לכאורה, וחרף קשיים הלכתיים אותם מתאר יוספוס (העיר נבנתה על קברים קדומים³⁵), התפתחה העיר במהירות. עוד קודם למרד הלכה ותפסה טבריה את מקומה של ציפורי כעיר הראשה בגליל. דוגמא אחת לכך היא בחירתו של אגריפס הראשון בטבריה כמקום לכינוס מלכי האזור.³⁶
- בזמן מרד החורבן ערכה טבריה הכנות למלחמה אולם בשעת פקודה בחרו תושביה לפתוח את השערים בפני הצבא הרומי.³⁷ כך ניצלה טבריה מחורבן כמו זה שפקד את יודפת וגמלא.

פני העיר במאה השנייה

במהלך המאה השנייה המשיכה טבריה להתפתח. ממקורות חז"ל אנו למדים על ישיבתם של כמה חכמים בטבריה אך עדיין אין היא מהווה מוקד מרכזי של היצירה התורנית. עם זאת יש חכמים ידועים הפוקדים את טבריה לפרקים. אחד הסיפורים הללו עשוי לתרום מעט לחקר דמותה העירונית של העיר. בתלמוד

³⁴ טרם פורסם. דיווח ראשוני באתר האינטרנט של רשות העתיקות. מספר הרשאה A-5493.

³⁵ קדמוניות, יח 36-38. המסורת על קיומם של קברים קדומים סותרת לכאורה את תיאור של הקמת עיר במקום שלא היה מיושב קודם לכן. עד כה לא נמצאו בטבריה שרידים משמעותיים מלפני התקופה הרומית. ההתיישבות הקדומה הסמוכה התגלתה מדרום לחמי טבריה. בנקודה זו נחשפו בתי מגורים מתקופת הברונזה הקדומה (החפירה התקיימה בשנת 2008. מידע בע"פ מן החופר ומארכיון רשות העתיקות באתר רשות העתיקות : www.antiquities.org.il, מספר רשיון A-5363). בחפירות במרכז העירוני של טבריה הרומית-ביזנטית נמצאו רק שברים בודדים מתקופת הברונזה הקדומה. ייתכן עם זאת שקברים שכאלו אכן היו מאה הראשונה לסה"נ והם המקור לבעיה שנוצרה.

³⁶ קדמוניות יט, 338-339.

³⁷ מלחמת היהודים ג, 448-461.

הירושלמי מתואר ביקורם של רבי עקיבא, רבי אליעזר ורבי יהושע בבית המרחץ של טבריה.³⁸ בית המרחץ המתואר בסיפור זה הוא מבנה בעל כיפה. אין לדעת איזה מחלקיו של בית המרחץ היה זה שנשא כיפה אולם עצם השימוש בכיפה איננו חריג בנוף בתי המרחץ בתקופה הרומית.³⁹

- רחובות העיר: מרכיב חשוב ומרכזי בחזותה של עיר, כאז כן היום, הם הרחובות. דומה כי המאפיין הבולט ביותר של העיר הרומית המתוכננת הוא התוכנית האורתוגונלית (כמובן בכפוף לשיקולי טופוגרפיה). מבחינה ארכיטקטונית אין בממצא הארכיאולוגי כדי לתרום רבות לתחום זה שכן פרט לחלק קטן של ריצוף רחוב, צמוד לשער הדרומי המתוארך למאה א' לסה"נ, לא נחשפו קטעי רחובות מטבריה של המאות ב' – ז' לסה"נ (קטע הקרדו המוזכר למעלה אותו חשף רבני איננו מתוארך באופן ודאי).⁴⁰ אף על פי כן הדעת נותנת כי הציר האורכי של העיר לא השתנה במהלך התקופה הנידונה ורחובה הראשי של טבריה אכן נמשך בקו ישר מן השער צפונה. יתכן כי ניתן למצוא רמז לקיומה של הצטלבות רחובות בדברי התוספתא המזכירים את הכיפה: *בראשונה היו בני טבריה מהלכין את כל חמתה ואין בני חמתה באין אלא עד מקום הכיפה*.⁴¹ בהסבר המונח כיפה הוצעו רעיונות שונים ונראית הצעתו של אליאב ולפיה כיפה זו היא המונומנט המכונה בשם טטראפילון אשר ניצב במרכזה של העיר.⁴² מונומנט כזה טרם נחשף בטבריה אך כדרכה של הארכיטקטורה העירונית המקובלת באותה העת יש יסוד סביר להניח שגם טבריה התהדרה במונומנט שכזה. דברי התוספתא מעידים על כך שהמבנה היה מעוטר בכיפה.⁴³

בתי מגורים: בחפירותיו של הירשפלד במכון הטיהור של טבריה התגלה מבנה מפואר בעל חצר פריסטילית מרוצפת פסיפס. הירשפלד הציע לזהות במקום את בית המדרש הגדול של טבריה. הוא הסתמך בין היתר על מציאתה של בריכה בחצר בה הוא ביקש לראות מקווה טהרה.⁴⁴ לזיהוי זה קמו עוררין ונראה יותר שאכן אין מדובר במבנה ציבורי אלא בבית מידות פרטי.⁴⁵ יש להניח כי בחלקו התחתון של מדרון הר

³⁸ ירושלמי סנהדרין ז הי"ב (כה ע"ד) – נספח א' 1.

³⁹ פרט נוסף העולה מן הסיפור הוא הימצאותם של נוצרים (=מינים) בטבריה אותה העת. יתכן עם זאת כי אותו מין היה אף הוא עובר אורח.

⁴⁰ קטע רחוב מרוצף ולאורכו חנויות נחשף חפירות הירשפלד אולם קטע זה מתוארך בוודאות לשיקום העירוני שלאחר רעש 749.

⁴¹ תוספתא ערובין ה,ב.

⁴² אליאב תשנ"ה, 79.

⁴³ מבנה דומה משוחזר בטטראפילון הצפוני של גרסה. מקבילו הדרומי לעומת זאת משוחזר ללא גג או כיפה מעל ארבעת הפילי. סג"ל 1995, 152-156. הטטרפילון בגרסה מתוארך למאה השלישית אולם בהיותה מקור תנאי מהוה עדות התוספתא רמז לכך

שבטבריה ניצב מבנה דומה במאה השנייה, במידה והשערתו של אליאב אכן נכונה.

⁴⁴ הירשפלד 2004, 12-13.

⁴⁵ זאב וייס – בע"פ.

ברניקי היו בנויים בתים נוספים של עשירי טבריה והבית אשר נחשף מייצג את רובע המגורים אשר השתרע בסביבתו.

התיאטרון: התיאטרון אשר נוסד כאמור במאה א' לסה"נ הורחב במאה ב' לסה"נ בגוש מושבים נוסף, כעת הגיע קוטרו ל-55 מטרים ורוחבו ל-78 מטרים.

אירוע אותו ראוי לציין בפרק זמן זה הוא ביקורו של הקיסר הדריאנוס בטבריה במהלך ביקורו במזרח בשנת 119 לסה"נ. הדים לביקור זה ניתן למצוא במדרש המתאר מפגש בשבילי טבריה בין הדריאנוס, לזקן שנטע תאנה.⁴⁶ עדות נוספת לביקור זה עולה מדבריו של אפיפניוס המזכיר מקדש לכבוד הקיסר שבנייתו לא הושלמה (הדריאניאון).⁴⁷ ביטוי חומרי לאפיזודה זו עשוי להימצא במטבעות אשר נטבעו בטבריה בשנת 119. על פני המטבע טבוע דיוקנו של הקיסר ועל גבו מופיע מקדש ובו דמות יושבת.

כאמור, בנייתו של המקדש לא הושלמה. מן המקורות אין לדעת באיזה שלב הופסקו העבודות ומאיזו סיבה. לא יהיה זה בלתי סביר להניח כי הפסקת הבנייה קשורה באירועי מרד בר כוכבא.⁴⁹ מעבר לכך אין לדעת מה מחלקיו כבר נבנה ומה נותר כתכנון על הלוח. בחפירותיו של בצלאל רבני נחשף קיר איתן מצפון לבית המרחץ (w300). מדובר בקיר רחב, 2.5 מטרים רוחבו. פניו הדרומיים עשויים אבני גזית משובחות ואילו ליבתו עשויה אבני שדה מלוכדות במלט. נדבכי הגזית לא השתמרו באופן אחיד לכל אורכו של הקיר (סה"כ נחשפו ממנו כ-75 מטר) בחפירותיו של הירשפלד נחפרו שני בורות בדיקה במטרה לתארך קיר זה. בבור אחד ירדו החופרים עד ליסודותיו של הקיר (L. 105). הבור נחפר לעומק של 5 מטר מפני השטח, נדבכי הגזית נמצאו עד לתחתית הבור. הקרמיקה שנמצאה במילויי היסודות כוללת ממצא מתקופת הברונזה הקדומה ולאחריה הרומית

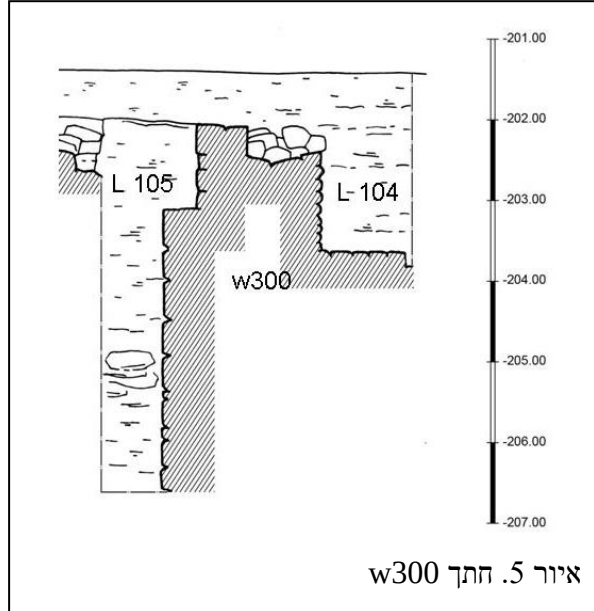
⁴⁶ קהלת רבה פרשה ב.

⁴⁷ אפיפניוס, panarion, 30. תרגום אצל: קליין תרצ"ט 71-72.

⁴⁸ משורר תשמ"ח, 99.

⁴⁹ מקובל להניח כי תחומי המרד לא הקיפו גם את הגליל. מור 1991, 116, 120-121. מור 2001, שחר 2001.

עם זאת לא מן הנמנע שגם בגליל היו אירועים אלימים נקודתיים הקשורים בדיכוי המרד. עדויות חדשות מסוג זה נמצאו בחפירות המתקיימות בחורבת חמאם. תחת בית הבד מן התקופה הביזנטית נחשפה שכבת חורבן מן המאה השנייה. הממצא כולל חרב ופגיון. ליבנר תש"ע, 32. סביר אם כן להניח שגם בטבריה הובילו אירועי המרד לשיבוש סדרי החיים כמו גם לשינוי בתוכניות בניית מקדש לכבודו של הקיסר.

17

הקדומה. תמונה דומה עולה גם מהחפירה מציודו השני של הקיר (L. 104). בריבוע אחר התגלתה רצפת גיר כתוש מהודק הניגשת אל הקיר מדרום. הממצא שתחת לרצפה זו מתוארך אף הוא למחצית המאה ב' לסה"נ (L. 130). התמונה הכללית המתקבלת לגבי קיר זה היא כי שימש כקיר תמך איתן אשר נבנה במטרה ליצור משטח מוגבה עליו

אמור היה להיבנות, אל נכון, מבנה ציבורי גדול. השערת החופרים היא כי מדובר בחלק מהאדריאנון המוזכר במקורות.⁵⁰ בעבר הועלתה הצעה שונה ולפיה יש לראות באדריאנון שריד לארמונו של הורדוס אנטיפס ולמעשה כונו השרידים הרודיאן.⁵¹ תוצאות החפירות מאפשרות לדחות הצעה זו.

אירוע היסטורי שודאי השפיע על דמותה של העיר בתקופה זו קשור בדמותו של רבי שמעון בן יוחאי. אחת מן הבעיות שהקשו על אנטיפס ליישב את העיר החדשה שייסד נעוץ היה בקיומם של קברים קדומים כפי שצוין לעיל. למרות העובדה שהעיר התפתחה במרוצת מאה שנה עדיין נותרה בעיה זו מרחפת בחלל האוויר וטרם באה אל פתרונה. עדות לכך נמצאת במסורת המתארת את טיהור העיר על ידי רבי שמעון בן יוחאי.⁵² על פי המדרש סימן רשב"י את הקברים הבלתי ידועים כדי שניתן יהיה לפנותם ובכך לפתח את העיר כיישוב יהודי לגיטימי. בעיית הקברים איננה שבה ועולה עוד במקורות הרבים העוסקים בטבריה של ימי התלמוד, לפיכך ניתן לראות את מעשה טיהור כהכרעה הלכתית אשר סללה את הדרך להפיכתה של טבריה למרכז היהודי הראשי בגליל בפרט, ובארץ כולה.⁵³

המידע על פניה של העיר במאה השנייה הוא מועט. גם החפירות השונות לא תרמו רבות בתחום זה. עם זאת דומה כי טיהור העיר איפשר גידול משמעותי של טבריה. גידול זה הוא שיצר את המצע להתפתחויות המאה השלישית.

⁵⁰ הירשפלד וגלאור 2007, 214.

⁵¹ ליברמן 1946, 367.

⁵² נספח א' 2

⁵³ בעיית הבנייה על קברים שבה להופיע בטבריה בימינו. ביחסים שבין החיים לבין המתים בטבריה התהפכו היוצרות. בית הקברות של טבריה הקדומה השתרע על המדרונות שמצפון לעיר, כיום בנויים באזור זה שיכונים מודרניים. בעת חפירת יסודות לבתים מתגלות לעיתים מערות קבורה קדומות, דוגמא לכך- סטפנסקי תש"ס. לעומת זאת בית הקברות המשמש את יהודי טבריה מאז חידוש היישוב היהודי במאה ה-18 משתרע על שטחן של שכונות מגורים מהעת העתיקה.

פני העיר במאות השלישית-רביעית

האירוע המשמעותי ביותר בביסוס מעמדה של טבריה כעיר הראשה בגליל, וכמרכז הפעילות היהודית בארץ, התרחש במחצית המאה ג' לסה"נ. סמוך למועד זה הועתק מושב הנשיאות מציפורי לטבריה. את המעבר הזה יש לייחס אל נכון לרבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי יהודה הנשיא. יחד איתו, ואולי כתהליך מקביל, עוברת לטבריה גם שכבת החכמים. משלב זה ועד למחצית המאה התשיעית, משך של 700 שנה, היוותה טבריה מוקד ארצי ובין לאומי להנהגה היהודית.

לגבי מועד המעבר של הנשיאות ניתן להיעזר בשני עוגנים כרונולוגיים. שניהם ממקורות חז"ל. המקור הראשון הוא דבריו של רבי יוחנן על מסעות הסנהדרין. לדבריו תחנתה האחרונה והסופית של הסנהדרין היא בטבריה.⁵⁴ לא כאן המקום להיכנס לשאלת מהותה של הסנהדרין במאה השלישית. לצורך הדיון נתייחס למימרא זו כמבטאת את מעבר ההנהגה היהודית מירושלים, דרך התחנות השונות, עד לטבריה. רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל, חי ופעל בטבריה. הוא נפטר בשנת 278 לסה"נ.⁵⁵ מאחר ורבי יוחנן היה מתלמידיו של רבי אשר נפטר בשנת 220 לערך יש לקבוע את מעבר רבי יוחנן לטבריה לסביבות 250. עוגן אחר הוא תיאור המפגש בין רבי יהודה נשיאה לקיסר דיוקלטיאנוס.⁵⁶ הסיפור מובא פעמיים במקורות חז"ל והוא בעל נופך אגדתי. עם זאת דומה כי ההד ההיסטורי העולה ממנו הוא פגישה שאכן נערכה בין הנשיא לבין הקיסר. ככל הנראה נערך מפגש זה בשנת 286.⁵⁷ יתכן שלאירוע זה ולתוצאותיו ניתן לקשר את הצו (ריסקריפט) שנתן דיוקלטיאנוס לאדם בשם יהודה. בצו זה מאשרר הקיסר את כוחו של אותו יהודה בכך שהוא קובע כי כל דיין שנתמנה על ידי אנשים פרטיים (וככל הנראה לא על ידי יהודה זה) אין דינו דין.⁵⁸ גם כאן אפשר לראות במאורע Terminus Ante Quem לשיבתה של הנשיאות בטבריה. עוד יש לציין כי ייתכן ולביקור זה נלוותה גם הענקת התואר 'המזהירים ביותר' (illustrius), תואר המוכר מאוחר יותר הן מן הצוים הקיסריים והן מן כתובות בבית הכנסת של חמי טבריה (בית הכנסת של סוורוס). משמעותו היא אי כפיפות לשלטון המקומי. נושא תואר זה נופל במעמדו רק מן הקיסר עצמו.⁵⁹

⁵⁴ נספח א' 3.

⁵⁵ איגרת רב שרירא גאון, צב. השנה המדויקת היא שנת תק"ץ למניין השטרות.

⁵⁶ נספח א' 4.

⁵⁷ שליט תשכ"א, 430.

⁵⁸ דינור תש"ב.

⁵⁹ די סגני תשמ"ח, 93.

טבריה נוסדה כפוליס וככזו התקיימו בה כל מוסדות השלטון העירוני המוכרות מן הפולייס האחרות. בעלי תפקידים שונים נזכרים בימיו של יוספוס וגם מאוחר יותר.⁶⁰ עם זאת ניתן למצוא רמז לכך שבמחצית המאה השלישית הוכרזה טבריה גם כקולוניה רומית. במדרש המובא בתלמוד הבבלי נאמר⁶¹:

”א”ל אנטונינוס לרבי: בעינא דימלוך אסוירוס ברי תחתי ותתעביד טבריא קלניא...” (תרגום: אמר לו אנטונינוס לרבי: רצוני שימלוך סוורוס בני תחתי ושתעשה טבריה קולוניה...). ישומה של החלטה זו באה לידי ביטוי במטבעות העיר מימיו של אלגבלוס, יורשו של קרקלה, עליהן ניתן לזהות את הכיתוב COL, קיצור של קולוניה.⁶² יתכן כי את השינוי הסטאטוטורי יש לקשור לעלייה במעמדה של העיר בעקבות העתקת הנשיאות אליה.

העושר הספרותי הנוגע לחיי היומיום, היצירה הרוחנית ודמותה של העיר כפי שהוא עולה ממקורות חז”ל הוא עצום. טבריה מוזכרת מאות פעמים בספרות האמוראית והמדרשית (לא כולל ספרות התנאים).⁶³ מרכזיותה הרבה של טבריה מאפשרת להניח כי גם סיפורים שונים אשר לא נזכר בהם במפורש כי התרחשו בטבריה, אירעו גם הם בעיר. רבים מן החכמים המרכזיים באותה תקופה מתגוררים ופועלים בטבריה: רבי יוחנן, רבי שמעון בן לקיש, רבי אמי ורבי אסי, רבי זירא, מר זוטרא וכמובן שושלת הנשיאים. בסקירה דלהלן ינתן הדגש למקורות מהם ניתן ללמוד על דמותה של העיר ובעיקר המרכז העירוני, הנדון במרכז של עבודה זו. מוסדות שונים מוזכרים אגב הסיפורים. לעיתים ניתן ללמוד רק על עצם קיומו של המוסד ולעיתים ניתן להפיק מידע נוסף באשר למיקומו במערך העירוני ואף צורתו החיצונית.

⁶⁰ לדוגמא: אסטרטגים ובוליי: מלחמות ב 639, בבלי בבא-בתרא קמג ע”א. ארכון: מלחמות ב 599, ירושלמי ברכות ב ה”ח (ה),

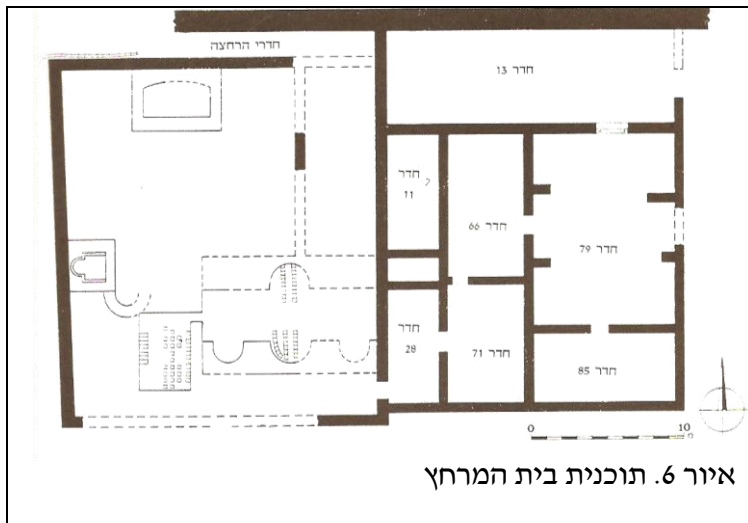
(ג).

⁶¹ בבלי עבודה-זרה י ע”ב.

⁶² משורר תשמ”ח, 99.

⁶³ ליקוט של מבחר גדול מבין מקורות אלו נעשה על ידי קליין (קליין תרצ”ט, 49-62) לכך הוסיף קליין גם מקורות שונים מהספרות הנוצרית הנוגעים גם הם לטבריה (קליין שם עמ’ 62-72). ליקוט נוסף משולב בדיון לפי נושאים שונים נעשה על ידי מ”ד יודלביץ (יודלביץ תש”ל). כמו כן הוקדשו לטבריה מאמרים רבים, מהם כוללנים ומהם הנוגעים בתחומים מסויימים: ספראי תשמ”ב; אופנהיימר תשמ”ח; שוורץ תשמ”ח.

• בית מרחץ :

בית המרחץ ממוקם במרכזה של העיר. חשוב לסייג ולהדגיש כי אין הכוונה למרחצאות של חמי-טבריה אלא לבית מרחץ בנוי, אשר מימיו מחוממים באמצעות תנור, ורצפתו מחוממת בטכנולוגיית ההיפוקאוסט, כפי המקובל בעולם הרומי. שרידיו של בית מרחץ זה נחשפו למרגלות הר ברניקי על ידי בצלאל רבני בשנות החמישים של המאה

העשרים.⁶⁴ מדובר במכלול במשתרע על פני 1300 מ"ר. המרחץ כולל שני חדרים חמים ומספר חדרי מלתחות. על רצפתו נחשפו רצפות פסיפס מרהיבות. אחת מהן הוצאה ונמצאת במחנני רשות העתיקות ואילו האחרות נהרסו במרוצת השנים. שתי הרצפות השלמות שנמצאו הן פסיפס הדגים ופסיפס החמורים.⁶⁵

⁶⁴ דיווח ראשוני- רבני 1953. רבני נפטר בטרם עת ולא הספיק לפרסם את תוצאות חפירותיו הרבות בטבריה וסביבתה. פרסום ראשוני ותוכנית נעשו על ידי הירשפלד ואחרים- טלגם תשמ"ח 125-128. הירשפלד 1992, 563. אחת המטרות שהציב הירשפלד בחפירותיו המחודשות הייתה פרסום ארכיטקטוני של בית המרחץ. לשם כך נערכו מדידות מפורטות וחפירות משלימות. תוצאות עבודה זו עתידים להתפרסם כחלק מן הדו"ח השלם של חפירות הירשפלד. התוכנית המובאת כאן היא היחידה שפורסמה עד כה.

⁶⁵ התיאורים ע"פ טלגם תשמ"ח, 125-131. במחקרה התבססה טלגם על רישומי השדה של רבני, על דו"ח מוקדם מיום 4.5.1954 (לא פורסם) ובעיקר איורים צבעוניים על נייר מילימטרי מעשה ידיה של תרצה רבני. בארכיון רשות העתיקות שמורות גם כמה תמונות של הפסיפסים אולם הן בצבעי שחור-לבן.

איור 7. פסיפס הדגים

- פסיפס הדגים (חדר 11): גודלו 28 מ"ר. ציוריהם של 14 דגים מהווים את שדרתו של הפסיפס (מתוכם שרדו 10). הדגים נתונים בתוך מסגרת של תשליב. אף דג איננו זהה למשנהו. המצאי המוצג בפסיפס איננו משקף היכרות מעמיקה עם עולם החי. בכנרת יש אמנם 27 סוגי דגים, מהם אנדמיים,⁶⁶ אולם ספק אם יוצרי הפסיפס היו בקיאים בטקסונומיה של דגי הכנרת. הדגים המעטרים את רצפת בית המרחץ בטבריה נלקחו אל נכון מקטלוג מוכר שהיה רווח בין אומני הפסיפסים באותה העת. נוסף לדגים מופיעות דמויותיהם של 66 ציפורים חלקן במסגרות

של תשליב וחלקן בחללים הנוצרים בין התשליבים השונים. מספר דגמי ציפורים חוזרים על עצמם. ריבוי הגוונים בפסיפס (18, כולל כמה גוונים בזכוכית) יצר פסיפס מרהיב במיוחד.

פסיפס החמורים (חדר 13): גודלו 110 מ"ר. מסגרת הפסיפס מורכבת ממדליונים. מרכזה של הרצפה מהווה שילוב של עלי אקנטוס וביניהם פזורים באופן חופשי מספר בעלי חיים. עד לפני כ-20 שנה עוד ניתן היה להבחין בראשיהם של שני חמורים וברגליהם של בעלי חיים ממשפחת החתוליים. על פי דברי החופר הופיעו בפסיפס גם פילים וגריפונים.⁶⁷

תיארוך: בדיווח הראשוני אין תיארוך.⁶⁸ בדו"ח מוקדם, שלא פורסם, מציין רבני חמישה שלבים לקיומו של בית המרחץ. השניים הראשונים ביזנטיים והאחרים שייכים לתקופה הערבית הקדומה.⁶⁹ חפירת

⁶⁶ שלושה מהם אף נקראים על שמה של טבריה- הסוג טברנון (ממשפחת האמנוניים) הכולל שלושה מינים: ט. לסתני (בערבית-

כלב), ט. סימון חולתי (בערבית- עיואר), ט. סימון כנרתי (בערבית- מרמור). גפן תשנ"ב, 88-115.

67 רבני 1953.

⁶⁸ רבני 1953.

⁶⁹ דו"ח מוקדם מיום 4.5.1954. בארכיון רשות העתיקות. רבני מציין כי על גבי הפסיפס נמצא ריצוף חלוקים ובין שתי הרצפות

נמצאו חרסים ביזנטיים. נרות ערביים, חלקם נושאי כתובות, שנמצאו בעת חשיפת ההיפוקאוסט מתארכים את סוף השימוש בבית המרחץ לתקופה הערבית הקדומה.

בדיקה שנעשתה ע"י הירשפלד העלתה כי המבנה המקורי הוא בן המאות הדי-ה' לסה"נ.⁷⁰ הפסיפסים מתוארכים לסוף המאה הה' לסה"נ⁷¹ ועשויים להיות שייכים לשלב שינויים כל שהוא שעבר על המבנה. יתכן שהיה לבית המרחץ גם שלב קדום מן המאה הב' לסה"נ.⁷²

- בית מרחץ במקורות: את בית המרחץ של טבריה ניתן לפגוש בכמה מקומות בספרות חז"ל. מטבע הדברים עוסקים המקורות בשימוש בית המרחץ אולם אגב אורחא ניתן ללמוד כמה פרטים על מראהו של המבנה. על עצם קיומו של המבנה ניתן ללמוד מכמה אזכורים בתלמוד הירושלמי.⁷³ על מיקומו במערך העירוני ניתן ללמוד מן הסיפור המובא בירושלמי ברכות.⁷⁴ על פי מקור זה נמצא בית המרחץ במרכזה של העיר, סמוך למקום בו נערכים משפטים ומבצעים פסקי הדין. מקור זה חשוב גם לדיון בייעודה של הבזיליקה והוא יידון בהרחבה בהמשך הדברים. בית המרחץ היה מעוטר בפסלים, דבר שלא היה לרוחו של רבי יוחנן והוא הורה לבן-דורסיי לשוברם.⁷⁵ אמנם במקור זה לא נאמר מפורש כי

איור 8. פסיפס בבית המרחץ

הדבר קרה בבית המרחץ בטבריה אולם ישיבתו של רבי יוחנן בטבריה מאפשרת להניח כי האירוע אכן התרחש שם. לסיפור זה משמעויות רחבות הנוגעות בדמותה של החברה היהודית בטבריה ועל מעמדם של חכמים במרקם העירוני. אולם נושאים אלו חורגים ממסגרת הדיון הנוכחי.

• הבזיליקה:

הבזיליקה של טבריה מוכרת במחקר למעלה מ-40 שנה. המבנה התגלה לראשונה בחפירות הצלה אשר נערכו במקום בשנת תשכ"ד. התגלית הינה תולדה של נזק אשר נגרם למבנה בשעת חפירת תעלה עמוקה שנועדה להעברת מי מעיינות מלוחים מצפון הכנרת אל הירדן הדרומי. במהלך העבודות פגעו הכלים

⁷⁰ הירשפלד וגלאור 2007, 216-217.

⁷¹ טלגס תשמ"ח, 131

⁷² הירשפלד וגלאור 2007, 217. ראה גם נספח א' 1,2.

⁷³ תנחומא, פרשת ויחי, ו - נספח א' 5א. ירושלמי פאה ח ה"ז (כא ע"ב) - נספח א' 5ב. ירושלמי שבת א ה"א (ג ע"א) - נספח א' 5ג,

⁷⁴ ירושלמי ברכות ב ה"ח (ה ע"ג) - נספח א' 5ד.

⁷⁵ ירושלמי עבודה-זרה ד ה"ד (מג ע"ד) - נספח א' 5ה.

המכניים בסדרה של קירות. כבר בחפירה הראשונית שנעשתה על ידי ארכיאולוג המחוז באגף העתיקות דאז, אדם דרוקס, הסתבר כי מדובר במבנה גדול. דרוקס נקט במונח בזיליקה לאחר שעמד על כך כי מדובר במבנה בעל אפסיס ומה שהיה נראה כסטראות ואולם תווך.⁷⁶ בהסתמך על חרסים מן המאה ה' לסה"נ ועל קיומן של רצפות פסיפס בסגנון המאה ה' קבע החופר כי זמן קיומו של הבניין הוא מאות ב'ה' לסה"נ. לאחר פרק זמן מסויים הורחבה החפירה ונחשפו חלקים נוספים של הבניין. בדיווח המיוחד קובע החופר את זמן הקמתו של המבנה למאה ה' לסה"נ וזאת בהסתמך על קבוצה של מטבעות מפרק זמן זה אשר נמצאו בסיטרה הצפונית (ללא מיקום מדויק). הפסיפסים שנמצאו על רצפת המבנה יוחסו לשלב מאוחר יותר של בניין המתוארך למאות ה' – ו' לסה"נ. דרוקס איננו מתייחס בדיווחים אלו למהותו של המבנה. חפירותיו לא פורסמו אפילו באופן ראשוני, ואילו הרישומים והצילומים המקוריים אבדו. התייעוד המקורי היחיד אותו ניתן לבחון הוא תוכנית סכימאטית אשר נמצאת בארכיון רשות העתיקות.⁷⁷ בתוכנית זו ניתן להבחין בקטעי פסיפס אשר נחשפו בעיקר בסיטרה הצפונית. מבין הפסיפסים השונים שרד רק הפסיפס הנמצא באפסיס (ראה תיאורו המלא בסקירת הפסיפסים). הקטעים שלא שרדו היו מעוצבים בדגם המכונה 'זנב טוס', הדגם פונה לכיוון דרום.⁷⁸ ניתן לשער כי הוא דומה לפסיפס שנחשף בלוקוס 638 (יתואר להלן)

• שער :

השער אשר הוקם במאה ה' לסה"נ כבר תואר לעיל. תוצאות החפירות שנערכו בשער ובסביבתו העלו כי האזור היה בשימוש עד לשלהי התקופה המוסלמית.⁷⁹ בעת הקמתה של טבריה היה השער מחוץ לשטח הבנוי ולא היה חלק מביצור אלא שימש כשער חופשי. עוד במאה השלישית היה השער מחוץ לעיר כפי שמשמע מן המדרש המספר: *מעשה בר' קצרא ור' אלעזר שהיו מהלכין בפולי של חוץ מטבריא...*⁸⁰ עם הזמן הלכה העיר והתרחבה והשער הפך להיות גבולה הדרומי. במאה השישית נבנתה חומה שהפכה את השער לחלק ממערכת הביצורים של העיר (לעיל). בתקופה המוסלמית, ובעיקר בתקופה העבסית, התרחבה טבריה עוד דרומה וכעת נוצר רצף מיושב הכולל גם את חמת טבריה. בתקופה זו נותר השער כמונומנט בלב העיר. במידה ושב לשמש כשער חיצוני היה זה עם צימצומה

⁷⁶ דרוקס תשכ"ד.

⁷⁷ נספח ד

⁷⁸ נספח ב- תוכנית דרוקס

⁷⁹ פרסטר תשל"ז. השלבים מן התקופה המוסלמית פורסמו בדו"ח סופי: סטייסי 2004.

⁸⁰ מדרש תנחומא (בובר) פרשת ויחי סימן ו. נספח א' 6א. רבי אלעזר המוזכר הוא רבי אלעזר בן פדת מתלמידיו של רבי יוחנן.

המחודש של העיר במאה הי"א.⁸¹ ברור שלטבריה היה לפחות עוד שער אחד בחלקה הצפוני אולם שער כזה טרם התגלה.

בנוף העירוני של המאה השלישית היה השער ציון בולט בגובהו. פרט זה בא לידי ביטוי במשל של רבי יוחנן אודות גובהו של עוג מלך הבשן ולפיו יכול היה לשבת על השער של טבריה ולגעת עם רגליו בקרקע. אין ספק כי 'גוזמא נקט' אולם חשובה העובדה כי הדרשן בחר דווקא בשער לשם המחשת הגובה.⁸² קוטרם של מגדלי השער הוא 7 מטרים. יש להניח כי גובהם היה כ-10 מטרים, בהחלט גובה חריג עבור מבנה בנוף העירוני של טבריה בעת העתיקה (הגם שהיו ודאי עוד מבנים בולטים).

• חומה :

חומתה של טבריה הקדומה התגלתה לראשונה על ידי גוטליב שומאכר בעת ביקורו בעיר בשלהי המאה ה-יט.⁸³ שומאכר הבחין מחלון המלון בו התאכסן בקו כהה הנמשך במעלה הר ברניקי. כאשר בדק את הדבר בשטח גילה כי מדובר בשרידיה של חומה. חומת טבריה המוזכרת אמנם אצל יוספוס (לעיל) אולם החומה אותה גילה שומאכר היא מאוחרת יותר וככל הנראה היא החומה שנבנתה בימיו של יוסיאנוס (להלן). אף על פי כן יתכן כי טבריה הוקפה חומה עוד במאה הג' לסה"נ. על פי הירושלמי הטיל רבי יהודה נשיאה מס אשר נועד להקמת חומה. חרף העובדה שטבריה איננה נזכרת במקור זה מקובל לומר כי מדובר בבנייתה של חומה בטבריה שכן רבי יהודה נשיאה (הראשון) חי ופעל בטבריה במחצית המאה הג' לסה"נ.⁸⁴ עד היום טרם נחשפו שרידיה של חומה מתקופה זו.

• שווקים :

המקורות העוסקים בחיי המסחר בטבריה בתקופה הנידונה הם עשירים ביותר ואין הכוונה להקיף במסגרת זו את כל הנושא. המקורות שיוצגו הם אלו מהם ניתן להפיק מידע גיאוגרפי ואולי גם ארכיטקטוני על דמותם של שווקי טבריה. מדרש שיר-השירים רבה מזכיר מספר שווקים המאופיינים באמצעות עיסוק היושבים בהם או מיקומם הטופוגרפי.⁸⁵ התיאור המובא במשל הוא בעל היגיון גיאוגרפי. את מוצאו של המסע המתואר יש למקם בכפרא, יישוב הסמוך לטבריה וממוקם היכן שהוא במעלה ההר. משם יורד המתאר אל טבריה ונתקל בראשונה בשוק הבורסקאים. את שוק הבורסקאים יש לחפש כפי הנראה בשולי העיר שכן עיבוד עורות היא מלאכה הכרוכה במפגעים תברואתיים (בעיקר

⁸¹ משה הרטל, מידע בע"פ.

⁸² דברים רבה (ליברמן) כט. נספח א' 36.

⁸³ שומאכר 1887.

⁸⁴ אליאב תשנ"ו ; 40-41.

⁸⁵ שיר השירים רבה (וילנא) א, כז. נספח א' 8א. לדיון נוסף בהיבטים נוספים העולים ממדרש זה ראה אליאב תשנ"ו, 17-18.

צחנה). גם איזכורו בראשונה מעיד כי הוא בשולי העיר. לאחר מכן הוא ממשיך ויורד עד הגיעו לשוק העליון. המונח עליון ותחתון מכוון להפרשי גובה טופוגרפיים. טבריה הקדומה בנויה במישור של חופה המערבי של הכנרת. הבדלי הגובה בין שולי המצוק התוחם את העיר ממערב לבין קו המים אינם גדולים, בעיקר לא בין השטחים המישוריים המתאימים לקיומו של מרכז מסחרי גדול, דוגמת שוק. עם זאת ישנו שטח מוגבה בתוך שטחה של העיר הקדומה. הכוונה לאזור בית הקברות המוסלמי הנטוש שממערב לבית הקברות המודרני, סמוך למבנה המכונה קבר רחל אשת רבי עקיבא.⁸⁶ באזור זה יש שטח מישורי מוגבה וייתכן כי את השוק העליון יש לחפש כאן. השוק התחתון, המהווה תחנה אחרונה במסע, היה וודאי היכן שהוא במרכז של העיר, כפי שיוצג להלן.

שני שווקים נוספים נזכרים בסיפור טיהורה של טבריה על ידי רבי שמעון בר יוחאי.⁸⁷ זמן התרחשות

האירועים הוא אמנם המאה השנייה אולם דומה כי דמות העיר המשתקפת במדרש מתאימה יותר

למאות שלישית-רביעית, זמן עיצוב הדרשה. אגב סיפור המעשה מוזכרים שוק הדגן ושוק עושי השקים. אין הכרח לטעון שמדובר בשווקים של ממש. סביר יותר שמדובר באזורי מסחר ייעודיים בתוך השוק המרכזי. בדיוק כשם שמוזכרים מוצרים שונים שנמכרו בשווקי טבריה ולא דווקא בשווקים נפרדים.

- השוק/מבנה העמודים :

בחפירותיו של רבני התגלה מצפון לבית המרחץ מבנה גדול ממנו שרדו קירות היסוד ובסיסי עמודים. המבנה מכסה קיר קדום (w300 שנידון לעיל). רבני כינה את הבניין 'מבנה העמודים' והציע לזהותו כשוק. הצעה אחרת שהועלתה במחקר באשר לפרשנותו של מבנה זה היא לזהותו כמסגד הגדול של טבריה הנזכר במקורות המוסלמים הקדומים. הירשפלד דחה הצעה זו בהסתמכו על מידע מחפירותיו שלו בין יסודות המבנה.⁸⁸ בתלמוד הבבלי נזכר בכמה מקומות ישיבתם של חכמי טבריה 'ביני עמודי' דהיינו בין העמודים. ישיבתם שם מהווה חלק מהלימוד השגרתי בו עסקו. על רבי אמי ורבי אסי למשל, נאמר שהעדיפו להתפלל בין עמודים מאשר באחד משלושה עשר בתי הכנסת שהיו ביניהם

⁸⁶ שמו הערבי של המבנה הוא סית' ספינה. זהו מבנה קבורה ממלוכי והכתובת הקבועה בו מעידה כי הוקם בשנת 1295. אולם

כבר מסורת יהודית מראשית התקופה העות'מנית אותה מביא רבי משה באסולה מזהה במקום את קברה של רחל. יערי 1976,

157. המבנה שופץ בשנים האחרונות על ידי יהודים והפך למקום תפילה.

⁸⁷ בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה עט. נספח א' 8.

⁸⁸ הירשפלד וגלאור 2007, 216-217 ובהערה 31.

בטבריה.⁸⁹ מקור זה מאפשר לקבוע כי 'בין העמודים' איננו ציון למיקום ישיבה בתוך מבנה בזליקלי

דוגמת בתי הכנסת. יש מקום להניח כי הכוונה לציון מבנה מסויים אשר ייחודו

איור 9.

מבנה

העמודים

צילום אוויר

הוא בעמודיו, אולי ריבוי

עמודיו. הלימוד בין

העמודים איננו מיוחד לרבי

אמי ורבי אסי. כבר על רבי

יוחנן שקדם להם נמסרות

שמועות מפיו אותן אמר בין

העמודים.⁹⁰ מקור נוסף

המציין ישיבה 'ביני עמודי'

עוסק בישיבה לצורך בדיקת

מראות (דם נידה). על פי

ההלכה יש לבדוק מראות

אלו במקום מואר דיו.

התלמוד מביא דוגמא למצב

של יום מעונן בו הבית חשוך מידי ויש לצאת למקום מואר יותר. כדוגמא למקום כזה מביא התלמוד את

רבי ישמעאל בן רבי יוסף שהיה יושב בין העמודים. מכאן משמע כי בין העמודים הוא מקום מוצל אך

יחסית מואר.⁹¹ אמנם אין ציון גיאוגרפי היכן היה האירוע המדבר אולם דמיון הביטוי מאפשר להציע שגם

כאן מדובר במבנה העמודים בטבריה. עם זאת חשוב לסייג ולומר כי התיאור עשוי להיות תואם גם ישיבה

בסטיו של מבנה כלשהו. פרט טכני נוסף אותו ניתן ללמוד מן המקורות הוא היותו של אותו מבנה במקום

מרכזי בו חולפים אנשים רבים. עובדה זו עשויה להיות מובנת מעצם בחירתם של חכמים לשבת במקום

⁸⁹ בבלי ברכות ח ע"א. נספח א' 9א.

⁹⁰ בבלי יבמות עח ע"א, נספח א' 9ב. הסוגיא שם עוסקת בהיתר מצרי לבוא בקהל. מוסר ההלכה משמו של רבי יוחנן הוא רב דימי, אחד מאותם המכונים רבנן נחותי. החכם עימו הוא דן הוא אביי, חכם בבלי. כאשר רוצה אביי לומר שרב דימי מוסר את השמועה כלשונה ולא אומר מסברתו הוא נוקט בלשון: 'ראיתי את ראשך בין עמודים' כביטוי לכך שרב דימי אכן ישב בעצמו מול רבי יוחנן בטבריה בעת שהלה אמר את ההלכה המדוברת.

⁹¹ בבלי נידה כ ע"א. נספח א' 9ג.

שאינו בית המדרש או בית הכנסת. אל נכון כל כוונתם היא הפגנת נוכחות במקום הומה.⁹² פנייתם של רבי אמי ורבי אסי באופן פומבי לכל מי שיש לו דין מחייבת להניח פנייה זו נעשתה במקום בו אכן חולפים אנשים רבים (לכן יש צורך בהכרזה בקול רם ויש צורך לחזור עליה מדי פעם. דרכו של מרחב ציבורי להכיל אנשים רבים לפרקי זמן קצרים ולאפשר תחלופה מתמדת).⁹³

סופו של המבנה- אימתי חרב מבנה העמודים?

מועד חורבנו של מבנה העמודים איננו ידוע. כאמור לעיל לאחר הרעש של שנת 749 לסה"נ נבנה המסגד הגדול על מקומו של מבנה העמודים. עם זאת אין וודאות שהמבנה הקדום אכן ניצב על מכונו עד מחצית המאה השביעית. את טבריה פקדו רעידות אדמה עזות גם קודם לכן (עדויות להן נמצאו בסדקים ביסודות הווילה⁹⁴), הידועה שבהן היא זו של שנת 363.

יתכן כי אל רעש זה ניתן לקשור כמה מקורות המזכירים נפילת מבנה בטבריה. בירושלמי נאמר: *ביומי דרבי הושעיה נפל קלון של טבריה*⁹⁵, התיאור הקודם למותו של רבי הושעיה מדבר על היבקעות מי הכנרת ועשוי להיות עדות לרעש עז המלווה בגלי צונאמי.⁹⁶ התיאור המובא לאחר מכן מציין עקירתם של משקופים (או פתיחתם של בורות, כגרסת הבבלי) ואף הם עשויים לרמוז על נזקיה של רעידת אדמה. בפירוש המילה קלון נחלקו החוקרים אולם נראה ש'קלון' הוא שיבוש של המילה הלטינית Columnae. אירוע דומה מוזכר הקשר למותו של חכם אחר: *כשמת רבי יהושע נפלה איסטווא של טבריא*.⁹⁷ יתכן כי נשתבשו הגרסאות ויש לתקן להושעיה, מה גם שרבי יהושע [בן חנניה] היה מחכמי הדרום ומושב בלוד.⁹⁸ עם זאת הסמיכות לרבי אליעזר מכוונת להותיר את הגרסה הקיימת. או אז מדובר באירוע אחר. קשה לדעת בוודאות לאיזה מבנה הכוונה אך נראה כי אכן הכוונה למבנה בעל עמודים רבים, סטיו מסוג כלשהו.⁹⁹ אפשרות נוספת היא כי מדובר בסטיו מעין זה המוכר מרחובות העמודים מאתרים שונים בארץ

⁹² תופעה זו מוכרת מחכמים נוספים בטבריה שמוזכרים כיושבים ולומדים במקומות ציבוריים. כך למשל רבי ינאי היושב בשער- מדרש תנחומא שופטים י. בהקשר זה מעניין לציין כי גם הפילוסופים היוונים ביכרו את הישיבה בסטואה על פני הישיבה והלימוד בתוככי חדרים. מכאן גם הכינוי סטואיקנים כזרם בפילוסופיה היוונית הקדומה.

⁹³ בבלי שבת י ע"א. נספח א' 79.

⁹⁴ בחפירות זוהו שלבים שונים בבנייה בין היתר באמצעות סדקים העוברים בקו אחיד לאורך כמה קירות אך לא מופיעים על קירות אחרים המאוחרים להם (באותו קו). כל זה עדיין בתוך שלבי קיומה של הווילה, דהיינו קודם לרעש 749.

⁹⁵ ירושלמי עבודה זרה ג ה"א (מב ע"ג) נספח א' 9ה.

⁹⁶ על פי ההערכה עוצמתו של רעש שכזה היא 6 בסולם ריכטר. פלכסר תשנ"ב, 383.

⁹⁷ ילקוט שמעוני תורה פרשת חקת [רמז תשנ"ט] נספח א' 9ו.

⁹⁸ ההקבלה לרבי אליעזר מלמדת שהרושם העושה מותו של צדיק הוא במקום הגיאוגרפי בו הוא מת

⁹⁹ אליאב תשנ"ו 81-82.

(Stoa). קטע רחוב שכזה, ובעיקר שורת חנויות בצד המזרחי של הרחוב, אכן נחשף בסמוך לבית המרחץ (ע"י רבני). הרחוב לא תוארך באופן סביר ויש צורך בחפירות נוספות על מנת לקבוע את מועד הקמתו. גם רחוב חנויות מהווה מוקד מסחרי בעיר.

לסיכום העניין: מבנה העמודים אשר נחשף מצפון לבית המרחץ עשוי היה להיות מוקד מסחרי במרכזה של טבריה במאה השלישית. יתכן ואליו מכוונים המקורות המזכירים שוק תחתון. כמו כן יש מקום להנחה כי הביטוי התלמודי 'בני עמודי' מכוון אף הוא אל המבנה הזה. מבחינות מסויימות מהווה מבנה שכזה פתרון להתכנסות אנשים רבים תחת קורת גג, מעין בזיליקת הפורום המוכרת מאתרים שונים בארץ (להלן).

איור 10. התיאטרון

- **התיאטרון:** כזכור, הוקם התיאטרון במאה הא' לסה"נ ועבר והוגדל במאה הב'. בשלהי המאה הד' לסה"נ בוטל לפחות גוש המושבים העליון והבמה נבנתה מחדש. מידותיה 30 X 6 מטרים. קיר חזית הבמה (proscenium) נתגלה בשלמותו, מעוטר בגומחות מלבניות וחצי עגולות לסירוגין. בשלוש הגומחות המלבניות, שהן המרכזיות, היה בנוי גרם מדרגות בעל

חמש מעלות המקשר בין האורכסטרה ובין הבמה. במת התיאטרון בטבריה היא השלמה ביותר שנמצאה עד כה בארץ. כמו כן התגלו באתר מעל מאה מושבים. חזית הבמה והמושבים עשויים אבן גיר בעוד שמסד גוש מושבים עשוי אבן בזלת מלוכדת במלט. משטח הבמה בנוי במעורב מלוחות גיר ובזלת. בין יתר השינויים כלול גם גרם מדרגות אשר הוביל אל טריבונל (במת מכובדים) הנמצאת במרכז גוש המושבים. ככל הנראה המשיך התיאטרון המוקטן לשמש כאולם כינוסים.¹⁰⁰

- **בתי כנסת:**

התלמוד הבבלי מזכיר שלושה עשר בתי כנסת שהיו בטבריה בימיהם של רבי אמי ורבי אסי.¹⁰¹ במקורות שונים פזורים איזכורים שונים לבתי כנסת בטבריה בעלי שמות, לדוגמא: בית כנסת של

¹⁰⁰ חפירה זו טרם הסתיימה. כל המידע מתוך אתר רשות העתיקות: www.antiquities.org.il/tberia.

¹⁰¹ בבלי ברכות, ח ע"א. נספח א' 9א. חכמים אלו חיו בטבריה במאה הרביעית.

טרסיים,¹⁰² בית כנסת של בני אנטיוכיה,¹⁰³ כנישתא חדתא,¹⁰⁴ בית הכנסת של בבליים¹⁰⁵, וכנישתא דבוליי.¹⁰⁶ את הכינוי בית הכנסת של הבוליי ניתן להבין בשני אופנים: האחד והוא שבבית הכנסת הזה התפללו חברי הבוליי, האופן השני הוא שמדובר בבית כנסת שניצב לצד הבולטריון. אם הצורה השנייה היא הנכונה הרי שיש לפנינו עדות היסטורית לקיומו של מבנה בולטריון בטבריה, דבר שאיננו בלתי סביר בעיר גדולה כמו טבריה של המאה הרביעית.

גם אם נניח שבכלל המספר 13 הנקוב לעיל נמצאים בתי הכנסת של חמת-טבריה¹⁰⁷ עדיין איננו מגיעים בממצא הארכיאולוגי למספר הנקוב בדברי התלמוד. בחמת טבריה נחשפו שני בתי כנסת. הצפוני מביניהם (כיום תחת מלון חמת טבריה) נחפר ע"י נחום סלושץ בשנת 1921. חלק נוסף ממנו נחפר על ידי אליעזר אורן בשנות ה-70 של המאה העשרים. בית הכנסת הדרומי של חמת נחפר על ידי משה דותן בשנות ה-60. לבית הכנסת שני שלבים מרכזיים. האחד מן המאה הרביעית והשני מן המאה השביעית. בית כנסת זה ידוע בזכות רצפתו המפוארת הכוללת גלגל מזלות וכתובות רבות. אחת מהם מזכירה את שמו של מייסד בית הכנסת- 'סוורוס חניך הנשיאים'.¹⁰⁸ בטבריה עצמה התגלה עד היום רק בית כנסת אחד, אולם הוא מתוארך לשלהי התקופה הביזנטית (יובא להלן)

במשך השנים נמצאו בטבריה מספר כתובות בעברית, ארמית ויוונית אשר מקורן בבתי כנסת שונים. מקום מציאתן איננו תורם מידע אודות מיקום בתי הכנסת שכן הן נמצאו בשימוש משני או בשפכים.¹⁰⁹

• בית הדין:

קיומו של בית דין מרכזי בטבריה עולה ממקורות רבים. דוגמא לכך הם דבריו של רבי אלעזר [בן פדת] העוסקים בשני בעלי דין המתווכחים לאיזה בית דין ללכת: *זה אמר בטיבריא וזה אמר בציפורי*

¹⁰² ירושלמי שקלים ב ה"ד (מז ע"א)

¹⁰³ די-סגני תשמ"ח, 83. המדובר בכתובת קבורה ולא ציון ספרותי-היסטורי.

¹⁰⁴ ירושלמי שביעית ב ה"ג (לג ע"ד). ירושלמי ביצה ה ה"ב(מג ע"א)

¹⁰⁵ ירושלמי יומא ז ה"א (מד ע"ב)

¹⁰⁶ ירושלמי תענית א ה"א (סד ע"א)

¹⁰⁷ על פי דברי הירושלמי: *"עכשיו בני חמתה ובני טיבריא עיר אחת היא"* ירושלמי עירובין ה ה"ז (כב ע"ד).

¹⁰⁸ לדיון נרחב בעניין ראה וייס תשמ"ח.

¹⁰⁹ הליקוט המקיף ביותר במאמרה של דיסגני. דיסגני תשמ"ח, 74-70.

שומעין לזה שאמר בטיבריא.¹¹⁰ חשיבותו עולה אם כן, על זו של בתי דין אחרים בארץ ואף זו עדות לחשיבותה של טבריה. אולם אין במקורות עדויות כלשהן למראהו הפיזי של בית הדין. במקורות רבים מוזכרת הסנהדרין. מבלי להיכנס לדיון על מידת הרלוונטיות של המונח וגם אם נניח שזהו ביטוי אנכרוניסטי, אין ספק שבטבריה פעל מוסד שיפוטי יהודי מרכזי ואליו מכוון הביטוי סנהדרין.¹¹¹ בעת חידוש חפירותיו בבזיליקה של טבריה העלה הירשפלד את ההצעה לראות במבנה זה את מקום מושבה של הסנהדרין. הצעתו זו נשענה על שלילת ההקשר הנוצרי של המבנה (לפחות בשלב בנייתו) ועל כך שבזיליקות בעולם הרומי היו מוקד לפעילות משפטית.¹¹² פונקציה נוספת אותה מילא מן הסתם בית הדין היתה קיומו של ארכיון. אודות קיומו של ארכיון שכזה אנו שומעים בשני מקומות אצל אפיפניוס. בסיפור הקומס יוסף הוא מתאר כיצד יוסף פותח את הארכיון ומוצא בו נוסח עברי של הבשורה של יוחנן. תיאור מקביל נמצא במקום אחר ובו כותב אפיפניוס כי סופר לו על הפקדת תרגום עברי של הבשורה של יוחנן בבית הגנאים של היהודים בטבריה.¹¹³ בהמשך העבודה תידון שאלת זהותה ויעודה של הבזיליקה בהרחבה.

• בית המדרש :

איזכורים רבים בספרות חז"ל מתייחסים לבית המדרש. אף על פי כן דומה כי טרם הוכרעה השאלה כיצד נראה היה בית המדרש מבחינה פיזית (דהיינו- האם זהו מבנה בעל יחוד אדריכלי), והאם בית כנסת ובית מדרש חד הם. רבים גם המקורות המתייחסים לבתי מדרשות בטבריה ובתוכם שמור מקום של כבוד לבית המדרש הגדול, 'הסידרא רובא'. אין הכוונה להיכנס בשורות ספורות לכל סוגיית בית המדרש בכלל ובטבריה בפרט, אלא רק לנסות ולעמוד מתוך המקורות, כמו קודם, על מאפיינים חומריים וגיאוגרפיים של בית המדרש הגדול בטבריה. מן התלמוד הירושלמי עולה כי בית המדרש נמצא סמוך לשוק, כך שמי שיושב בתוכו או בפתחו יכול

¹¹⁰ ירושלמי סנהדרין ג ה"ב (כא ע"א)

¹¹¹ לדעת אליאב המונח הוא רלוונטי : אליאב תשנ"ו 46-47. ובביבליוגרפיה המצורפת שם. לעומת זאת לדעת הירשפלד אין ספק

כי הוא אנכרוניסטי וכל תפקידו להיצמד לתהילת העבר. לכן נכון יותר, לדעתו, להשתמש במונח בית דין : הירשפלד וגלאור

2007, 229 ובעיקר הערה 48 שם.

¹¹² הירשפלד וגלאור 2007, 227.

¹¹³ קליין תרצ"ט, 56, 71.

לשמוע את המולת המסחר.¹¹⁴ ממקורות אחרים עולה כי מתחת או בסמיכות לסדרא רבא ישנם מקומות מחבוא אליהם נמלטו חכמים בשעת הצורך.¹¹⁵ כמוזכר לעיל הציע הירשפלד כי בית המדרש היה בבנין אותו חשף במורדות הר ברניקי. את מקומות המחבוא המתוארים ניתן לזהות במערות הרבות שבהר ברניקי, חלקן ארוכות ומסועפות.¹¹⁶ כאמור הצעה זו איננה מקובלת, המבנה המתואר שימש ככל הנראה כבית מגורים ואילו את מקומו של הסדרא רבא יש להמשיך ולחפש, וזאת מבלי להיכנס לשאלה כיצד אמור להראות בית מדרש.

• מוסדות נוספים :

לצד כל המבנים שנמנו, מוזכרים במקורות מבנים נוספים. יש מהם שזהותם אינה ברורה ובעיקר לא מקומם. דוגמא לכך הוא מקום המכונה איליסיס. על פי המקורות זהו מרחב עירוני כל שהוא המשמש בין היתר גם לישיבתם של חכמים בעת לימודם.¹¹⁷ הצעות שונות הועלו באשר לייעודו ומיקומו של אותו אתר, אולם דומה כי בסופו של יום נותר האיליסיס "חידה בלתי מפוענחת" כדבריו של אליאב.¹¹⁸ מקור מעניין במיוחד המזכיר מונומנטים שונים בטבריה הם דברי התלמוד הירושלמי במסכת עירובין.¹¹⁹ העיקרון ההלכתי העומד בבסיס המקור הנידון הוא האיסור לצאת בשבת מחוץ לתחום אלפיים אמה מקצה העיר. עם זאת ישנה אפשרות להגדיל את תחום העיר באמצעות צירוף מבנים שונים ובלבד שהמרחק בין אחד לשני לא יעלה על שבעים אמה (35 מטרים בערך). רבי שמעון בן לקיש מציין כמה מבנים שכאלו אשר ניצבו בין טבריה לבית-מעון (ככל הנראה במחצית הדרך שבין טבריה לראש רמת פוריה).¹²⁰

¹¹⁴ ירושלמי חגיגה ב ה"א (עז ע"ב). רות רבה ג, ד. נספח א' 10.

¹¹⁵ ירושלמי פסחים א ה"א (כז טור ע"ב) נספח א' 10. במקבילות לסיפור מצויין כי סיבת הבריחה היא בואו של כח צבאי

(גוניתיה/ גונדא) רומי לעיר- (ב"ר לא, יא)

¹¹⁶ הירשפלד 2004, 12-13.

¹¹⁷ לדוגמא: קהלת רבה ג, יא. בראשית רבה, צו, ל.

¹¹⁸ אליאב תשנ"ו, 11. וראה שם דיון במקורות השונים.

¹¹⁹ ירושלמי עירובין ה ה"א (כב ע"ב). נספח א' 12.

¹²⁰ הזיהוי המקובל לבית מעון הוא בחורבת נאצר א-דין, כיום בשוליה הדרומיים של טבריה, דרומית לקבר רבי עקיבא וסמוך

לתיכון אורט. המקום נסקר על ידי ליבנר במסגרת עבודתו ולסיכום המחקרים שנעשו במקום ראה ליבנר 2004, 178. אתר נוסף

אותו ניתן להציע כבית מעון הוא אתר ללא שם שנחשף בעת בניית יד שטרית בשכונת קרית שמואל. במקום חפרה דה-ויטו

מערת קבורה. הממצא במערה מתוארך למאות א'-ב' לסה"נ, (דה-ויטו 1992). חלל נוסף הנראה כבור מים נמצא עדיין בשטח,

אין אלו מבני מגורים והם אינם נמצאים במרכז העירוני אולם דומה כי סקירת פני העיר בתקופה זו לא תהיה שלמה בלי איזכור ולו מינימלי שלהם. שלושה סוגי מבנים נזכרים:

1. האיצטדיון: כמצויין לעיל היה האיצטדיון סמוך לחופה של הכנרת, מצפון לשטח המיושב של העיר. בתקופה הביזנטית כבר יצא המתקן משימוש, כפי שמסתבר מגילוי קירות ביזנטיים המושתתים על מסד המושבים.¹²¹

2. קצרין: הכוונה כפי הנראה למבצר צבאי (Castra) כל שהוא אשר היה סמוך לטבריה.

3. נפשא דסיקריקין: הכוונה ככל הנראה למאוזולאום אשר ניצב מחוץ לעיר. בית הקברות של טבריה המודרנית נמצא בתוך שטח הבנוי של טבריה הקדומה. לעומת זאת, שכונות המגורים שמצפון לעיר הקדומה בנויות על קברי העת העתיקה. בחפירות שנערכו על ידי יוסי סטפנסקי ברחוב הפלמ"ח נחשפו שני מבני מאוזוליאום מפוארים. יחד עם מבנים דומים שנחשפו בצפונה של העיר התחתית ניתן לשחזר באזור זה שדה קבורה נרחב **במאות שנייה עד רביעית**.¹²² רובם של הקברים היו מן הסתם דמויי מערות או חפורים באדמה אך חלקם ודאי בלטו על פני השטח (כהצעת החופר).¹²³ נפשא דסיקריקין היה אל נכון מבנה דומה שאת מקומו המדויק אין אנו יודעים. לציון קבר זה יש המציעים לקשר את כתובת הקבורה אשר נמצאה בשימוש משני (ואבדה מאז) ובה מוזכר אדם בשם סיריקיוס אשר נקבר במבנה שהוקם לזכרו.¹²⁴

4. פחורתא: הכוונה למפעל לייצור כלי חרס. דרכה של תעשייה להיות בשולי העיר או מחוצה לה.

מרד גאלוס: לא ניתן לסיים את סקירת פניה וקורותיה של טבריה במאה הרביעית בלא להתייחס לשאלת מידת מעורבותה והיפגעותה במרד גאלוס. המקורות ההיסטוריים אכן רומזים כי טבריה השתתפה במרד ואף נפגעה בו. לדברי הירונימוס העלה גאלוס באש את לוד, ציפורי וטבריה.¹²⁵ גם המדרש מתאר יללה מטבריה ויש המייחסים זאת למרד גאלוס.¹²⁶ עם זאת עד היום טרם נמצאו עדויות ברורות לחורבן מקיף

תחת היכל התרבות המודרני. חפירות נוספות בסביבה לא נערכו ולכן לא ניתן לדעת היכן שכן היישוב אותו שירתה מערכת הקבורה ומתי התקיים.

¹²¹ הרטל 2008א

¹²² סטפנסקי תש"ס.

¹²³ שם, 85-86.

¹²⁴ די סגני תשמ"ח, 76-77.

¹²⁵ קליין תרצ"ט, 33.

¹²⁶ פסיקתא רבתי ח.

שבא על העיר במחצית המאה הרביעית ונראה יותר כי אם אכן נפגעה טבריה מהמרידה הייתה זו פגיעה שולית, כזו שלא התקשתה להתאושש ממנה.¹²⁷

לאורך כל התקופה נשמר בעיר הציביון היהודי. גם השליטה במוסדות העיר נותרה בידי היהודים, אף על פי שאין ספק שגם נוכרים התגוררו בה.¹²⁸ מצב זה הלך והתערער במהלך התקופה הביזנטית. מהלך האירועים כפי שמתואר בסיפורו של הקומס יוסף מעיד על כך שבראשית התקופה עדיין רב היה כוחם של היהודים בהגבלת צעדיהם של הנוצרים, אולם בשלהי התקופה כבר נמצאות בעיר כנסיות רבות, מכאן בה אפיסקופוס ויש להניח שגם השליטה העירונית נשמטה מידיהם של היהודים או לכל הפחות הצטמצמה.¹²⁹ דוגמא בולטת להתחזקותו של המרכיב הנוצרי בעיר ניתן למצוא בהקמתו של מכלול כנסייתי גדול על ראשו של הר בריניקי.¹³⁰ כנסייה אחרת שנחשפה נמצאת במרכז העירוני של טבריה.¹³¹ היסוד הנוצרי בעיר המשיך להתקיים באופן משמעותי גם בתקופה המוסלמית.

פני העיר במאות חמישית – שמינית לסה"נ

טווח השנים הנידון בחלק זה של המבוא מקפל בתוכו שנים סוערות. במהלך מאות אלו ידעה ארץ ישראל תנופת בניין. ערי הארץ התרחבו והגיעו לשיאן, נבנו מנזרים וכנסיות למאות ולצידם גם לא מעט בתי כנסת. יחד עם זאת הביטחון האישי התערער. פלישות מקומיות או נרחבות ליוו את המאות השישית והשביעית. שיאן כמובן בכיבוש הפרסי קצר הימים. ביטוי חומרי להתערערות הביטחון הן מערכות הלימס אשר נועדו להגן על ספר האימפריה. טבריה נכבשה על ידי האיסלם בשנת 634, לאחר קרבות ההכרעה בגיינבתיין ויאקוצה. מעמדה של הדת החדשה בעיר בראשית התקופה אינו בהיר כל צרכו. על פי אחת העדויות נמסרו לשליטים החדשים מחצית מן הבתים בעיר אולם נראית יותר הגרסה שתנאי הכניעה היו מסירת כל הבתים הריקים לכובשים החדשים ותשלום מס של דינר לשנה תמורת מחצית הבתים.¹³² הכיבוש המוסלמי צרר בכנפיו שינוי דרמטי במעמדה של טבריה. השליטים חדשים קבעו בה את בירת הגיונד במקומה של בית שאן-סקיתופוליס, בירת פלסטינה סקונדה. יש להניח כי תהליך מהיר של איסלמיזציה עבר על העיר.

¹²⁷ לדעת כהן הסתייגה הנהגת היהודים מן ההתקוממות ולכן לא אחזה אש המרד בכל יושבי הערים. כהן תשכ"ו, 71.

¹²⁸ שוק של נוכרים: ירושלמי שבת טז ה"ג (טו ד), כישוף של מינים: ירושלמי סנהדרין ז ה"ב (כה ד), פסלים בטבריה: ירושלמי שקלים ב ה"ה (מז א). ועוד דוגמאות רבות. לדעת כהן היה המיעוט בעיר מיעוט מבוטל, כהן תשכ"ו, 61.

¹²⁹ ממילא ירד כוחם של המוסדות העירוניים בתקופה זו ועלה כוחו של המנגנון הבירוקרטי האימפריאלי שהיה ללא ספק נוצרי.

¹³⁰ כנסייה זו נחפרה על ידי הירשפלד ותוצאות החפירה פורסמו. הירשפלד 2004, 75-215.

¹³¹ מידע בע"פ מן החופרים (משה הרטל ועדנה עמוס)

¹³² גיל 1983, 36.

דווקא הכיבוש המוסלמי אשר הביא לקיצה את התקופה הביזנטית בארץ לא היה ככל הנראה מלווה בפגיעה חומרית מידית. ספק אם ניתן להתוות קו שבר ברור בין התרבות החומרית הביזנטית לזו של התקופה האומיית. המוסלמים המשיכו למשל בטביעת מטבעות בטבריה, כעת בסגנון המוסלמי. דוגמא לרציפות אפשר לראות בשלבים השונים של הבזיליקה השומרים על קווי מתאר כלליים דומים. חלק זה מתייחס לפרק המסתיים במחצית המאה השמינית, ברעש של שנת 749, 'רעש שביעית'. מקורות המתייחסים למימדי ההרס יוזכרו כאן היות והם משקפים את פני העיר של ערב הרעש. גם לגבי הבזיליקה השינוי היה מרחיק לכת, למעשה הוביל הרעש לשינוי כולל של ייעוד השטח כולו. השינויים החומריים ממחצית המאה השמינית, כפי שהם נלמדים מן החפירות, יוצגו בסעיף הבא.

• חומה :

כמצויין לעיל היה זה שומאכר אשר הבחין לראשונה בתוואי של חומת העיר. חומה זו תוארכה באמצעות חפירות בשני מקומות שונים: גדעון פרסטר סמוך לשער הדרומי ויזהר הירשפלד בהר ברניקי. בשני המקרים מיוחסת החומה לתקופה הביזנטית.¹³³ אורכה של החומה היה 2.8 ק"מ והיא כללה שטח של 750 דונם. בנינה של החומה מיוחס לקיסר הביזנטי יוסטיניאנוס אשר מפעלותיו מתוארים על ידי פרוקופיוס.¹³⁴

• בתי כנסת :

שני מקורות נוצריים מזכירים בתי כנסת רבים בטבריה של ראשית התקופה המוסלמית. הראשון הוא ויליבלדוס הקדוש, צליין אנגלי-איטלקי אשר עבר בארץ בשנת 724. הוא מציין בתי כנסת רבים אך אינו נוקב במספר. לעומתו מיכאל הסורי אשר מתאר את מימדי ההרס של 'רעש שביעית' מציין כי שלושים בתי כנסת נהרסו.¹³⁵ אחד מאותם בתי כנסת היה מן הסתם 'בית-הכנסת של סוורוס' שבחמת טבריה. השלב האחרון שבו נבנה במאה השביעית וחרב במחצית המאה השמינית.¹³⁶ בית כנסת נוסף אשר נבנה בשלהי התקופה הביזנטית התגלה סמוך לקצה הצפוני של העיר. תוכניתו ערוכה על פי הדגם הבזיליקלי. זיהויו כבית כנסת מבוסס על מציאת קטע של רצפת פסיפס שבה מופיעים ארבעת המינים.¹³⁷

¹³³ פרסטר תשל"ז, 90. הירשפלד 2004, 128.

¹³⁴ על פי פרוקופיוס על הבניינים ה, ט, 21.

¹³⁵ קליין תש"ד 10.

¹³⁶ דותן 1992, 517.

¹³⁷ ברמן תשמ"ח.

- כנסיות : שני המקורות המזכירים בתי כנסת מזכירים גם כנסיות רבות. הכנסייה המוכרת ביותר מבין כנסיות טבריה הקדומות היא זו שנחשפה בראש הר ברניקי. כנסייה זו נבנתה ככל הנראה בימיו של יוסטיניאנוס והמשיכה לפעול עד לסוף התקופה הצלבנית.¹³⁸
- הבזיליקה : בתוך מבנה הבזיליקה הובחנו שלבים שונים של שינויים. מהם שינויים קטנים דוגמת חלוקה פנימית שונה, גם על חשבון חללים גדולים, ומהם שינויים של הוספת חדרים. בפרק המוקדש לתיאור הממצא יובאו הדברים בהרחבה.

¹³⁸ הירשפלד 2004 128-133.

טבריה מאחרי הרעש ועד הכיבוש הצלבני:

עיקרה של עבודה זו הוא בטבריה של התקופה הביזנטית אולם לצורך השלמת התמונה נסקור בקצרה את תולדותיה של העיר עד לכיבוש הצלבני. לעובדת היותה של טבריה בירת ג'ונד אל-אורדון השלכה רבת משמעות על הארכיאולוגיה של התקופה. רעש 749 פגע באופן אנוש באתרים רבים בארץ. בולט במיוחד ההרס בערים הסמוכות, סוסיטא ובית שאן. למעשה הביא הרעש לנטישתה המוחלטת של סוסיטא ולהפיכתה של בית שאן לכפר קטן וחסר חשיבות. הריסות העיר הקלאסית נותרו ממתונות למעדר הארכיאולוגים. אין סיבה להניח שבטבריה היה המצב טוב יותר ותיאוריו של מיכאל הסורי מאשרים הנחה זו. אף על פי כן טבריה שבה ונבנתה כמעט עד כדי מחיקת שרידי ההרס. התקופה העבסית מהווה נקודת שיא בתולדותיה של טבריה למן ייסודה ועד המאה העשרים. תיאורים של נוסעים מוסלמים מן המאות העשירית והאחת עשרה מלמדים על עיר שוקקת חיים.¹³⁹ חפירות שונות שנערכו בטבריה בשנים האחרונות מלמדות כי בתקופה העבסית הגיעה טבריה לשיא גודלה.¹⁴⁰ העיר השתרעה מאזור קבר רבי מאיר בעל הנס, דרומית לחמת טבריה, ועד לגן העיר, מרכזה של טבריה המודרנית. אורכה באותו זמן הגיע לכדי 3 ק"מ ושטחה התקרב ל-1000 דונם. מקורות מן הגניזה הקהירית מלמדים על קיומה של קהילה יהודית חזקה בטבריה.¹⁴¹ בתקופה זו עוצבה בטבריה שיטת הניקוד העברית המכונה 'הניקוד הטברני' (פיתוח זה קשור בדמותם של חכמי משפחת בן אשר). עד מחצית המאה העשירית עדיין ישבה בטבריה ישיבת גאון יעקב, המוסד הארץ-ישראלי החשוב ביותר. גאוני ארץ ישראל חיו ופעלו בטבריה ומכאן הייתה פרוסה מצודתם על פני העולם היהודי כולו. עם זאת הייתה טבריה נתונה במאבק איתנים על ההגמוניה בעולם היהודי מול ישיבות בבל. לבסוף גברה ידן של האחרונות וטבריה ירדה מגדולתה. ביטוי לכך הוא העתקת הישיבה לירושלים. הפשיטות הצבאיות החוזרות ונשנות של שבטים ערביים שונים במהלך התקופה המוסלמית כמו גם כיבושה של הארץ כולה על ידי הפאטימים ועוד אחרים, פגעו גם בטבריה. עדות מרתקת לכך הוא מטמון מטבעות כסף אשר נמצא תחת רצפת אחת החנויות. המטמון הכיל כמאה מטבעות, רובן מסוף המאה העשירית.¹⁴²

חורבנה הסופי של טבריה הקדומה בא מידי הצלבנים בשנת 1099.¹⁴³ הצלבנים בנו את מצודתם מצפון לעיר הרומית. ממצודה זו נשלטה נסיכות הגליל ומכאן התפתחה לימים טבריה של ימי הביניים והעת

¹³⁹ אל מוקדסי בשנת 985, נאסיר כוסירו בשנת 1047. גיל 1983 145.

¹⁴⁰ רובן חפירות הצלה של רשות העתיקות. דיווחים שונים באתר רשות העתיקות. מי שריכוז את כל החפירות היה משה הרטל.

¹⁴¹ גיל 1983 146.

¹⁴² טרם פורסם

¹⁴³ הירשפלד 2007, 199.

החדשה.¹⁴⁴ שינוי גיאוגרפי זה הוא שיצר את המצב המוכר כיום בו העיר הקדומה נמצאת למעשה מחוץ לעיר המודרנית, כפי שנאמר בראשית הסקירה.

• בתי מגורים:

מבין כל התקופות דומה כי השתמרות המידע הרב ביותר אודות מגורי יומיום הוא מתקופה זו. אזורי מגורים נחשפו סמוך לשער הדרומי על ידי פרסטר. אזור מגורים נוסף התגלה כ-200 מטרים צפונה משם, בידי אותו חופר.¹⁴⁵ במכון הטיהור חשף הירשפלד בית מגורים ותחת רצפתו שלושה פיטסים מלאים כלי ברונזה (ככל הנראה פסולת שיועדה לשימוש חוזר). גם בית המגורים אותו זיהה הירשפלד כבית המדרש הוסיף לשמש בתקופה זו.¹⁴⁶ אזור מגורים בצפונה של העיר נחשף בחפירותיו של משה

הרטל בגן העיר. שכונה זו מתאפיינת בבנייה דלה

וסימטאות צרות ולפיכך רמת השתמרות הגרועה.

לדעת החופר היא ניטשה במאה ה-11 עוד קודם לכיבוש הצלבני, וככל הנראה על רקע הרעה כללית במצב הביטחון.¹⁴⁷

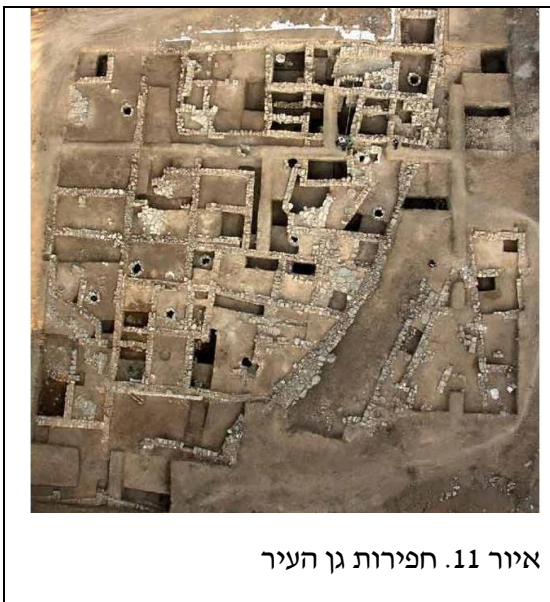
שכונת מגורים נבנתה גם על גבי התיאטרון שכבר לא שימש בתקופה זו.¹⁴⁸

איזכור מעניין במיוחד הנוגע לבתי המגורים נמצא בדבריו של נאסיר כוסירו (מאה 11). הוא מתאר בנייה על חופה של הכנרת על גבי עמודים הננעצים באדמה. ממצא העשוי להשתייך לצורת בנייה שכזו היא קבוצת

עמודים הנראית סמוך לחופה של הכנרת, מזרחית למלון חמי-טבריה (המקום המכונה בארה של מרים)

• שווקים:

במקורות התקופה ישנם איזכורים שונים לשווקי טבריה. אל מוקאדסי מציין כי השוק של טבריה

איור 11. חפירות גן העיר

¹⁴⁴ סטפנסקי תשס"ד

¹⁴⁵ סטייסי 2004, 40-87.

¹⁴⁶ הירשפלד 2004, 14-18.

¹⁴⁷ הרטל 2008ב

¹⁴⁸ מידע בע"פ מן החופרים ומאתר רשות העתיקות

משתרע משער עד שער. יש להניח כי כוונתו לקרדו אשר קטע קטן ממנו חשף רבני ליד בית המרחץ. במקורות הגניזה הקהירית מוזכר 'שוק היהודים' ומן הסתם אין הוא השוק המרכזי.¹⁴⁹

- בחפירות הירשפלד נחשף רחוב החנויות אשר נבנה על חלקה המערבי של הבזיליקה. עד כה התגלו 13 חנויות אשר נבנו לאורכו של רחוב מרוצף. אחידותן של החנויות, קיומה של מערכת ביוב משוכללת (כוללת מספר מחראות ותעלות מסועפות) מעידות כי אין מדובר בהתפתחות ספונטנית ואקראית אלא בתכנון עירוני מוסדר ומסודר.¹⁵⁰ הממצא בחנויות כלל ממצא עשיר של כלי חרס, מתקני אגירה שונים ועוד. במיוחד ראויות לציון משקולות ברונזה בנות גרמים בודדים. הימצאותן מעיד על ממכר של טובין יקרים, כאלו הנמכרים בכמויות זעומות. בחנות אחרת נמצאו מספר פכיות בושם (פכיות דמויות רימון - מהטיפוס המכונה 'אש יוונית' וזאת על שום הסברה שהועלתה בעבר ולפיה שמשו פכיות אלו כרימוני יד בשעת מלחמה). במהלך התקופה נבנו דרגשים לפני פתחי החנויות. בשלב קיומו האחרון של הרחוב כבר היה הריצוף מכוסה באדמת סחף אולם החנויות עדיין תיפקדו.

• מסגדים :

בדברי הגיאוגרפים המוסלמיים מוזכרים שני מסגדים בטבריה. נאסיר כוסי'רו (מאה 11) מתאר מסגד אותו הוא מכנה מסגד יום השישי אשר ניצב ליד שרידיו של מרחץ. נוסף על כך הוא מתאר מסגד הנקרא מסגד היסמין. זהו מבנה גדול בעל חצר פריסטילית. על פי המסורת המוסלמית נמצאים תחת מסגד זה קבריהם של שבעים נביאים אשר נהרגו על ידי בני ישראל. אל מוקאדסי (מאה 10) מציין אף הוא כי סמוך לשוק ישנו מסגד. בחפירותיו של רבני נחשף מבנה בעל עמודים רבים אותו זיהה רבני כשוק. קירות המבנה נשדדו עד מפלס הרצפה אולם הרצפה עצמה נשמרה סמוך מאוד לפני השטח ועל גביה נמצאו מפולות של רעפים. כמו כן מחפירות בדיקה שנערכו על ידי משלחת הירשפלד תחת רצפת המסגד עולה כי המבנה הוקם במחצית המאה השמינית, ככל הנראה כחלק מהשיקום של העיר לאחר רעש 749.¹⁵¹ החפירות תחת רצפת המסגד מלמדות כי לבניית המסגד נילוו עבודות מילוי נרחבות בכדי להשיג משטח רחב דיו. רחוב החנויות שהוזכר קודם כולל רק שורת חנויות אחת, ממזרח לרחוב עצמו. ממערב תחום הרחוב בקיר תמך עבה (W150) אשר נושא את משקל מילויי העפר המהווים מסד לחצר

¹⁴⁹ קליין תש"ד, 12, מקור 22. גיל 1983 (חלק ג), 447-448, מקור 245. שם מדובר על מכירת חנות בצד המערבי של שוק יהודים

¹⁵⁰ דיווחים ראשוניים על הממצא: הירשפלד ומאיר 2006. הירשפלד וגלאור 2007. הירשפלד 2007. מערכת הביוב טרם זכתה

לדיווח כל שהוא.

¹⁵¹ עונת 2008. שטח L.102 H. המסגד נחשף בימים אלו על ידי משלחת בראשותה של ד"ר קטיה ציטרין-סילברמן. לדעתה

המסגד הוא אומאיי ובנוי בתוכנית המסגד הגדול בדמשק, דהיינו מבנה רוחבי.

המסגד.

תקרת המסגד נתמכת על ידי שלוש שורות של אומנות. האומנות עצמן לא שרדו אולם בסיסיהן נותרו משוקעים בקיר הסטילובט (קירות 310, 320, 330). בסיסים אלו הם למעשה דלתות אבן של מערות קבורה המשמשות בשימוש משני כבסיס מוצק. עד כה התגלו כ-20 דלתות ועל פי ההערכה היו כ-40 (מוספרות בתוכנית המצורפת- נספח ד1). רובן נקבעו במהופך כך שפניהן המגולפים אינם נראים. יתכן כי לשימוש בדלתות ניתן לקשור את המסורת הרואה במסגד את מקום קברם של 70 הנביאים. בזמן בו היה המסגד פעיל ודאי לא ניתן היה לראות את הדלתות ויש להניח כי נאסר כוס'רו מצטט מסורת ששמע מפי תושבי טבריה.

חורבנו של המסגד : בחפירות השונות אשר נערכו בעבר הרחוק והקרוב בשטח המסגד התגלו רק רצפות המבנה ויסודותיו. הממצא על גבי הרצפה הכיל בעיקר שברי רעפים. ממצא מיוחד הן שתי שרשראות ברונזה עבות אשר שימשו אל נכון לתליית מנורות שמן מן התקרה.¹⁵² שרשראות אלו, כמו גם הממצא שעל הרצפה הוא מוסלמי קדום. דומה כי הצלבנים שדדו את כל קירות המבנה לצורך בניית מצודתם ואולי גם את קורות העץ ששימשו מסבך (קונסטרוקציה) לגג. יתכן גם שהם מצאו כמה שרשראות מהסוג המתואר אולם הם לא ניקו את השטח וכך נותרו כמה ממצאים קבורים תחת שרידי גג הרעפים.

• בתי מרחץ :

אל מוקאדסי מציין את קיומם של שמונה בתי מרחץ הפועלים ללא הסקה. את התופעה הזו ניתן להסביר בקלות כשימוש במי המעיינות החמים. יתכן שמי המרחצאות אף הובלו אל בתי מרחץ נוספים בעיר. בתקופה העבסית הייתה חמת חלק מהרצף העירוני השלם של העיר וממילא אין לתמוה על כך שתיאורי התקופה מתייחסים למרחצאות כחלק אורגני מן העיר

¹⁵² שרשרת אחת נמצאה על ידי רבני והשנייה, 50 שנה מאוחר יותר, על ידי הירשפלד. הירשפלד ולסטר 2006. אורכן 5 מטרים.

בהנחה שהן היו תלויות בגובה של 3 מטרים מעל הרצפה מתקבל מבנה שגובהו 8 מטרים.

• בית הכסא :

איור 12. תעלת ביוב

קיומו של בית כסא בכל בית פרטי הוא מסממניה של הקידמה והעת המודרנית. בעת העתיקה נהנו מכך רק העשירים וביטוי יפה לכך בדברי רבי יוסי האומר: *איזהו עשיר... כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו*¹⁵³. הממצא הארכיאולוגי מלמד שאכן רק בבתי עשירים ישנם בתי כסא ודוגמא לכך בבית שנחפר בציפורי המכונה בית דיוניסוס.¹⁵⁴ הפתרון

עבור יושבי הכפרים היה יציאה אל מחוץ לשוב ואילו עבור תושבי הערים הגדולות נבנו מתקנים מיוחדים המהווים בתי שימוש ציבוריים (Latrina=בית כיסא ציבורי). בדרך כלל סמוכים השירותים הציבוריים לבתי המרחץ, בין היתר על מנת לנצל מערכות המובילות מים אל בית המרחץ לצורך שטיפת בתי השימוש.¹⁵⁵ מבנים שכאלו נחשפו בארץ בכמה מן הערים הגדולות של התקופה הרומית ביזנטית. דוגמאות בולטות יש בבית-שאן ובקיסריה, שתייהן בירות פרובינקיאליות וערים גדולות בזכות עצמן.¹⁵⁶ במקורות חז"ל ניתן למצוא עדות לקיומו של בית כסא ציבורי בטבריה בימיהם של רבי אמי ורבי אסי.¹⁵⁷ בטבריה לא התגלה עד היום מבנה מסוג כזה. מערכת ביוב משוכללת הכוללת תאי מחראות ותעלות ארוכות התגלתה בחפירות הבזיליקה אולם היא שייכת לשכבה המיוחסת לתקופה העבסית (L.700, L.903). התעלות נמצאו מלאות במשקעים המעידים על זרימתם של מים רבים. המערכת כולה מתנקזת אל הכנרת. דופנות התעלות אינן מטויחות וכך מתאפשר חילחול מים אל הקרקע במידה והתעלה סגורה. עם זאת חלקה התחתון של מערכת בנוי באופן מעט שונה (תעלה רחבה ורדודה, לעומת תעלות צרות וגבוהות בשאר המערכת, L.848, L.900) בחלק זה נמצאה גם מערכת המאפשרת סכירה של כל התעלה.

¹⁵³ בבלי, שבת כה ע"ב

¹⁵⁴ מאירס נצר ומאירס תשמ"ט, 89.

¹⁵⁵ לדיון נרחב בסוגיא, בעיקר בהיבטיה ההלכתיים כפי שעולים ממקורות חז"ל: הדר תשס"ו, 35-53.

¹⁵⁶ בית שאן: מזור ובר נתן תשנ"ה, 128. קיסריה: פטריך 2008, 1677.

¹⁵⁷ בבלי ברכות, סב ע"א. נספח א' 11.

סיכום

למן ייסודה ועד שלהי המאה ה-11 הייתה טבריה עיר הראשה לגליל. בכירות זו מוצאת ביטוי נרחב במקורות הארץ-ישראליים, הן היהודיים והן הנוכריים. עושר המידע ההיסטורי-ספרותי מציב אתגר של ממש בפני החוקרים בבואם לנסות ולשחזר את פניה של העיר בימי קדם. הממצא הארכיאולוגי ההולך ומצטבר עם השנים תורם אף הוא את חלקו להשלמת התצורף. ועם כל זאת אין ספק כי נכונה עוד דרך ארוכה עד אשר נוכל לקבל תמונה מקיפה ומדויקת של פניה האמיתיות של טבריה של העת העתיקה. לתנופת הפיתוח לה זוכה טבריה בשנים האחרונות עשוי להיות חלק חשוב בכך.

האמנם בזיליקה?

המונח בזיליקה נטבע בהקשר של טבריה בשנות ה-60. כחלק מן המחקר הנוכחי נערכה השוואה למבני בזיליקה נוספים שנחשפו בארץ ישראל במהלך מאה השנים האחרונות (כולל בשנה האחרונה). ההשוואה מלמדת כי הבזיליקה של טבריה למעשה איננה בזיליקה. על מנת לבאר את האוקסימורון הטמון בהגדרה זו יש להתייחס ראשית דבר לבזיליקות בהקשרן הרחב, הבין-לאומי, בעת העתיקה.

הבזיליקה בארכיטקטורה הקלאסית

המונח בזיליקה מכון למבנה ציבורי, המחולק על ידי טורי עמודים, לאולם תווך ולסיטראות, באופן היוצר חלל אדריכלי גדול ומקורה. לרוב מדובר בגג רעפים הנשען על מערכת של קורות עץ (מֶסֶבֶד). מקור המונח בזיליקה הוא במילה היוונית 'בזילאוס' אשר פרושה מלך. ראשיתה של הבזיליקה בארכיטקטורה היוונית, ב'סטואה-בזיליי' (Stoa Basileii). סטואה זו שונה מן הסטואה הרגילה בכך שהוכנס לתוכה טור עמודים נוסף או יותר אשר הגדיל את החלל המקורה. כמו בסטואה הפשוטה נותר אחד מקירות האורך כטור עמודים, בדרך זו התקבל מרחב הפתוח אל רחבת האגורה. שימושה של הבזיליקה היוונית היה למטרות עירוניות, ציבוריות וחברתיות מגוונות ובכלל זה מסחר, אך בעת הצורך גם לכינוס הציבור כאשר נדרש מקום מקורה.

בארכיטקטורה הרומית הפכה הבזיליקה למבנה בזכות עצמו אשר נבנה לצד הפורום. הבזיליקה הרומית היא מבנה סגור בעל ארבעה קירות כפי שניתן להיווכח מכמה בזיליקות נחשפו בארץ (בית שערים, אשקלון, שומרון, בית שאן וסוסיתא) למעשה הייתה בזיליקת הפורום "מעין יצירה של רחבת פורום קטנה ומכוסה גג".¹⁵⁸

ויטרוביוס, האדריכל הרומי בן המאה הראשונה לפנה"ס, הציג בספרו 'על אודות האדריכלות', שני דגמים בזיליקליים שהיו קיימים בימיו: האחד הוא הבזיליקה הגדולה, מבנה מלבני אשר הכניסה אליו בקיר הקצר, ומול הכניסה נמצא הטריבוונל. הדגם השני הוא אמנם מלבני אך קרוב יותר לריבוע, הכניסה אליו בקיר הארוך ומול הכניסה מושב הטריבוונל בתוך גומחה או במרחב אדריכלי מודגש.¹⁵⁹ מבחינה זו הוא דומה לבזיליקה היוונית הקלאסית.

הבזיליקה הרומית נועדה לצרכים מסחריים וציבוריים אך שימשה גם כבית משפט.¹⁶⁰ לצורך זה נקבע בקצה המרוחק מן הפתח מושב הטריבונון. לעיתים היה הטריבונון בנוי בגומחה מעוגלת דמויית אפסיס.

¹⁵⁸ צפירי תשמ"ד, 90

¹⁵⁹ ויטרוביוס 1997, 106-112.

¹⁶⁰ שם ספר חמישי א, 8

לסיכום נוכל לומר כי **הבזיליקות האזרחיות הרומיות הן בעיקרן מבנים מלבניים, העומדים בפני עצמם, בעלי חלל אדריכלי אחד (מלבן סגור) שרק טורי העמודים נמצאים בתוכו. הן אינן חלק ממבנה גדול יותר.**

מבני בזיליקה בארץ ישראל

בתקופה הרומית-ביזנטית נבנו בארץ מאות מבנים בדגם הבזיליקה. מבנים אלה שימשו ככנסיות וכבתי כנסת. אולם רק מעטים מתוכם עונים על הגדרת הבזיליקה האזרחית כפי שהוגדרה לעיל.

- בשנות ה-20 של המאה ה-20 חשף גרסטנג **באסקלון** מבנה ציבורי אשר מפורש לעיתים כבזיליקה. גרסטנג תיארך את המבנה לתקופה ההרודיאנית. בחינה מחודשת שנעשתה על ידי משה פישר קובעת את זמן בנייתו למאה השלישית לסה"נ, ימי שלטון השושלת הסוורית.¹⁶¹
 - **בשומרון** חשפה המשלחת האמריקאית בראשית המאה ה-20 בזיליקה רומית הסמוכה לפרורם. המבנה מתוארך לסוף המאה השנייה לסה"נ.¹⁶²
 - **בבית שאן** חשפה משלחת האוניברסיטה העברית שרידי בזיליקה מן המאה הראשונה לסה"נ.¹⁶³
 - **בבית-שערים** חשף בנימין מזר מבנה בזיליקה מראשית המאה השלישית לסה"נ.¹⁶⁴
 - **בסוסיטא** נחשפו בקיץ 2009 וקיץ 2010 שרידיה של בזיליקה מהמאה השנייה.¹⁶⁵
- כל הדוגמאות הללו הינן של בזיליקות אזרחיות, מן התקופה הרומית. לכולן תוכנית דומה: מבנה מלבני בעל 2-4 טורי עמודים.

הבזיליקה בתקופה הביזנטית

- החל מן המאה הרביעית אומץ דגם הבזיליקה על ידי הנצרות כמודל ארכיטקטוני עבור המרכז הדתי הנוצרי: הכנסייה. למודל הבזיליקה האזרחי היו שני יתרונות בולטים מבחינת הדת החדשה: האחד - בהיותה מבנה אזרחי, הוא היה נטולת משמעות פגאנית מובהקת. השני - זהו מבנה ציבור המיועד לקלוט בתוכו את קהל המאמינים, וזאת בניגוד למקדש הפגאני הטיפוסי, אליו נכנסו הכוהנים בלבד.¹⁶⁶
- שינוי ארכיטקטוני כביטוי לשינוי תיפקודי:

¹⁶¹ פישר 1995.

¹⁶² אביגד 1992.

¹⁶³ צפריר ופרסטר תשנ"ה.

¹⁶⁴ אביגד ומזר 1992, טפר וטפר 2004.

¹⁶⁵ מידע בע"פ מהחופרים

¹⁶⁶ צפריר תשמ"ד, 227.

כחלק משינוי התפיסה חל גם שינוי בצורתה של הבזיליקה. דגם הבזיליקה הוכנס אל תוך מערך ארכיטקטוני אשר כלל חצר פריסטילית (אטריום) וחדרי ספח נוספים. הכניסה למבנה הייתה ממוקמת תמיד מהצד הצר, בדרך כלל במערך פתח משולש אשר הפתח המרכזי גבוה יותר, לפני הפתחים נבנה נרתקס, בקצה הנגדי לפתח נוספה גומחה אפסידאלית (לעיתים בתוך המסגרת המלבנית ולעיתים חורגת ממנה). אפשר לראות בבזיליקה הביזנטית מערך פורום מוקטן: האטריום מחליף את הפורום והחלק המקורה, הבזיליקלי, מחליף את בזיליקת הפורום. באדריכלות בתי הכנסת ישנה לעיתים חריגה מן הקאנון המתואר ולא כאן המקום להרחיב בסוגיה מרתקת זו.

בתקופה זו יש רק דוגמאות מועטות במזרח למבני בזיליקה אזוריים. הבזיליקה הדתית, דהיינו כנסייה או בית כנסת, תפסו את מקומה של הבזיליקה הרומית במשמעה האזרחי.

חרף השוני ישנו מכנה משותף בסיסי לבזיליקות האזרחיות והדתיות גם יחד. בכולן מהווה החלק הבזיליקלי את מרכזו של המכלול ובכולן הוא תופס את החלק הארי של הבניין. חדרי נוספים, במידה וקיימים כאלה, הינם טפלים למרחב הבזיליקלי. סמיכות זו מתבטאת לא רק בהיותם חדרי קטנים אל גם בכך שסך כל שטחם לרוב איננו משתווה לאולם המרכזי.

לא זה המצב בבזיליקה של טבריה.

• לשאלת יעודה של הבזיליקה בטבריה:

השימוש במונח בזיליקה הביא עם הזמן להשתרשות הדעה כי מדובר בכנסייה, כנראה עקב כך שמונח זה מזוהה בדרך כלל כמבנה דתי נוצרי.¹⁶⁷ חיזוק נוסף להשערה זו נמצא מן הסתם בעובדה שהאפסיס של הבניין פונה מזרחה, כמו בכל הכנסיות. הדיון הראשון בכתובים הנוגע למהותו של המבנה נמצא בסקירת הממצא הארכיאולוגי אשר נחשף בטבריה, על ידי

איור 13. בור המים עם גילוי

הירשפלד ורייך. במאמרם מתייחסים השניים לכך שיתכן והמבנה איננו בזיליקה דתית נוצרית אלא

בזיליקה חילונית (להלן). עם זאת יתכן לדבריהם, כי בשלב כלשהו אכן הוסב הבניין לשימוש ככנסייה.¹⁶⁸

¹⁶⁷ כך למשל היילפרין בספר טבריה. היילפרין תשל"ג.

¹⁶⁸ הירשפלד ורייך תשמ"ח, 115. דברים דומים כותב הירשפלד בערך המוקדש לטבריה באנציקלופדיה לחפירות. הירשפלד

השלב המשמעותי הבא בחקירת הבזיליקה היה בשנת 1993. בשנה זו שב הירשפלד לחפור במבנה. במסגרת זו נוקו מחדש השרידים אותם חשף דרוקס והורחב שטח החפירה, במהלכה התגלה בור המים שתחת חצר הבזיליקה, הבור התגלה כשהוא ריק ברובו.¹⁶⁹ הירשפלד גם חשף שרידי פסיפס באפסיס בצפון של הבניין (הכנף הצפונית-להלן), והכין תוכנית חדשה של השרידים.

את תיארוך המבנה קבע הירשפלד, בדומה לדרוקס, למחצית המאה הרביעית בהסתמך על קבוצת מטבעות שנמצאו תחת רצפת הסיטרה הצפונית (L.118), המתוארכות למועד זה.¹⁷⁰ החפירות המחודשות אישרו אף הן את התיארוך (להלן בסקירת המבנה).

בפרסום הראשוני של תוצאות עבודתו הצביע הירשפלד על מאפיין אדריכלי המוכר מוילות והוא מסדרון המסתיים באפסידות (להלן- הנישות). לאור זאת העלה הירשפלד את ההצעה כי אין מדובר בבזיליקה ציבורית אלא בבית מגורים מפואר, אולי אפילו וילה אימפריאלית.¹⁷¹

בשנת 2004 שב הירשפלד לבזיליקה בטבריה במטרה להשלים את חשיפתה. החפירות שהחלו בחודש מרץ 2004 נמשכו 7 עונות (כל אחת כחודש) ובמסגרתן הושלמה חשיפת המבנה והשרידים המאוחרים אשר נבנו מעליו. בחפירות אלו נטלתי חלק כמנהל שטח (מהעונה השנייה ואילך) ותוצאותיהן הן העומדות בבסיס עבודה זו.¹⁷²

המבנה כולו יסקר בהרחבה בנפרד. לצורך הדיון כעת יצויין כי בפרסומים הראשוניים של תוצאות החפירה שבה ועלתה ההצעה לראות בבזיליקה של טבריה מבנה ציבורי, כמו כן הוצע לראות בו את מקום מושב הסנהדרין.¹⁷³ רק חלק קטן מתוצאות מפעל חפירות זה ראה אור עד כה. למשל טרם פורסם כי בנוסף לזוג הנישות המזרחי שתואר לעיל ישנו זוג נוסף ממערב לחצר, פרט אדריכלי זה מקנה למבנה כולו סימטריות יוצאת מגדר הרגיל, עובדה העשויה להיות משמעותית בכל ניסיון להבין את המבנה, יעודו ותפקודו.

¹⁶⁹ החומר הקירמי שהוצא מתוכו לא נשמר וכך אבדה היכולת לעמוד על מועד יציאתו של הבור משימוש. הירשפלד בע"פ.

¹⁷⁰ פרט מידע זה איננו לקוח מפרסומיו של הירשפלד אלא מעיון ביומני החפירה הנמצאים במשרדו בירושלים.

¹⁷¹ הירשפלד תשנ"ו, 34-35. מהשוואת התוכניות השונות עולה תמיהה: בתוכנית של דרוקס מופיע המסדרון הרוחבי (מערבית

לאולם האפסידיאלי, בין W7-W1) ללא הנישות. מהתיאורים ביומני עונת 1993 נראה כי הקירות שחסמו את הנישה הצפונית הוסרו ע"י החופרים בעונה זו. אף על פי כן התוכניות שפורסמו על ידי הירשפלד עוד טרם לתחילת חפירותיו (הירשפלד תשמ"ח, 116. הירשפלד 1992, 562). כוללות את הנישות. מסתבר מכך שהנישות אכן ניכרו על פני השטח והבחנו במדידות שנערכו בשנות ה-80 כחלק מהפרוייקט של הספר אותו ערך הירשפלד ופורסם בסדרת עידן של יד בן צבי (הירשפלד תשמ"ח).

¹⁷² דיווחים ראשונים אודות חפירות אלו: הירשפלד ומאיר 2006, הירשפלד וגלאור 2007, הירשפלד 2007. כמו כן ישנו דיווח על עונת החפירות החמישית בארכיון החפירות הפעילות באתר האינטרנט של רשות העתיקות (3/2006, מספר רישיון G-18/2006)

¹⁷³ הירשפלד ומאיר 2006. הירשפלד וגלאור 2007, 226.

כאשר בוחנים את תוכנית המבנה מוצאים כי ישנם הבדלים מהותיים בין המבנה בטבריה לבזיליקות האזרחיות האחרות.

ראשית: האולם המרכזי איננו בזיליקלי. המרחבים שמשני צידי האולם המרכזי אינם פתוחים אליו ומופרדים רק באמצעות טורי עמודים. מדובר בחדרים נפרדים לחלוטין.¹⁷⁴ אמנם חלקיו העליונים (העל-קרקעיים) של חלק מבנה זה לא השתמרו כלל, אולם עוביים של הקירות מעיד כי לא היו יכולים לשאת על גבם טור עמודים (W2, W3). על מנת לסבר את האוזן נציין את הנתונים המדויקים: רוחבם של הקירות הוא 0.6 מ' בעוד שבסיסי העמודים (המעטים) שנמצאו ברחבי האתר הם בגודל של 0.7×0.75 מ'.

עוביו של קיר האפסיס הראשי מעיד כי הבניין התנשא לגובה של שתי קומות. טור עמודים, במידה והיה כזה, צריך היה לשאת על גביו משקל רב של גלריות או של קומות תאורה. בהנחה שהסטילובט צריך להיות לכל הפחות ברוחב הבסיס, והבסיס רחב יותר מן העמוד, נותר לעמודים מרווח המספיק לגזעי עמודים בקוטר של כ-0.45 מ'. מידה זו קטנה מידי מכדי להוות עמודים קונסטרוקטיביים.

זאת ועוד, גודלו של האולם המרכזי הוא כ-95 מ"ר (מידותיו 7.4×12.8) ולפיכך הוא תופס פחות מ-10% משטחו הכולל של הבניין. אולם שכזה ניתן בהחלט לזיהוי כאולם קבלה אך הוא אינו מתאים לכינוס של המון רב, כיעוד שלשמו נועדה הבזיליקה.

לאור כל זאת לא ניתן להימנע מהמסקנה שהבזיליקה בטבריה איננה בזיליקה. לפחות לא במובן הארכיטקטוני של המונח ואולי גם לא במובן התפקודי.

מה הוא אם כן המבנה שלפנינו?

בחינה של המבנה והשוואתו למבנים בעלי מאפיינים דומים בארכיטקטורה הקלאסית מביאים למסקנה כי מדובר למעשה בוילה גדולת מימדים. את מקורות ההשראה הארכיטקטוניים שלה יש לבקש בעולם הווילות הרומיות בנות זמנה. את ייעודה של הווילה בטבריה יש לנסות ולדלות מתוך המקורות ההיסטוריים בני הזמן ומתוך מאפיינים אדריכליים של המבנה שנחשף.

התובנה החדשה יוצרת בעיה מתודולוגית מסויימת. המותג *הבזיליקה של טבריה* מנסר בחלל העולם כבר מעל 40 שנה. המונח מופיע בפרסומים שונים הנוגעים לטבריה ולא ניתן להתעלם מכך. אחיזה במונח ווילה בלבד תיצור נתק ברצף המחקר בין העבודות שנעשו עד כה לזו הנוכחית. לאור זאת דומה כי הדרך הנכונה איננה להתנער כליל מהמונח בזיליקה ועל כן כותרתה של העבודה כולה אכן נושאת את השם בזיליקה. עם זאת מעתה ואילך, לאחר העמדת דברים על דיוקם, דומה כי טוב יהיה לאחוז במינוח הנכון, ווילה. מעתה והלאה זה המונח בו יעשה שימוש ביחס למבנה הנידון.

¹⁷⁴ על עובדה זו עמדו כבר הירשפלד וגלאור בפרסום הראשוני של החפירה. הירשפלד וגלאור 2007, 226. בחינה נוספת של הנושא

ושל הממצא בשטח מחזקת דעה זו.

בפרקים הבאים תובא הצגה של המבנה בטבריה על חלקיו ושלביו השונים. לאחר מכן יסקרו בקווים כלליים נתונים שונים הנוגעים לווילות בתקופה הרומית. לבסוף ננסה לחבר בין שני הדברים ולהציע מי היו בעליה של הווילה בטבריה.

ווילות עירוניות בעולם הרומי

כותרתו של הפרק זוקקת הבהרה קטנה. כפי שיתואר בהמשך הווילה בטבריה נבנתה בראשית התקופה הביזנטית. אף על פי כן דומה כי את מקורותיה הארכיטקטוניים יש לחפש בתקופה קודמת. שינויים בתרבות החומרית אינם מהירים כמו שינויים פוליטיים. מתוך הנחה זו יש לצאת ולבקש את מקורות ההשראה של בוני הווילה בטבריה דווקא בעולם הווילות של התקופה הרומית. חקר הווילות בעולם הרומי הוא תחום רחב ביותר. ספרים שלמים נכתבו על הווילה ומאמרים מלומדים בחנו כמעט כל היבט אותו ניתן להעלות על הדעת, החל בדמותה הפיזית וכלה במשמעות קיומה מבחינה חברתית.¹⁷⁵ לא ניתן במסגרת הנוכחית להתייחס לכל התחומים הללו וגם אין בכך צורך. ראשיתו של הפרק יוקדש לקווי אופי כלליים של הווילה הרומית. בשלב השני יוצגו מספר מקבילות מתוך הממצא בארץ.

הערה מתודית: המקבילות אשר תיבחנה אינן כולן בנות אותו זמן. יש מהן הקדומות ב-300 שנה לבניית הווילה בטבריה ויש שהן בנות זמנה. הארכיטקטורה לא השתנה באופן מהותי לאורך התקופה הקלאסית, גם חרף השינויים הפוליטיים,¹⁷⁶ לכן ניתן להשוות וללמוד מאתרים שאינם בני אותו זמן ואותו מרחב.

הווילה הרומית – מבט כולל

חלוקה שיטתית של סוגי הווילות נמצאת לראשונה, במאה הראשונה לסה"נ, אצל קולומלה באנציקלופדיה החקלאית שלו. הוא מחלק בין כמה סוגי ווילות:

1. V. Urbana - בית מגורים בעיר. זו ווילה אלגנטית הכוללת מרחץ, חדרי קיץ וחורף וטיילת.
2. V. sub Urbana - סמוכה לעיר, ניתן לייצר בה יין אך אין מרכז חקלאי של ממש. מכל מקום רעש העיר לא מגיע אליה.
3. V. Rustica - ווילה כפרית. משמשת מקום מגורי האדון והעבדים ובה גם אורוות ודירים.
4. V. Fructuaria - מרכז ייצור תוצרת חקלאית (יין, שמן, דגן). בחפירות מייחסים ממצאים אלו לווילה רוסטיקה.¹⁷⁷

¹⁷⁵ כמה דוגמאות למחקרים כאלו: וולטוב 1975, ג'ונסטון 1975, אקרמן 1990, סמית 1997, פרייזר 1998, מקקי 1998

¹⁷⁶ וורד-פרקינס 1989, 326.

¹⁷⁷ אקרמן 1990, 42.

5. V. Marittima - עומדת סמוך לחוף, לעיתים ממש במים. בית מגורים מפואר ולא מרכז חקלאי.

תיאורים של וילות מסוגה זו ניתן למצוא בצירי הקיר בוילות של פומפיי. נראה שהוילה של

פליניוס, המתוארת במכתביו, היא מבנה מסוג זה.¹⁷⁸

ווילה היא בראש ובראשונה בית מגורים. אמנם בית מגורים הכולל גם מותרות אך ראשית לכל מיועד לחיי יומיום. תובנה זו משותפת לכל הוילות באשר הן. לאור זאת ניתן לחלק את הוילות לשני סוגים. סוג ראשון הן וילות המשמשות כבית מגורים בלבד וסוג שני הן וילות המהוות, לצד היותן בית מגורים, גם מרכז של מערך יצרני, תעשייתי או חקלאי. וילות מהסוג השני נכון יהיה לכנות בתי אחוזה והן חורגות מתחומי הדיון הנוכחי.¹⁷⁹

מבחינה חברתית מהווה הווילה הרומית יותר מאשר מסגרת טכנית לחיי נוחות. בחברה המודרנית ישנם סמלים שונים באמצעותם מבטאים אנשים את מעמדם הכלכלי ויכולותיהם הכספיות. מכוניות פאר הן אולי הדוגמא הבולטת ביותר בימינו. אפיק אחר, ולא פחות חשוב הוא הבית. גם בימי קדם היה בית המגורים, לצד הביגוד, צורת ביטוי של כח ומעמד כלפי הסביבה.¹⁸⁰ היררכיה כלכלית ומעמדית אולי איננה מיוחדת לחברה הרומית אך נראה כי בחברה הרומית היו לכך ביטויים חומריים בולטים יותר מאשר בחברות אחרות ובזמנים אחרים. האליטה ההלניסטית לא הביאה את עליונותה הכלכלית לידי ביטוי באמצעות בתי מידות יוצאי דופן. יתכן שהדבר קשור בכך שהחברה הרומית הייתה נוקשה יותר מאשר החברה היוונית.¹⁸¹ בנבכי הפוליטיקה הרומית היה למוצאו ומשפחתו של אדם משמעות גדולה יותר מאשר ביוון הקלאסית, למשל. בתרבות ההלניסטית נבחן אדם גם על פי השכלתו ולא רק עושרו וייחוסו. בחברה הרומית, השמרנית באופיה, היה לייחוס המשפחתי תפקיד מרכזי יותר. חברה שמרנית מקשה על ניידות חברתית ונוטה לקבע את המצב הקיים. בצורה זו מצטבר העושר בידי משפחות מיוחסות ועולה הצורך לבטא את המעמד המיוחד. בתי מידות הם הדרך הנאותה לביטוי המעמד. לכך יש להוסיף את התפתחותה של ההנדסה האזרחית בתקופה הרומית. ביוון הקלאסית ובתרבות ההלניסטית תועלו רוב המאמצים לטובת הבנייה הציבורית, בעיקר זו הדתית כפי שבדבר בא לידי ביטוי בארכיטקטורה של המקדשים.

¹⁷⁸ פליניוס-קולמן תשנ"ב.

¹⁷⁹ מחקר נרחב המוקדש לאחוזות הכפריות בארץ נמצא בעבודת הדוקטורט של חגי עמיצור. עמיצור תשס"ו.

¹⁸⁰ סמית 1997, 5. סממנים אלו הם כלל אוניברסליים וחוצי תקופות. דוגמא קדומה לכך יש בתיאור ביקורה של מלכת שבא בירושלים של ימי שלמה המלך: *"ויתרא מלכת שבא את כל חכמת שלמה והבית אשר בנה ומאכל שולחנו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומלבושיהם ומשקיו ... ולא היה בה עוד רוח"* (מלכים-א, י ד-ה). אמנם בקריאה ראשונה נראה כי המונח 'הבית אשר בנה' מכוון ככל הנראה לבית המקדש אולם שאר הפרטים מתייחסים לחיי היומיום מאפשרים להציע שגם הבית המדובר הוא ארמונו של שלמה.

¹⁸¹ פרייזר 1998.

התרבות הרומית שיכללה את האמצעים המעניקים נוחות לחיי היומיום של האזרח. מערכות הדרכים ומערכות הובלת המים, לצד התפתחות תרבות הרחצה והשעשועים, כל אלו יצרו מצע בו הייתה אפשרות לקיים את הנוחות גם בביתו של אדם ולא רק בצאתו למרחב הציבורי. תולדות כל הגורמים שנמנו לעיל הביאה להתפתחותה של הווילה.

ניצניה של התופעה מתגלים גם מחוץ לגבולות איטליה עוד קודם לתקופה הרומית (למשל בתל אנפה, בית מידות מהמאה ה' לפנה"ס) אולם התופעה מגיעה לשיא שכלולה בתקופה הרומית המאוחרת. תופעה דומה הובחנה גם באנגליה. לאחר הכיבוש הרומי אימצה האוכלוסייה המקומית את הסגנון הרומי.¹⁸² סגנון חומרי של הכובש מסמל כח ושליטה. בייחוד נכון הדבר לגבי סממני מותרות. לא בכדי היה האלמנט הראשון שנבנה בכמה מן המקומות בית מרחץ. ההשפעה הראשונית היתה על בסיס המבנים הקיימים, החידושים ניכרו בציורים, עיטורים ופריטים ארכיטקטוניים. לקח עוד זמן עד אשר הסגנון החדש חילחל גם אל תוכניות המבנים עצמם.¹⁸³

התהליך אשר תואר עד כה נע ממערב למזרח: תרבות הווילה מגיעה מאיטליה אל המזרח. אולם זהו רק צד אחד של המשוואה. צידה השני הוא אימוץ מוטיבים מזרחיים אל תוך הארכיטקטורה של הווילה. הדוגמא הבולטת ביותר לכך היא החצר הפריסטילית. בבית המגורים הרומי הקדום אין חצר כזו, זהו מרכיב מזרחי החודר אל הבית הרומי במאה ה' לפנה"ס.¹⁸⁴ במשך הזמן הפכה החצר הפריסטילית לחלק אורגני בוילה הרומית, פחות באירופה ויותר במזרח ובצפון אפריקה. עם זאת ישנן דוגמאות רבות גם במערב. יש מקרים בהם הוכנס פריסטיל אל מבנה קיים, עדות לאחידות האדריכלית שהתפשטה בכל רחבי האימפריה.¹⁸⁵ יתכן שחצר פריסטילית אינה מתאימה לארצות אירופה הקרות, באקלים השורר שם דרוש מבנה מכונס יותר. במזרח וסביב הים-התיכון לעומת זאת האקלים חם ויבש יותר ולכן הגדלת החצר ופתיחתה אל החדרים באמצעות הפריסטיל הוא צעד בעל הגיון. דברים דומים כותב גם ויטרוביוס: *"בצפון יש לקרות את הבתים בשלמותם בגג ולהגן עליהם ככל הניתן ולא להשאירם חשופים... לעומת זאת במקום שעצמת השמש רבה כבמדינות הדרום הסובלות מחום רב, יש לבנות בתים פתוחים יותר"*.¹⁸⁶

החצר הפריסטילית אינה המרכיב היחיד המגיע אל הארכיטקטורה של הווילות הרומיות דווקא מן הפרובינקיות. דוגמא נוספת הוא פיתוח מרכיב האפסיס. בראשית המאה הרביעית אנו מוצאים לראשונה

¹⁸² סמית' 1997, 18.

¹⁸³ סמית' 1997, 18.

¹⁸⁴ מקי 1998, 210. וורד פרקנס 1989, 212. הירשפלד 1987, 41.

¹⁸⁵ כך למשל ב- Lalouquette. סמית' 1997, 187, איור 50.

¹⁸⁶ ויטרוביוס VI, א. על פי תרגומו של רייך 1997.

אולם תלת אפסידאלי בוילה בפיאצה ארמרינה. הווילה נמצאת אמנם בסיציליה אך סגנון פסיפסיה מלמד כי מתכנניה הושפעו מהסגנון האומנותי המקובל בצפון אפריקה של אותה העת.¹⁸⁷ מוטיב זה נפוץ מאוד ומופיע בכנסיות רבות בתקופה הביזנטית.

חלקי הווילה

צורת הווילה מבוססת על עושרו של בעליה ומושפעת כמובן גם מנסיבות מקומיות אך הצורה הבסיסית, ראוי לציין, היא אחידה.¹⁸⁸ את העיסוק בנושא זה ראוי לפתוח בדבריו של ויטרוביוס המתאר ווילה 'על פי הספר'. חלקו השישי של ספרו מוקדש לתכנונו של בית המגורים. את חלקי הבית, אליבא דויטרוביוס, ניתן לחלק לשני סוגים: פרטיים וציבוריים.

בחלקים הציבוריים נכללים החצר (עם או בלי פריסטיל), והפרוזדורים. אל חלקים אלו יכול להיכנס כל אדם. שאר חלקי הבית לעומת זאת הם פרטיים ומיועדים רק לדיירי הבית או לאורחים המורשים להיכנס שמה. בסוג זה כלולים הטרקליניום, חדרי השינה, חדרי הרחצה וחדרי השירות למיניהם. בדבריו הוא מעלה על נס את חשיבות שמירת הפרופורציות והסימטריה בבניין. אמנם ישנם מצבים בהם נדרשת חריגה אך גם אז יש לערוך את התוספות והגרועות על פי עקרונות הסימטריה.¹⁸⁹ ניסיונם של הבנאים בימי קדם ותגליותיהם של חופרי זמננו מלמדים כי המציאות שונה. לא תמיד הקפידו הבונים על סימטריה, לכל הפחות במה שנוגע לתוכנית המבנה.

ויטרוביוס ממשיך ומפרט אילו חלקים נדרשים להיות בוילה. לשיטתו צריך להיות מתאם בין עיסוקיו של הבעלים לצורתו של הבניין. ווילה חקלאית צריכה להכיל אורוות, מחסנים, אסמים, מרתפים, ולעיתים גם חנויות בחצרות הקדמיות.¹⁹⁰ הממצא גם מלמד כי באחוזה רבות הותקנו חדרים לתעשייה (בית בד למשל). לעומת זאת ביתו של מאן דהו ממעמד הצווארון הלבן, כפי שמכנים זאת בימינו, הוא בעל יעוד שונה: 'לאישים בעלי מעמד גבוה אשר מחזיקים תפקידים ומשרדים - להם התחייבויות חברתיות כלפי הציבור שלהם - [הם צריכים להחזיק] חדרי מבוא בסגנון מלכותי, חצרות אטריום ופריסטילים מרווחים, גנים וטיילות בגודל נאות המתאים למעמדם המכובד. יהיה בהם צורך לספריות, לאולמות תצוגה

¹⁸⁷ וורד פרקינס 1989, 463.

¹⁸⁸ וורד פרקינס 1989, 404.

¹⁸⁹ ויטרוביוס VI, ב.

¹⁹⁰ ויטרוביוס VI, ה.

ולבסיליקאות העשויים בסגנון דומה לזה של מבני הציבור הגדולים שכן אסיפות ציבוריות, כמו גם משפטים פרטיים ופסקי בורות, מתקיימים לעיתים קרובות בבתים של אנשים כאלה"¹⁹¹

בהיות הווילה לא רק מקום מגורים אלא גם סמל מעמד יש מקום לנסות ולהבין מתוך חלקיה השונים משהו על זהותו ומעמדו של בעליה. הדברים נכונים בעיקר לגבי בונה הווילה. במהלך הדורות יתכן חילוף בעלים, או אז תחלש הזיקה בין תוכנית הבניין לזהותו של בעליו¹⁹²

כיצד ניתן לזהות ייעוד של מבנה?

נדבך חשוב בדרך להבנת ייעודו של מבנה הוא היכולת לזהות את השימושים השונים של חדרי הבית. שילוב זהיר של ממצא חומרי יחד עם נתונים היסטוריים מאפשרים להרכיב רשימה של קריטריונים אשר בעזרתם ניתן יהיה להבין את אופן חלוקתו של מבנה.

במקורות הרומיים ניתן למצוא כמה התייחסויות לבית המגורים. לעיל צוטט ויטרוביוס המציב את העקרונות. תיאור מסוג אחר נמצא במכתביו של פליניוס הצעיר.¹⁹³ הוא אינו מתאר כיצד צריכה ווילה להיראות אלא מתאר את הווילה הפרטית שלו, מבנה הנמצא על חוף הים לא רחוק מאוסטיה. בדבריו הוא מזכיר גם כמה פרטים הנוגעים לצורתם של חדרים מסויימים. כך למשל מוזכרת חצר חצי מעוגלת הצופה אל הים. סמוך לו נמצאים שני חדרי שינה, לא מצויינים לגביהם מאפיינים מסויימים. חלק מחדרי השינה מיועדים עבור המשרתים בעוד אחרים משמשים את בעל הבית. חדר אחר בעל אפסיס משמש כספריה. בתיאורו מצויינים מספר מרפסות המשתלבות היטב בבניין הצופה אל נוף של יערות מחד ושל הים מאידך (בתיאורו של פליניוס מושם דגש רב על הנוף הסמוך והנשקף מן הווילה).

המחקר הארכיאולוגי מהווה אף הוא מקור חשוב לפיענוח השימושים השונים של חדרי הווילה. הדרך הפשוטה ביותר היא ממצא אופייני. הדוגמאות הברורות ביותר מבחינה זו הם חדרים בהם התגלו מתקני רחצה, בתי כסא ומתקני בישול. גילוי של אחד מאלו יהווה ראיה מוחלטת לגבי ייעודו של החדר. רכיבים נוספים, דוגמת עיטורים ואף כתובות יהיו משניים במקרה זה.

סוג אחר של ממצא המהווה עדות מובהקת לייעודו של מרחב בנוי הם אלמנטים אדריכליים. כאן התמונה מעט יותר מורכבת. מרחב מרוצף אבן ומוקף עמודים עשוי להיות חצר קטורה באותה מידה שהוא עשוי להיות אולם סגור. במקרה זה נדרש להקשר הרחב של המכלול כולו על מנת לנסות ולקבוע את ייעודו.

¹⁹¹ שם, ה.

¹⁹² בודל 1997.

¹⁹³ פליניוס תשנ"ב.

ההנחה שחדרים גדולים יותר, הבנויים באיכות גבוהה יותר ומעוטרים ישמשו את בעלי הבית היא הנחה סבירה ומתקבלת על הדעת.¹⁹⁴

סביר להניח שחדר מגורים לא יפתח ישירות אל הרחוב ושפתחו לא יהיה רחב אלא ניתן להגפה בקלות. בוילות רבות ניתן למצוא חדרים בעלי פתח רחב הפונה ישירות אל הרחוב וחיבור קטן אל פנים הבית. במקרים כאלו מקובל לפרש חדרים כאלו כחנויות.

מכנה משותף נוסף לוילות רבות הוא המאמץ שהושקע ליצור משטח בעל מפלס אחיד.¹⁹⁵ לכאורה ניתן היה ביתר קלות להתאים את המבנה לשטח ולחלק את הבניין הגדול לכמה מפלסים הנבדלים זה מזה בפער של כמה מדרגות. בצורה כזו היה נחסך הצורך בעבודות חציבה או מילוי. אף על פי כן, במקרים רבים רואים שבוני הוילות ביכרו להשקיע את המאמץ הכרוך ביצירת מפלס אחיד. באפולוניה למשל נחצב מדרון מצוק הכורכר במזרח לעומק של כשלושה מטר מפני השטח. במקומות אחרים הכרחי היה להביא מילויים עבים ולבנות קירות תמך איתנים על מנת להשיג אותה תוצאה. (וראה להלן בסקירת הווילה בטבריה). את ההסבר לתופעה זו יש לבקש, כפי הנראה, בעובדה שהתכנון העירוני הרומי האידיאלי מיועד לשטחים מישוריים. מעברם של יישובים בתקופה הרומית מן התל הגבוה למישורים שלמרגלותיו הוא תופעה ידועה ואין צורך להאריך בה. בשטח מישורי אין כמובן בעיה לשמור על מפלס אחיד. הרצון להיצמד לאותו התקן גם בתוואי קרקע משופעים מחייב השקעת מאמץ ומשאבים. ברור שנוח יותר לתכנן, לבנות ולחיות בבניין שחדריו ערוכים במפלס אחיד, השאלה היא עד כמה רחוק ילך המתכנן (ומזמין העבודה) כאשר נוחות זו היא בעלת השלכות כספיות. השקעה זו מלמדת יותר מכל על האחידות האדריכלית שאיננה אלא שיקוף של אחידות מחשבתית. מכאן גם היכולת להשוות בין אתרים מרוחקים בזמן ובמרחב, בסופו של דבר 'סדנא דארעא חד הוא'.

הטרקלין: ליבה של הווילה הוא הטרקלין. חדר זה משמש כמוקד הפעילות החברתית של הבית. פעילות זו נושאת לעיתים אופי קולינרי דהיינו- מפגש חברתי הנעשה אגב סעודה משותפת. המפגש איננו מתמחה באוכל לבדו. לאחר הסעודה משמש הטרקלין גם למפגש חברתי המלווה לעיתים במופעי בידור, שיחות בנושאים שונים ועוד. נוסף על כל אלו יש שהטרקלין משמש לצרכים בעלי אופי רישמי, למשל פגישות וקבלות פנים, כפי המשתמע מדבריו של ויטרוביוס המובאים לעיל. כיצד ניתן איפה לזהות איזה מחדרי הבית הוא הטרקלין?

באופן כללי ניתן לומר כי הסימנים לכך הם צורה, עיטור וממצא כתוב.

¹⁹⁴ כך למשל באפולוניה-ארסוף. רול וטל 2008, 142.

¹⁹⁵ רול וטל 2008, 138.

הנדיר ביותר הוא ממצא כתוב. דוגמא לממצא כזה היא כתובת במגידל שבחורן המציינת כי החדר הוא טרקלינוס.¹⁹⁶

הסימן השני, אך המובהק, הן הספות. במקרה זה יש מקרים בהם נמצאו הספות עצמן ובמקרים אחרים סימנים ברורים לקיומן של אלו. ספות טרקליניים שלמות נמצאו באתרים רבים. בפומפיי למשל ישנה דוגמא יפה ב-Casa del Criptoportico. גם בארץ ישנן כמה דוגמאות. ביריחו התגלו שני ספסלים רחבים דמויי האות ח'. בשני המקרים מזוהה המתקן כספה של טרקלין. אחד המבנים מזוהה על ידי החופרים כבית כנסת¹⁹⁷ אם כי יש שחלקו על כך ואולי עצם הימצאותו של טרקלין היא ההוכחה לכך שאכן מדובר בבית מגורים.¹⁹⁸ ממצא דומה התגלה בחרבת אל-מורק במבנה המכונה ארמון חלקיה. במקרה זה ניצבה הספה במרכז של חצר פריסטילית ועל כן הוגדר המרחב כטרקליניום פתוח.¹⁹⁹ בכל המקרים הללו מדובר במבנים המתוארכים לתקופה הרומית הקדומה. דוגמא שונה לקיומה של ספה באופן הממצא היא בציפורי. בשני מבנים, 'בית דיוניסוס' ו'בית אורפיאוס', לא התגלתה הספה עצמה אלא רצועות פסיפס לבן המקיפות את השטיח המרכזי משלוש רוחותיו. המיקום המדויק להצבת רגלי הספות סומן באמצעות אבני פסיפס שחורות בצורה של זוית ישרה.²⁰⁰ במקרה של בית אורפיאוס מזהה החופר שני חדרי טרקלין באותה ווילה.²⁰¹ דוגמא אחרת בה סידור הפסיפס הוא האינדיקציה להיותו של החדר טרקלין ניתן לראות בווילה רומית בסיציליה באתר בשם Castoreale. במקרה זה מעוטר השטיח המרכזי בדגמי משושים בעוד ששלוש הרצועות המקיפות אותו מעוטרת דגמי תשליב.²⁰²

בתקופה מאוחרת יותר נכנסו לשימוש ספות מעוגלות (stibadium). ספות כאלו מתאימות לטרקלינים בעלי אפסיס.²⁰³ בבית אורפיאוס בציפורי מופיעה ספה שכזו כציור על רצפת הפסיפס בספין המרכזי שבחזית הטרקלין (אם כי הטרקלין של בית אורפיאוס עצמו איננו מעוגל). ממצא שונה אך דומה בצורתו התגלה באפרודיסיאס בבית המכונה 'בית הבישוף'. במקרה ההוא התגלו שולחנות אכילה

¹⁹⁶ הירשפלד 1987, 165.

¹⁹⁷ נצר תשנ"ט, 20-21.

¹⁹⁸ מעוז תש"ס.

¹⁹⁹ דמתי תשמ"ג.

²⁰⁰ וייס וטלגם 2004, 48-47, 11-8. ושם מקבילות רבות נוספות.

²⁰¹ וייס תשס"ד.

²⁰² דונבין 1996, 75.

²⁰³ דונבין 1996, 74 ובהערה 37 שם.

דמויי סיגמה אשר הוצבו באפסידות.²⁰⁴ ממצא זה מתחבר לכך שהטרקלין שימש לאכילה. יש להניח כי לאורך השולחנות היו גם ספות בעלות מתאר דומה.

למצער, ברוב המקרים אין ראיות ברורות כל כך. או אז יש צורך להסתייע בראיות עקיפות. בראש ובראשונה מהווה גודל החדר ראייה לתכליתו.

מעצם קיומו נועד הטרקלין להוות מרחב מקורה לכינוס מספר אנשים (מבודדים ועד עשרות בודדות). משום כך ניתן יהיה לראות בחדר הגדול בבית את הטרקלין. (ההגדרה מרחב מקורה באה להוציא מכלל זה את החצרות שהיו קטורות).

ראיה נסיבתית אחרת היא מידות החדר. בתיאורו את בית המגורים ה'אידיאלי' נוקב ויטרוביוס במידות הנדרשות לטרקליניום. למעשה אין הוא נוקב מספרים אלא פרופורציות. לדבריו אורך הטרקלין צריך להיות כפול מרוחבו.²⁰⁵ גם אם לא תמיד תואם הממצא בשטח את האידיאה הויטרוביאנית עדיין חדר גדול יחסית בעל מתאר מלבני עשוי היה לשמש כטרקלין.

עדות מכיוון אחר עשויה להגיע מחדרים סמוכים. בתיאוריו של פליניוס מצויין כי מהטרקלין ניתן לעבור ישירות אל חדרי השינה.²⁰⁶ בכמה אתרים אכן פורשו החדרים הסמוכים לטרקלין כחדרי שינה. כך למשל בסן-רוקו.²⁰⁷ במקרים אחרים פורשו החדרים הסמוכים לטרקלין כחדרי שירות מסוגים שונים, למשל באפרודיסיאס.²⁰⁸

ניתן לסכם ולומר כי ישנה אפשרות סבירה לזהות חדר מסויים בבניין כטרקלין, גם ללא ממצא מאפיין בין הכתלים ואפילו ללא רצפה אלא בהתבסס על מידות ומיקום בבניין. כפי שיורחב בהמשך העבודה, יכולת זו עשויה לתרום להבנת תיפקודו ומשמעותו של המבנה הנדון בטבריה.

²⁰⁴ ברנפלד 2009, 214.

²⁰⁵ ויטרוביוס VI, ג, 8.

²⁰⁶ פליניוס סקונדוס, 115.

²⁰⁷ דונבין 1996, 70.

²⁰⁸ ברנפלד 2009, 214.

הווילה העירונית- מאפיינים ומייחדים

בחלוקה הבסיסית של הווילות עבר הקו המפריד בין וילות המשמשות רק למגורים לכאלו המהוות גם מרכז ייצור חקלאי ו/או תעשייתי. כעת יש לשוב ולערוך חלוקה נוספת, בתוך וילות המגורים, בין הווילה העירונית לזו שאינה ממוקמת בעיר. ווילה עירונית שונה מווילה כפרית בהיותה חלק ממרקם עירוני ולא יחידה הניצבת לעצמה בשטח הפתוח. ווילה כפרית מוגבלת לעיתים בתנאים טופוגרפיים (למשל קרבת מצוק) אך באופן כללי ישנה גמישות רבה בנתוני הבסיס למיקומה ובנייתה. לווילה העירונית מגבלות מיוחדות בהשוואה למקבילותיה הכפריות.

המגבלה הראשונה היא השטח. המערך העירוני מחולק למבנים (אינסולות). כל מבן מובדל מסביבתו על ידי רחובות או סמטאות התוחמים אותו מארבעת צדדיו. הבתים בתוך המבן צמודים זה לזה (דהיינו ישנם קירות המשותפים לשני בתים) אולם היעדר פתחים בין היחידות השונות מלמד כי אין מדובר באגפיו של אותו בית מגורים אלא ביחידות מגורים נפרדות. על פי חופרי ציפורי מידותיו המקובלות של מבן בעיר הרומית בארץ הן 40 X 40 מטרים. בדרך כלל מכיל כל מבן שכזה שניים-שלושה בתי מגורים.²⁰⁹ לשם השוואה, בטימגד, עיר רומית מתוכננת להפליא, מידותיו של כל מבן 23 X 23 מטרים ובכל אחד שני בתים.²¹⁰

טבעה של העיר הוא בכך שזהו שטח הבנוי בצפיפות. בכך לא שונה העיר העתיקה מן העיר המודרנית. יתר על כן, יש שיאמרו כי בית פריסטילי איננו מתאים כלל לעיר שכן הוא 'ידורש שטח קרקע רחב ידיים ויש בו משום ראויה ומותרות שבעיר צפופה לא ימצאו את מקומם'.²¹¹ אך המציאות מלמדת כי בנסיבות מסוימות יבנה בית פריסטיל גם בתוך עיר צפופה.

בניית בית מידות בתוככי עיר קיימת דורשת לא פעם התפשרות על עקרונות אדריכליים. דוגמא בולטת לכך הוא 'בית דיוניסוס' בציפורי.

²⁰⁹ סטריינג' 2006, 118. יצויין כי גם הבניין ההלניסטי אשר נחשף בתל אנפה הוא בעל מידות קרובות 38 על 38 מטרים.

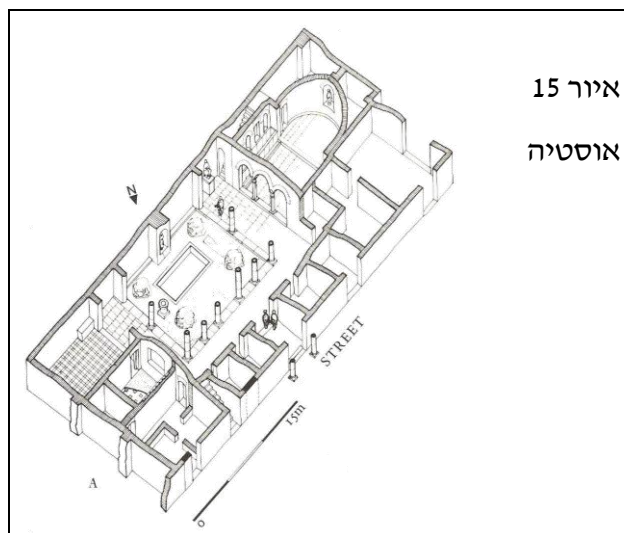
הירשפלד 1987, 41.

²¹⁰ מקקי 1998, 231.

²¹¹ בן דוב 1982, 215.

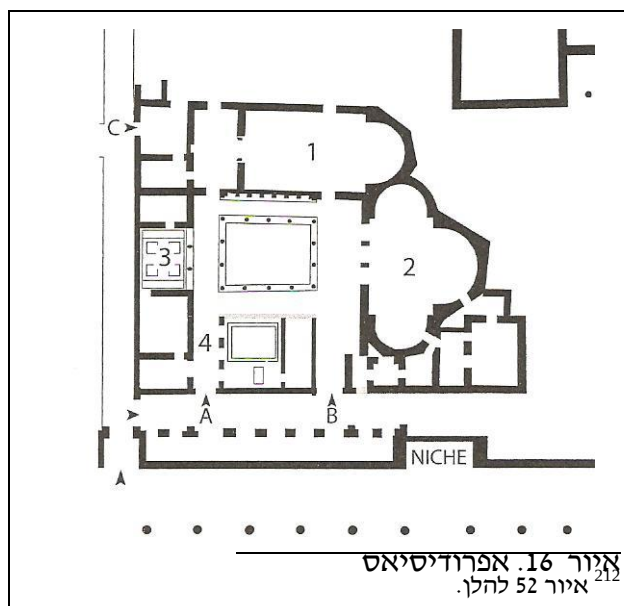
אין ספק שקיטום הפינה הצפונית מערבית של המבנה הינה תולדה של אילוץ הנגרם כתוצאה מהרצון לשלב בניין רחב ידיים בתוככי שטח בנוי, חלקו בבנייני ציבור, אשר לא ניתן לפגוע בהם (במקרה זה התיאטרון).²¹²

דוגמא אחרת בת אותו זמן היא Fortuna Annonaria באוסטיה (סוף מאה שנייה). במקרה זה ניתן להצביע על שתי חריגות מהתוכנית הסטנדרטית. ראשית מיקומו של

הפתח הראשי איננו בציר האורך של המבנה אלא בצידו. שנית - הפריסטיל חסר פאה אחת.²¹³ גם אפסיס מהווה בעיה אדריכלית סביבתית בעיר הצפופה ובעיקר בכאלו השומרות על אורתוגונליות (בעיקר בתקופה בה נהגו לבנות אפסיס החורג מקו הבניין). הפתרון עשוי להימצא בדמות הוספת חדרים או קירות חיצוניים התוחמים את הווילה כולה ומעניקים לה את הזוויות הישירות הנדרשות. פתרון פשוט יותר, אף כי פחות אסתטי, הוא דוגמת זה שבו בחרו בוני הווילה באפרודיסיאס. הווילה הגדולה שנשתלה אל תוך מרחב עירוני בנוי פשוט גוזלת, אם ניתן לכנות זו כך, חלק משטחם של חדרים סמוכים לה, שלא נהרסו אך שטחם צומצם, ולא תמיד בצורה אחידה וסימטרית.

מגורל זה לא התחמקו גם מבני ציבור. לא תמיד ניתן לפנות את מלוא המרחב הנדרש גם אם הצורך משרת את הציבור. דוגמא בולטת, עד כדי צרימה, לכך ניתן להביא מתקופה מאוחרת יותר, בית הכנסת בציפורי. במקרה זה נבנתה בזיליקה בעלת סיטרה אחת בלבד.²¹⁴ למעשה גם בווילה בטבריה ישנה חריגה מסויימת מן המצופה. הכניסה הראשית היחידה שאותרה אל המכלול היא מן הצד הדרומי ולא מכיוון מערב, בציר האורך של הבניין (בורות בדיקה שנפתחו בציר זה הוכיחו

²¹³ וורד-פרקינס 1981, 211 איור 128a.

²¹⁴ וייס ונצר 1998, 12-13.

בוודאות שאין במקום מערך כניסה מכל סוג שהוא)

וילות רומיות בארץ

מספר דוגמאות מן הממצא בארץ הובאו במבוא הכללי. בחלק זה המטרה היא לנסות ולמצוא קווי אופי לוילות רומיות בארץ ומתוך כך לצאת ולבחון את הממצא בטבריה. מספר דוגמאות נוספות תובאנה בפרק הבא.

בספרו המוקדש לבית המגורים הארץ-ישראלי מסווג הירשפלד את בתי המגורים לשלושה טיפוסים²¹⁵:

1. הבית הפשוט- חצר קדמית ומאחוריה חדר או שניים. לרוב בעלי שתי קומות.
2. הבית המורכב: בשתי תצורות- בית דירות עירוני או בית חווה כפרי.
3. בית חצר- החצר היא פנימית (כדי להגיע לחצר צריך לעבור דרך חדר). טיפוס זה אופייני לערים. טיפוס משנה בתוך הסוג השלישי הם בתי חצר בעלי חצר פריסטילית (אותם מכנה הירשפלד גם בתי אטריום).

לסיכום: **לא כל בית הוא בית חצר, לא כל בית חצר הוא בעל חצר פריסטילית ולא כל בית פריסטיל הוא בית עירוני.** ברשימה מסכמת הביא הירשפלד שמונה בתי פריסטיל. רק חמישה מתוכם נמצאים בערים.²¹⁶ על רשימתו זו יש להוסיף בתים נוספים שנחשפו בחפירות שונות בשנים שחלפו מאז פרסום ספרו (ציפורי, אפולוניה, בית שאן, קיסריה, טבריה וירושלים-חניון גבעתי) שה"כ מוכרים כיום אחד עשר בתי פריסטיל בערי ארץ ישראל (שלושה מתוכם בציפורי, שניים בירושלים). רק בשלושה מהם מדובר בפריסטיל מלא דהיינו ארבעה טורי עמודים (שומרון, אפולוניה, אפק). סדר הבאת האתרים הוא כרונולוגי לפי זמן בנינם.

שומרון

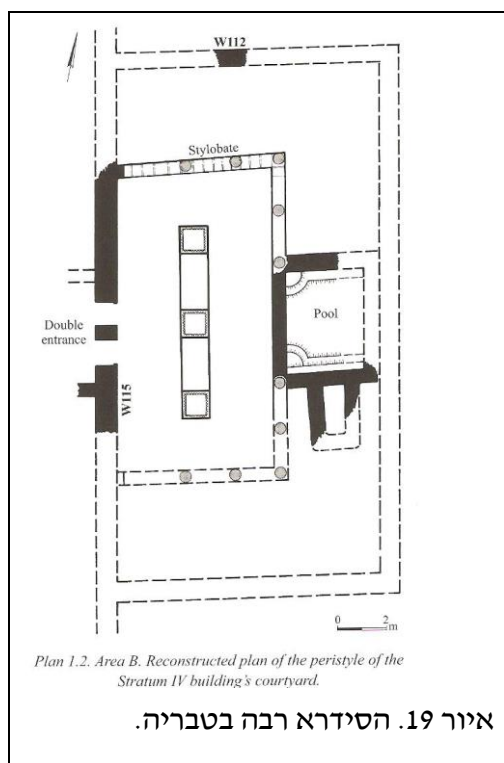
²¹⁵ הירשפלד 1995.

²¹⁶ הירשפלד 1995, 101.

יותר. ככל הנראה שימשו חדרים אלו למגורי בעלי הבית ואורחיהם בעוד שהחדרים הצפוניים נועדו למשרתים.

טבריה

בחפירות הצלה שערך יזהר הירשפלד בשנת 1989 בתחומי מכון הטיהור של טבריה התגלה מבנה מפואר.

הבניין הוקם לראשונה במאה ה' לסה"נ והמשיך לשמש תוך תיקונים שונים עד לחורבנו ברעש של שנת 749. המבנה לא נחפר במלואו. תוכניתו של המבנה המקורי כוללת מרחב מוקף עמודים ומרוצף פסיפס. בתוך אחת הסיטראות ישנה בריכה מדורגת. אופיו של המתקן והימצאותם של שברי כלי אבן הביאו את החופר למסקנה כי תושבי הבית היו יהודים. הירשפלד לא הביא את המבנה ברשימת בתי הפריסטיל²²⁰ ככל הנראה כיוון שסבר כי מדובר במבנה ציבורי, הוא הציע לזהותו עם הסידרא-רבא, בית המדרש הגדול המוזכר במקורות חז"ל. עם זאת בדו"ח הסופי משתמש הירשפלד במינוח הטכני פריסטיל בתיאור המבנה.²²¹ על הצעת הזיהוי כמבנה ציבורי קמו עוררין²²² וגם על פי השיטה המוצגת לעיל ניתן לטעון שאין זו אלא וילה רומית.²²³

ציפורי

ציפורי היא אולי העיר הרומית-ביזנטית בה נחשפו הכי הרבה בתי מגורים בארץ וזאת בניגוד לסקיטופוליס, היפוס, וקיסריה בהן נחפרו בעיקר מבני ציבור. ככל הנראה לא נשמרה בציפורי ההפרדה בין

²²⁰ הירשפלד 1995, 101, טבלה 4.

²²¹ הירשפלד 2004, 14-5.

²²² וייס בע"פ.

²²³ למיקום למרגלות המצוק יתרון גדול. שמש בבוקר וצל אחה"צ, ובנוסף לכך נוף הכנרת הנשקף מנגד.

שכונות המגורים לשטחי הציבור ולכן חשיפת מרכזה של העיר הניבה גם בתי מגורים לצד מוסדות

הציבור.²²⁴

• "הבזיליקה":

איור 20. 'הבזיליקה' בציפורי

מצפון לתיאטרון בציפורי נחפר בית מגורים בעל פריסטיל (שלושה סטווים). מדובר במבנה שנחפר לראשונה על ידי ווטרמן בחפירות אוניברסיטת מישגן 1931. החופרים הגדירו את המבנה כ"בזיליקה נוצרית". הזיהוי התבסס בעיקרו על מציאת חצר ובה שני טורי עמודים. לכך צורף כוך אשר כונה 'אפסיס מרובע'. בחפירה הובחנו שני שלבים. רצפת המאוחר שבהם היא פסיפס לבן בעל דגם גיאומטרי פשוט בצבע שחור ואילו מתחתיה רצפת טיח

השייכת לשלב הקדום. העמודים שייכים לשלב המאוחר וראיה לכך היא העובדה שקו העמודים אינו מתאים לבורות המים החצובים מתחת למבנה. על זהותם היהודית של דיירי הבניין מעידים שקעים מטוייחים ברצפה המכונים על ידי החופר כיורים אך ברור שאלו מקוואות.

חופרי שנות השלושים לא ציינו תאריך מדויק לשלביו השונים של המבנה.²²⁵

על מסקנותיהם של החופרים הועברה ביקורת. כבר באנציקלופדיה לחפירות במהדורתה הישנה העלה אבי-יונה את הטענה כי אין מדובר בכנסייה אלא במבנה מגורים בעל חצר פריסטילית.²²⁶

בשנות ה-80 חזרה למקום המשלחת האמריקאית בראשות סטריינג'. הם פתחו ריבועים נוספים במטרה לעמוד על אופיו של הבניין ולתארכו באופן מדויק. מסקנותיהם היו שאכן ישנם שני שלבים לשימוש בבניין. השלב הראשון נבנה במאה הא' לסה"נ, לשלב זה שייכם המקוואות והרצפה התחתונה. השלב השני ("בזיליקה") נבנה בראשית המאה הב' וחרב באמצע המאה הד', לשלב זה שייך הפריסטיל.²²⁷

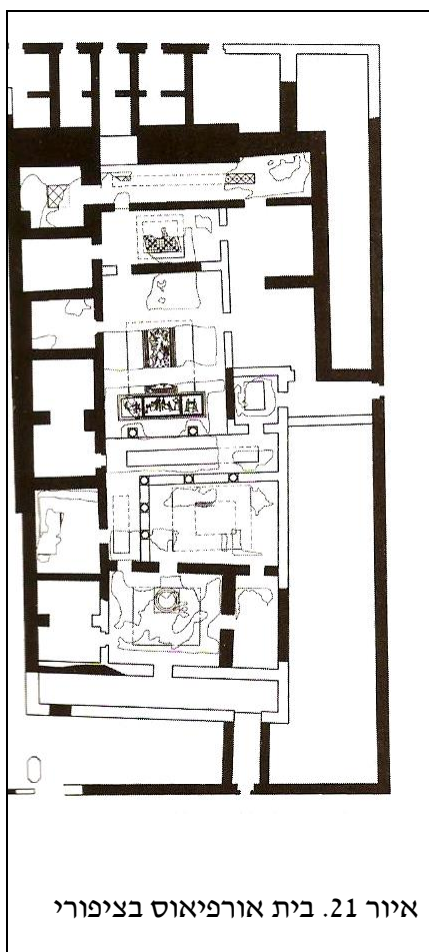
²²⁴ וייס תשס"ד, 95.

²²⁵ ווטרמן 1937

²²⁶ אבי יונה תשל"א, עמ' 497.

²²⁷ סטריינג' 2006.

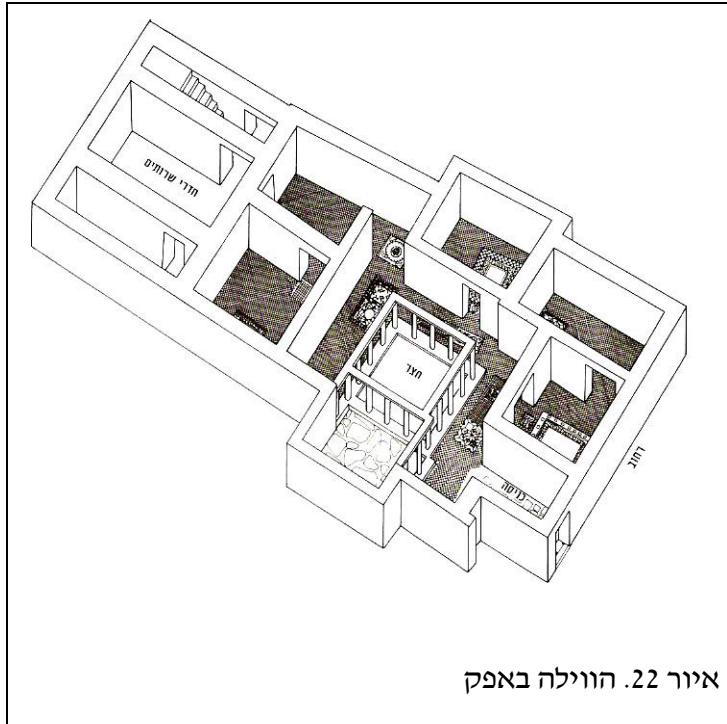
• בית אורפיאוס

איור 21. בית אורפיאוס בציפורי

מזרחית לבית חג הנילוס וצפונית לבית המרחץ נחשפה ווילה מפוארת אשר נבנתה במחצית המאה השלישית לסה"נ והתקיימה עד ראשית המאה החמישית. הבניין משתרע על פני 475 מ"ר. שלבים מאוחרים של המבנה וכנסיה שנבנתה מעליו במאה החמישית טשטשו את מתאר המבנה המקורי. שלושה פתחים הוליכו אל פנים המבנה. הפתח הראשי הוא כפי הנראה זה הנפתח אל הקרדו. מסדרון מוליך ממנו אל חצר פריסטילית (שני סטווים, בסידור דמוי L). משני צידיה של החצר נמצאים שני חדרי טרקלין. חדרי המגורים נמצאים בחלקו המערבי של הבניין. רוב חדרי הווילה מרוצפים פסיפס בדגמים גיאומטריים. מיעוטם הם בעלי רצפת טיח עבה. הממצא הבולט בווילה זו הם פסיפסי הטרקלין הגדול. שטיחי הפסיפס מעוטרים תיאורים פיגורטיביים. במרכז הטרקלין דמותו של אורפיאוס, בחזיתו של הטרקלין תיאור פעולות שונות שהתבצעו בשעת הפנאי- משחקי קוביה, היאבקות ותיאור ארוחה בה מסיבים האורחים על ספה מעוגלת.

אפק – אנטטיפטריס

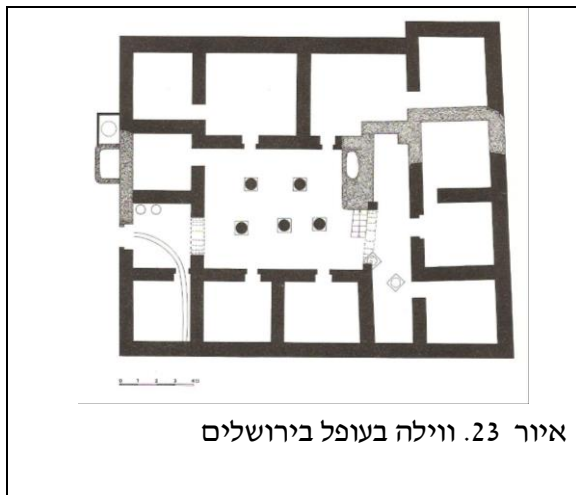
איור 22. הווילה באפק

לאחר שנפגעה קשות בעת דיכוי המרד הגדול שוקמה אנטיפטריס והוקמו בה מבני ציבור ובתי מגורים. בחפירות שנערכו באקרופוליס של העיר נחשף בית אמידים מהתקופה הרומית המאוחרת (מאות שנייה-שלישית). המבנה חרב ברעידת האדמה של 363 ולא שוקם. שטחו של הבית 250 מ"ר. החדרים הנפתחים ישירות אל החצר מזוהים כחדרי האירוח ואילו אגף המגורים נמצא מערבית לחצר ופתחי חדריו מוצנעים ואינם נשקפים מהחצר. הסטווים וחדרי המגורים מרוצפים פסיפס צבעוני.²²⁸

ירושלים

• העופל:

בחפירות שנערכו מדרום להר הבית נחשפו מספר בתי אמידים מראשית המאה הרביעית. גודלם כ-400 מ"ר. המבנים היו בני שתי קומות, התחתונה נחפרה אל תוך שפכי התקופות הקודמות והעליונה התנשאה מעל פני השטח. במרכז הקומה התחתונה היתה חצר פריסטילית (שני טורי עמודים מקבילים). לא נמצאו

איור 23. וילה בעופל בירושלים

רצפות פסיפס בבתים אלו. לעומת זאת היו הבתים מעוטרים בפרסקאות צבעוניים כולל דגמים פיגורטיביים. לדעתו של בן-דב בניית בתי פריסטיל איננה הולמת עיר צפופה ומכאן הוא מסיק כי במאה הרביעית לא הייתה בעיית מקום בירושלים. באותו איזור התגלו בתי מידות נוספים אשר נבנו במאה השישית.²²⁹ גם בהם ישנה חצר פנימית ובצידה האחד טור עמודים. בנקודה זו ראוי להתייחס לבעיה מתודולוגית אותה

²²⁸ כוכבי 1992, 65. כוכבי תשמ"ט, 16. הירשפלד 1995, 91-92.

²²⁹ בן דב 1982, 215.

מעלה בן-דב. לדבריו עמודים אילו אינם מהווים פריסטיל שכן ייעודם איננו נוי אלא נשיאת גג לחלק מן החצר. לכן נעשה שימוש רק בשני עמודים ולא בטור של ממש כמקובל בפריסטיל הקלאסי.²³⁰ הבחנה זו מעוררת למחשבה שמה גם בכמה מן האתרים האחרים שהובאו אין מדובר למעשה בפריסטיל. עם זאת העובדה שבכל הדוגמאות לעיל יש שימוש ביותר משני עמודים מאפשר להשאיר את הזיהוי כבתי פריסטיל על כנו.

• חניון גבעתי:

בחפירות הנערכות בשנים האחרונות בחניון גבעתי, מדרום לשער האשפות, נחשף בית מגורים גדל מידות המתוארך לסוף המאה השלישית. עד כה נחשף רק כמחצית משטח הבית אשר השתרע על פי המשוער על שטח של 1000 מ"ר. במרכזו היתה חצר פריסטילית התופסת כרבע משטח המבנה. סביב החצר ערוכים החדרים, לעיתים בשורה כפולה. כמו כן היו החדרים בעלי שתי קומות. הקומה העליונה הייתה מפוארת יותר, בעלת רצפות פסיפס וקירות מטוייחים סטוקו. הן הפסיפס והן הסטוקו עשויים שלל גוונים באיכות גבוהה. הקומה התחתונה לעומת זאת היתה בעלת ריצוף טיח דק או פשוט עפר כבוש. לדעת החופרים מעידות עובדות אלו על כך שהקומה העליונה היא ששימשה למגורי בעלי הבית. המבנה קרס ברעידת אדמה, ככל הנראה זו של שנת 363 לספה"נ.²³¹

איור 24. הבניין בחניון גבעתי

²³⁰ בן דב 1982, 248.

²³¹ בן עמי וצ'חנוביץ 2009.

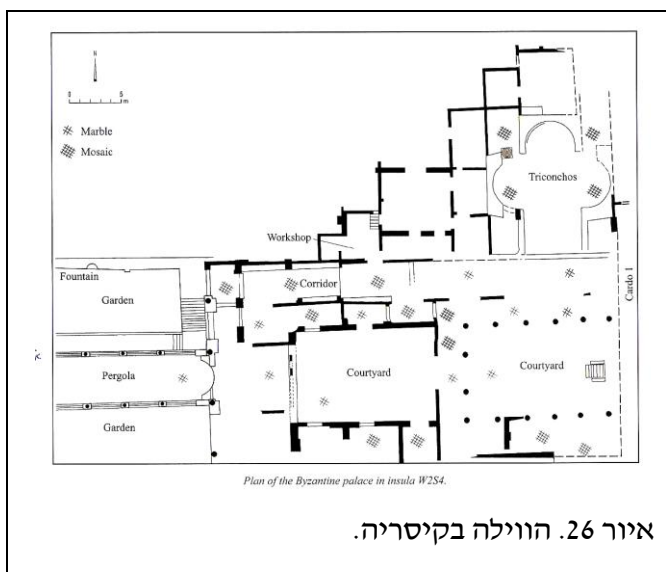
בית שאן

העיר סקיתופוליס היתה אחת הערים הגדולות בארץ בתקופה הרומית ביזנטית. מראשית המאה החמישית הייתה העיר בירה פרובינקיאלית של פלסטינה סקונדה. מפעל חפירות רחב היקף נערך במרכזה של העיר אולם במסגרתו נחשפו רק מבני ציבור (מערך רחובות, בתי מרחץ, בזיליקה, תיאטרון ועוד) לשיא גודלה הגיעה העיר במהלך

התקופה הביזנטית אז השתרעה על שטח של כ-1500 דונם. שכונות המגורים של העיר כמעט ולא נחפרו. בחפירת הצלה בסוף שנות ה-90 חשף עופר שיאון בית מגורים מפואר מהמאה ה' לסה"נ. ככל הנראה עמד המבנה מחוץ לחומה הביזנטית. גודל המבנה שנחפר 400 מ"ר וגודלו המשווער כ-500 מ"ר. המבנה כולל מחסנים, חצר, חדרי מגורים ואולם מרכזי. חלק מן החדרים היו מרוצפים פסיפס. החצר איננה פריסטילית במלואה, למעשה יש לה סטיו מערבי בלבד. מטמון עשיר במיוחד הכולל 751 מטבעות זהב (מתוארך למחצית מאה ז' לסה"נ) מעיד על עושרם של בעלי הבית.²³²

קיסריה

מדרום לבית המרחץ הציבורי נחשף מבנה אמידים מן המאה השישית. הבניין שנחשף משתרע על פני 1020 מ"ר,²³³ אך לא כל המבנה נחשף. המבנה שוכן ממש על שפת הקרדו ונראה שהכניסה אליו הייתה ישירות מן הרחוב אל החצר הקידמית. רוב שטחו תפוס על ידי שתי חצרות. החצר הקדמית בנויה כפריסטיל (שלושה סטווים) ואילו הפנימית הינה חצר פשוטה. כמו כן ישנן שתי גינות וביניהן משוחזרת פרגולה. אגף

המגורים כולל גם אולם קבלה תלת אפסידאלי. אגף נוסף היה מדרום לחצרות אך רק חלק קטן ממנו נחשף. ממצא מעניין הוא חדר ובו פיסות אבן ושיש וכלי מלאכה. חדר זה זוהה על ידי החופרים כבית מלאכה לייצור פסיפסים ומרצפות שיש. המבנה כונה ארמון, ככל הנראה עקב גודלו. אולם אין בתיאור כל

²³² שיאון וסעיד, תשס"ד.

²³³ פורת 2008, 1660-1661.

ממצא העשוי להעיד על סממן שילטוני, מה גם שארמון המושל שהיה בקיסריה נחשף וזוהה לא הרחק משם (ראה תיאורו בפרק 'מווילה לארמון')

הווילה בטבריה- תיאור

גודלו של המבנה שנחפר 1800 מ"ר (מרובע של 40X47 מטרים). והוא כולל בתוכו כ-25 חדרים ועוד כמה מרחבים פתוחים (מקורים או קטורים). בחלק המזרחי נפגעו השרידים מחפירת תעלת המוביל המלוח (רוחב הפגיעה 2.70 מטרים בבסיס התעלה וכ-5 מטרים בראשה) אולם ניתן להשלים בוודאות רבה את הקירות החסרים (למעט בקירות ההיקפיים). כיוון הבניין הוא בציר מזרח מערב והוא סימטרי במידה רבה מאוד (אם חוצים אותו בקו דמיוני, ממזרח למערב באופן המחלק את האפסיס המרכזי לשניים) מספרי החדרים הנקובים להלן מופיעים בתוכנית בנספח ד3. על מנת להקל את התיאור נגדיר כמה מונחים.

במבנה שלושה חדרים אפסידאליים. הגדול שבהם הוא אולם הנמצא ממזרח לחצר (מספר 1) ולהלן יכונה האפסיס הגדול. מצפון ומדרום לחצר ישנם שני חדרים אפסידאליים קטנים יותר (מספרי 11 ו-14 בהתאמה) ולהלן יכונה האפסיסים הצדדיים ובהתייחסות נקודתית- האפסיס הדרומי והאפסיס הצפוני. סביב החצר ישנם ארבע סטוים. המערבי והמזרחי מסתיימים באפסידות קטנות אשר יכונה נישות, כל אחת בהתאם למיקומה (צפונית-מזרחית וכיוב'). המבנה כולו מחולק לשלושה אגפים.

1. האגף המזרחי: כולל שורת חדרים מזרחית לאפסיס הגדול.
2. האגף המערבי: במהלך החפירות אמנם נמצאו ראיות לקיומו של אגף נוסף מערבית לסטיו. אולם אין מספיק נתונים להצגת שיחזור תוכניתו.
3. האגף המרכזי: כולל את האולמות הגדולים ומערכת המדרגות, הסטוים שסביבה והחדרים שמצפון ומדרום לה. אגף זה הוא נשוא הדיון. מינוח נוסף אשר ישמש במהלך התיאור יכוון לחלקו הדרומי של המבנה (על שלושת אגפיו) לעומת חלקו הצפוני, כאשר קו העמודים של בור המים ישמש כגבול. המינוח בו ננקוט הוא כנף צפונית וכנף דרומית. הסימטריה הרבה (אף כי לא מוחלטת) בין שתי הכנפיים מהווה בסיס לכמה מפרטי השחזורים בתוכנית.

מצב השרידים בשטח:

האגף המרכזי והמזרחי התגלו ונחשפו על ידי אדם דרוקס בשנות ה-60. חפירות אלו כמעט ולא תועדו ואין בידינו די מידע כדי לומר האם היו שכבות מאוחרות יותר שהוסרו בחפירה או שהשרידים אשר מול עינינו הם אלו ששרדו עד לחשיפה הראשונה. הפרסום היחיד המתאריך אליהם הוא דיווח קצר וכללי בחדשות

ארכיאולוגיות.²³⁴ רישום שדה שנעשה על ידי דרוקס מתעד רצפת פסיפס שהייתה בחדר מספר 2.²³⁵ השרידים הקיימים כיום אשר נחשפו על ידי דרוקס, ושייכים לשלב א של הבניין, כוללים רק את היסודות. דרוקס הגיע בחפירותיו עד W7 לערך, משם ומערבה נחשף המבנה תחת ניהולו של יזהר הירשפלד. ככל שהולכים מערבה עולה רמת ההשתמרות של השרידים (קביעה זו נכונה לכלל התקופות המיוצגות בממצא בשטח). ההשתמרות הטובה ביותר היא בסטיו המערבי. בחלק זה השתמרו כמה מן הקירות לגובה של כמטר ורצפת הפסיפס של הסטיו השתמרה באורח ניכר (אם כי בעיקר התיקונים משלב מאוחר בקיומו של הבניין). כמו כן השתמר, כמעט במלואו, הפסיפס בנישה הדרומית-מערבית. בסטיו המזרחי לעומת זאת לא השתמר כלל פסיפס למעט קטע של כ-10 סמ"ר בשוליה של הנישה הדרומית-מזרחית. קטעי ריצוף פסיפס השתמרו בכמה חדרים נוספים: 18,16,13. לגבי הדגמים אשר עיטרו את הרצפות ראה להלן.

בכל אחת מן הכנפיים ישנו חדר מרכזי והוא החדר האפסידיאלי. גם חדרים אלו היו מרוצפים פסיפס. בשני המקרים ניזוק הפסיפס באופן קשה במהלך תקופת קיומו של המבנה ולאחר מכן. קיר מאוחר קטע את הפסיפסים לשניים, כך שלמעשה בכל אחד מהאפסיסים שרד פסיפס רק באחת המחציות. באפסיס הצפוני נותר קטע קטן במחצית המזרחית ואילו באפסיס הדרומי שרד ריצוף המחצית המערבית כמעט בשלמותו. לאור כל האמור לעיל יש מקום להניח כי כל חדריו של הבניין היו מכוסים רצפות פסיפס. מפלס כל החדרים שהוזכרו לעיל הוא זהה בדיוק (רום 204.81 מטרים מתחת לפני הים) לעומת ריצוף החדרים הייתה החצר מרוצפת לוחות אבן. ריצוף זה אמנם לא שרד אך רמז לקיומו נמצא באבן ריצוף שנותרה סמוך לפתחו של בור המים. כמו כן נמצא חלק מהחוליה של פתח בור המים.

שיטות בנייה

הקדמה:

הווילה המתוארת לא נבנתה על שטח בתולי. קדם לה מבנה מפואר מהתקופה ההרודיאנית שרק חלקים קטנים ממנו נחשפו. רובו קבור עדיין עמוק מתחת למילויי העפר המאסיביים של יסודות הווילה. לא כאן המקום להרחיב בסוגיית המבנה הקדום אך נציין כי אופן בנייתו מאפשר להציע כי היה זה ארמונו של הורדוס אנטיפס, מייסדה של טבריה. על פי עדותו של יוספוס נפגע הארמון בידי המורדים בזמן מרד החורבן. שלב מאוחר שנחשף בתוך המבנה עשוי להיות קשור לשיקומו של הארמון. התיקונים נופלים

²³⁴ דרוקס תשכ"ד, דרוקס תשכ"ה.

²³⁵ נספח ד2.

באיכותם בהרבה מהבניין המקורי (W105). בוני הווילה לא התחשבו בשרידים הקדומים אלא כיסו אותם לגמרי.²³⁶

• בניית היסודות

פני השטח הטבעיים עליהם נבנתה הווילה אינם ישרים אלא משתפלים ממערב למזרח. השיפוע הינו תולדה של הצטברות סחף המגיע מרמת פוריה שממערב ומוסע לכיוון הכנרת שבמזרח. כיום ישנה רחבת עפר ישרה ממערב למבנה, תולדה של עבודות עפר נרחבות שנעשו למן העת העתיקה (לשם יצירת חצר למסגד בתקופה המוסלמית הקדומה) ועד לימינו (כחלק מהתוכנית להקים במקום מגרש כדורגל). מתכנני הווילה רצו לבנות בניין שיהיה כולו בעל מפלס אחיד. לשם כך נראה כי בוצעה עבודת חפירה מסויימת בחלקו המערבי של השטח המיועד ואלו בחלק המזרחי נבנו קירות יסוד עמוקים וביניהם מילויי אדמה מאסיביים. בצורה כזו יושרו והוגבהו פני השטח. על מנת להמחיש את היקף העבודה המונומנטאלי, נציין כי רום רצפת הבניין ההרודיאני הקדום אשר התגלה תחת האולם המרכזי (מספר 1) נמוך בכ-4 מטרים מרום רצפות הפסיפס של הווילה.

קירות היסוד נבנו בשיטת 'דָּבֶשׁ'. המרווח שבין האבנים מולא מלט. הבנאים הניחו כל נדבך ולאחר מכן ישרו אותו בעזרת מלט. האבנים בהן השתמשו הן רובן אבני בזלת אשר הובאו, אל נכון, ממחשופי הבזלת הנמצאים שני קילומטרים מצפון או כקילומטר מצפון מערב, כ-200 מטר גבוה מאתר הבנייה. ציון עובדה זו איננו מיותר שכן מקור האבן הקרוב הוא מצוקי הגיר של הר ברניקי המשקיף על המרכז העירוני הקדום. אף על פי כן התאמצו הבונים להביא חומרי בניין ממרחק. יש יסוד סביר להניח שהסיבה לכך היא עמידותה הטובה יותר של הבזלת לרטיבות ואולי גם לתזוזות קרקע. שימוש בבזלת לבניית היסודות מקנה אם כן לבניין יציבות גדולה יותר. תופעה דומה התגלתה גם בבית שאן השוכנת אף היא בסמיכות למקורות גיר ובזלת גם יחד.

ביסוד האפסיס המרכזי (W11) הובחנו שני חלקים. החלק התחתון עבה בכ-10 ס"מ מחלקו העליון של קיר היסוד. עיבוי זה זכה לכינוי 'סנדל יסוד' והוא מהווה כפי הנראה חיזוק נוסף לקיר מרכזי במיוחד, קיר אשר נשא על גביו את חלק הגג המקומר.

עומקם הרב של היסודות הקשה על החפירה הארכיאולוגית ביניהם ולפיכך אין מידע על קיומם של מבנים תחת החלקים המערביים של הווילה. בחלק המרכזי, לעומת זאת, נחשפו חלקים מבניין קדום יותר המתוארך (נסיבתית) למאה הראשונה לספירה. כפי שצינו לעיל הועלתה הצעה לראות בו את ארמון הטטרארך אנטיפס. בוני הווילה הגיעו עד ראשי קירות המבנה הקדום והשתיתו את יסודות המבנה החדש על הקירות הקדומים (אם כי לא בהתאמה מלאה).

²³⁶ תיאור מפורט יותר ודיון, לעיל בפרק המבוא.

בחתכים שנוצרו בחפירה לא הובחנו תעלות יסוד ולפיכך יש לשחזר את שלבי הבניה כך: בשלב ראשון נבנו היסודות כקירות על-קרקעיים, ורק בשלב השני מולאו החללים שביניהם באדמת גן חומה אשר הובאה מקרבת מקום.

לעומת האחידות בבניית היסודות הרי שבחלקי העיליים של הבניין נמצא הבדל בין קירות החדרים לכמה מן האלמנטים החיצוניים. קירות החדרים נבנו אף הם באבני בזלת וכוסו טיח. קיר שכזה נחשף בריבוע שנחפר מזרחית לקיר w150. המרכיבים הארכיטקטוניים של החצר, לעומת זאת, נבנו מאבן גיר.²³⁷

• תפרים בקירות:

בכמה נקודות הובחנו קירות הניגשים אל קירות אחרים. התופעה מוכרת גם מפינות ביסודות (למשל קירות 2,3 שאינם משולבים בקיר 1). משמעות הדבר על פי המקובל היא שהקירות הניגשים נבנו מאוחר יותר לקירות הניצבים להם, אם כי הפער יכול להיות טכני בלבד ולא כרונולוגי. גם במקרה שלפנינו יש לתלות את הסיבה בצורך הטכני של חיזוק הבניין. איזור טבריה רגיש במיוחד לרעשי אדמה בהיותו חלק מבקע ים המלח. השארת תפרים בין קירות מקנה למבנה גמישות מסויימת ומונעת התמוטטות בשעת רעש אדמה. הדבר נדרש במיוחד בחלקי של הבניין שנבנו על גבי יסודות מוגבהים, שאינם נתמכים בקרקע ואינם מושתתים על סלע אם.

• הקירות:

קירות הסטילובט התוחמים את החצר (w8,w7,w125,w250) נשאו על ראשם נדבך רציף של אדנים. האדנים מגולפים בעיטור רק בחזיתם ואילו בגבם היו מכוסים ברצפת הסטווים. מעל נדבך האדנים הונחו הבסיסים ומעליהם גזעי העמודים. כל המרכיבים האחרונים עשויים אבן גיר.

השילוב המוצג לעיל- יסודות וקירות בזלת וחזית עילית של גיר הינה תופעה המוכרת מאתרים נוספים בארץ ובמרחב. דוגמא קרובה אפשר להביא מבנייני הציבור בסקיתופוליס.²³⁸

איור 27. אדני גיר

רק 3 מאבני האדנים נותרו באתר, 2 בפינה הצפונית-מזרחית ואחת סמוך לפינה דרומית מערבית. 21 אבנים נוספות נמצאו ברחבי האתר בשימוש משני, רובן כאבני סף לחנויות מהתקופה העבסית. על פי המשוער היו 105 אבני אדן. שני בסיסי עמודים נמצאו מחוץ לשטח הווילה, בשימוש משני ואילו מגזעי

²³⁷ השווה לדברי חופרי ציפורי המציינים את רמת הפסיפס הגבוהה לעומת רמה אדריכלית לאו דווקא גבוהה של הבניין עצמו-

מאירס נצר ומאירס תשמ"ט, 92.

²³⁸ אטרש 2006, 29, 33.

העמודים לא נמצא כמעט דבר, פרט לשבר באורך של 60 ס"מ אשר נמצא בשכבת מילויי אבן מתקופה מאוחרת.

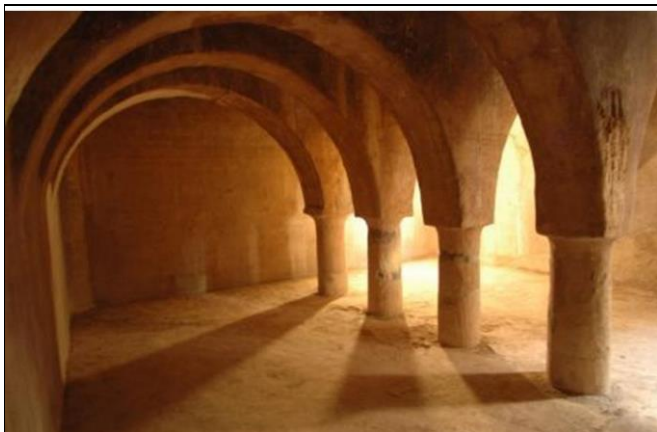
בור המים:

החלק אשר השתמר טוב יותר מכל מרכיב אחר מהווילה הוא בור המים. למעשה שרד הבור בשלמותו והוא אחד מבורות המים השמורים ביותר אשר התגלו בחפירות ארכיאולוגיות בארץ.

מידותיו של הבור הן 7 X 7 מטרים ועומקו 3.3 מטרים. תכולתו כ-170 מ"ק. מקור המים הוא אגירות מי הגשמים (וראה להלן תיאור מערכות הובלת המים לסוגיהן). במרכזו של הבור הוצבו חמישה עמודים. מכל עמוד צומחות שתי קשתות הנשענות על העמוד ועל אומנה הצומחת מהקיר. בין כל קשת מפריד מרחק של 0.7 מ'. יעודן של הקשתות הוא לשאת על גבן את קירוי הבור העשוי קורות בזלת כבדות. טכניקה זו מוכרת היטב מהחורן, שם היא משמשת גם לקירוי בתי מגורים ולכן מכונה 'בנייה חורנית'. לשימוש בקורות אבן לגג יש גם יתרון מבחינת העמידות בתנאי לחות (לעומת קורות עץ), תכונה זו הביאה לכך שגם באזורים בהם קירוי הבתים מבוסס על קורות עץ, קורו בורות מים בטכניקה דומה (הכוונה לאלו שאינם חצובים בסלע כמו בורות דמויי פעמון). הבור בטבריה הוא דוגמא נאה לכך.

דופנות הבור, הקשתות והרצפה צופו טיח הידראולי. הכניסה היחידה אל הבור היא דרך פתח השאיבה

אולם היא התאפשרה רק באמצעות חבל או

איור 28. בור המים לאחר ניקויו

סולם ויש להניח כי היה זה צעד נדיר והוא נעשה, אל נכון, רק לעיתים רחוקות ומן הסתם למטרות ניקיון ותחזוקה. שבר מחוליית הבור נמצא בקרבת הבור. במקור הייתה זו חולייה מעוצבת כמתומן. סימני השחיקה של חבלי הדלייה ניכרים היטב על האבן.

בנקודה זו ראוי לעצור לרגע את הסקירה הטכנית ולשאול מה הטעם בקיומו של בור אגירה שכזה במבנה המרוחק מאגם הכנרת כ-60 מטרים בלבד? מעבר לעובדה הפשוטה שנוח יותר לשאוב מים מתוך המבנה מאשר להוליכם, ואפילו מרחק קצר, יש להאיר נקודה נוספת. כיום מהווה הכנרת מקור למי שתייה עבור כמחצית מאוכלוסיית המדינה.²³⁹ הובלת מי הכנרת למרחקים בעת

איור 29. שבר מחוליית הבור

העתיקה כמובן לא הייתה רלוונטית ולו עקב מיקומה הנמוך 200 מטרים מתחת לפני הים. אולם גם עבור התושבים אשר התגוררו סביב האגם עצמו לא שימש האגם כמקור למי שתייה.²⁴⁰ במקורות ההיסטוריים בני זמנו של מועד הקמת הווילה נמסר למשל כי הכנרת משמשת לכביסת בגדים.²⁴¹ אולם דומה כי הסיבה המרכזית לאי השימוש לשתייה במי הכנרת היא זיהומם בשפכים העירוניים של טבריה. מערכת ביוב מסועפת ומשוכללת המתנקזת אל הכנרת התגלתה בצמוד לוילה.²⁴² אמנם מערכת זו מתוארכת לתקופה העבסית אולם אין סיבה להניח שבתקופה הרומית היו פני הדברים שונים.

מערכות הובלת המים

ניקוז מי הגשמים הוא אחד הסממנים לתכנון עירוני. שונה העיר מן הכפר בכך שאחוז ניכר משטחה מכוסה בנייה המונעת חלחול מי הגשמים. בעיה זו גדולה שבעתיים בעיר השוכנת במורד ובשעת ירידת הגשמים מתנקזים המים אל הרחובות. גם מהנדסי טבריה המודרנית נדרשים לסוגיה זו ללא הרף. ידוע במיוחד אירוע גשמי הקיץ של שנת תרצ"ד (14.5.34). כתוצאה מהיעדר ניקוז היו גם קורבנות בנפש וכמובן הרס רב בעיר העתיקה. ניקוז והובלת מים אם כן הוא סוגיה מרכזית אליה חובה להידרש בעת בנייה בטבריה. תחת רצפת הווילה אותרו שני סוגים של מערכות הובלה.

²³⁹ ע"פ הנתונים באתר 'מקורות'. כמובן שבימינו דואגים לטהר את המים באמצעים כימיים ופיזיקליים.

²⁴⁰ נון תשל"ט.

²⁴¹ בבלי מועד קטן יח ע"ב.

²⁴² טרם פורסם

איור 30. תעלות ניקוז אל הבור

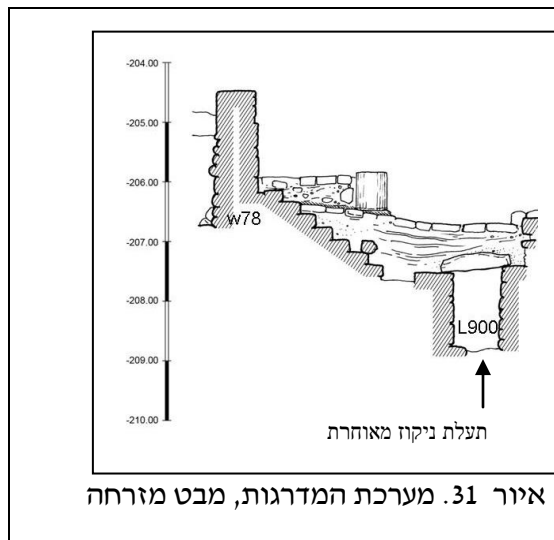
הסוג הראשון הוא של תעלות אשר נועדו להובלת מים נקיים אל הבור. רוחבן של התעלות 20 ס"מ ועומקן דומה, דופנותיהן מצופות טיח עדין. תעלה אחת מסוג זה נועדה להוצאת עודפי מים מן הבור. פתחה סמוך לפתחו והיא מתחברת אל התעלות מהסוג השני מתחת למפגש קירות 7 ו-8. בכמה נקודות ברחבי הבניין התגלו עדויות לקיומם של מרזבים אשר היו בנויים בתוך הקיר ודרכם הובלו המים מהגג אל התעלות אשר נבנו

מתחת לרצפה. מערכות אלו הן שמילאו את בור המים הגדול המתואר לעיל. באחת מפינות הבור משולב אריח חרס גדול ברצפה. מיקומו הוא למרגלות פתחה של אחת מתעלות הניקוז ומטרתו היא מניעת פגיעה בטיח הרצפה במהלך התמלאות הבור עת זרם מים עז נופל עליה מגובה של 3.3 מטרים. הסוג השני הוא של תעלות גדולות 0.35 מ' רוחבן, אשר נועדו לנקז את עודפי המים ולהוליכם לכנרת. שתי תעלות כאלו נחשפו, משני צידי האולם המרכזי.

אין עדויות לחיבור הווילה אל מערכת המים העירונית אשר ניזונה ממימי אמת ברניקי. שרידיה של אמה זו לא התגלו בסביבת בית המרחץ. למעשה הקטע הצפוני ביותר הוא זה שנחשף לאחרונה בחפירות רשות העתיקות מדרום לתיאטרון.

מערכת המדרגות

אחת השאלות המרכזיות שעלו במהלך החפירה הייתה מיקומה של הכניסה לווילה. היות ומדובר במבנה בעל ציר ברור ממזרח למערב היה מרכזה של הצלע המערבית המקום המתבקש לחפש בו את מערכת הכניסה. באזור זה שרדו כפי שצויין גם חלק מהקירות של המבנה המקורי. תוצאות החפירות היו קביעה חד משמעית שבציר המרכזי לא הייתה הכניסה שכן התגלה קיר בנוי אשר היווה את גב הסטיו המערבי (W100). הפתרון לשאלה נמצא בעת הרחבת החפירה אל שוליו הדרומיים של המבנה ואף מחוץ לו. במקום זה התגלתה מערכת של מדרגות אבן גיר. (בדומה לשאר חלקי המבנה הגלויים לעין). סך הכל השתמרו 6 מדרגות בפאה הדרומית והפאה המזרחית. גובה כל מדרגה כ-25 ס"מ ושילחה כ-30 ס"מ.

מציאת המדרגות הובילה להבנה טובה יותר של תוכנית המבנה ושל פני השטח בעת העתיקה. בשעת החפירה התגלה כי המדרגות מסתיימות בקיר (w78).

שתי עובדות מהוות ראיה לכך שהקיר הוא מאוחר למדרגות: הראשונה- סדק הניכר באותו קו בכל הקירות שמצפון לקיר זה, הסדק הוא ככל הנראה תוצאה של פעילות טקטונית (רעש אדמה או גלישות קרקע). השנייה- אופי הקיר. צידו הפנימי של קיר זה איננו מוחלק. נכון יותר לכנותו דופן ויש להניח שהוא

נבנה מראש בכדי לתמוך מילוי ולא בצורה דו פנית, הסגנון והטכניקה בה נבנו קירות המבנה המקורי. לאור זאת יש להניח שגרם המדרגות היה גדול יותר והוביל אל רום רצפת מפלס הווילה. יש לפיכך לשחזר 5 מדרגות נוספות. השחזור אמנם איננו מגיע עד הקיר הדרומי ביותר של הווילה המקורית אך אין זה מפליא. סביר מאוד שהמדרגה העליונה הייתה רחבה יותר. פתח הכניסה נמצא אם כן בקירו הדרומי של חדר מספר 6 (w45).

לגילוי המדרגות ישנה השלכה נוספת הקשורה ללימוד הטופוגרפיה של קרבת הווילה בעת העתיקה. פני השטח משתפלים באופן טבעי ממערב למזרח, המשטח האחיד למדי הנראה כיום הוא, כאמור, תולדה של שינויים מלאכותיים, חלקם מהעת העתיקה וחלקם מימינו. קיומן של המדרגות מלמד כי האגף המרכזי של הבניין התנשא מעל סביבתו בצורה ניכרת.²⁴³ הצורך במדרגות מעיד כי מפלס הרחוב אשר תחם את המבנן (Insula) של הווילה היה נמוך ממנה ולכן היה צורך במדרגות שיאפשרו כניסה לבניין. מתכנני הווילה השקיעו מאמץ ניכר בשמירה על מפלס אחיד לבניין כולו. לשם כך נבנו כאמור לעיל יסודות עמוקים ביותר והובא מילוי רב. יש לציין כי עיקרון זה נשמר אמנם בקפידה בעת בניית האגף המרכזי אולם כאשר נבנה האגף המזרחי לא נעשה מאמץ דומה. כתוצאה מכך היה אגף זה נמוך ב-2.8 מטרים מרצפת המבנה המקורי. לא התגלה חיבור ישיר בין האגפים השונים. תיאורו של האגף המזרחי יובא בהמשך. ישנן ראיות נוספות לכך שהמבנה התנשא מעל סביבתו באופן ניכר: תאים תת-קרקעיים אשר נחשפו בכנף הצפונית כפי שנראה להלן. הסימטריה הבולטת של התוכנית הובילה לנסות ולברר האם היה גרם מדרגות מקביל בצד הצפוני של הבניין. בחפירת עומק שנעשתה בצידו הצפוני של הבניין (סמוך לחדר מספר 20) לא נמצאו ראיות לקיומה של כניסה דומה מצפון.

²⁴³ תופעה דומה הובחנה גם בציפורי. מאיירס נצר ומאיירס תשמ"ט, 89.

האגף המערבי

איור 32. הפתח בקיר 241 (קנה המידה מונח על רצפת הרחוב העבסי)

האגף המערבי משתרע מערבית ל-100w, קירו האחורי של הסטיו המערבי. בניגוד לחלקיה המרכזי והמזרחי של הווילה, שנחשפו ברובם, הרי שבאגף המערבי רק חלקים קטנים נחפרו. מעט המידע שנאסף הוא זה: מערבית לכנף הצפונית התגלו ראשי קירות ופינת חדר מכוסה טיח צבעוני ועיטור של פס אדום. פתח כניסה דרומי, מול חדר מספר 17, השתמר ברמה טובה.²⁴⁴ פתח מקביל התגלה

בצפון, מול חדר מספר 18. בשני המקרים שימש מעבר הפתח להנחת צינור מים בתקופה מאוחרת יותר. פתח רחב (1.5-1 מטר רוחבו המשווער) קישר בין האגף לסטיו המערבי. בשלב כלשהו נסתם הפתח כפי שניתן לראות (הפגיעה בחלקו הימני, צפוני, שייכת לבנייה הנרחבת של התקופה העבסית). מן הממצא החלקי מתקבל הרושם כי אגף זה הכיל גם הוא קבוצת חדרים לשימושים שונים.

²⁴⁴ W241, מסומן בחץ בפינה שמאלית תחתונה.

איור 34. פתח סתום ב-w100. מבט מערבה. לפני הפתח נראית רצפת הסטו המערבי

איור 33. פינה מטוייחת באגף המערבי

קשה לומר היכן מסתיים שטח הווילה מאחר ואין בידינו נתונים על תוואי הרחוב אשר סגר את המבנה כולו ממערב. יש לציין כי מערבית ל-w150 התגלו חדרים מרוצפים פסיפס אשר מולאו אדמה לאחר הרעש ונקברו תחת רצפת המסגד העבסי. רומם איננו זהה לרום רצפת הווילה והקשר בין האלמנטים השונים אינו בהיר דיו. רק חפירות נוספות יוכלו לענות על כך.

האגף המזרחי :

אגף זה תחום במזרחו על ידי w6 ובמערבו על ידי w6. גודלו של האגף 240 מ"ר. הקיר המזרחי של הווילה, w40 אשר נמשך מעבר ל-w6 מעיד כי המכלול כולו נבנה באותו פרק זמן. עם זאת שונה האגף המזרחי מהאגף המרכזי במספר תחומים. ההבדל הבולט ביותר הוא רום מפלס רצפתו. זו נמוכה ב-2.80 מטרים. הכניסה המקורית או לפחות אחת מהן, הייתה מכיוון צפון. שני בסיסי המזוזות מגולפים בסגנון אטי ומעידים על כך שהיה זה פתח מפואר.

מן הפתח ניתן היה להיכנס אל שורה של חדרים זה לפנים מזה. אם היה זה הפתח היחיד הרי שממנו נכנסו אל שישה חדרים הערוכים בטור. סביר יותר להניח שגם בקיר הדרומי היה פתח דומה. למצער, הקיר הדרומי אשר נחשף, w30, איננו המקורי (זאת על סמך סגנון בנייתו והחריגה מהזוויות המדוייקות בשאר הבניין), גם הפתח לא השתמר. כמו כן

איור 35. הפתח המפואר באגף המזרחי

לא ידוע כיצד הייתה עשויה רצפת החדרים. רצפת העפר הכבוש שנחשפה שייכת לשלבים מאוחרים יותר. החלוקה הפנימית של החדרים נעשתה על ידי בניית קירות קצרים הניגשים אל קירות האורך (6,10) טכניקה המוכרת מיסודות האגף המרכזי.

החדרים

בתוכנית השלב הראשון סומנו כ-30 חדרים (לגבי חדרים 21-22 ראה בהמשך). על מנת לנסות ולהבין את ייעודם תוצע להלן חלוקה טיפולוגית של החדרים השונים.

ניעזר בשני קריטריונים לשם הגדרה:

א. גודל החדר.

ב. מיקומו ההיררכי.

הכוונה במונח זה היא לתיאור הנגישות אל חדר מסוים באופן הדרגתי ולא ישיר. חדרים שהכניסה אליהם היא ישירה יחשבו כחללים ציבוריים ואילו כאלו שיש לעבור קודם לכן דרך חללים אחרים יחשבו כחדרים פרטיים.

לאור הגדרות אלו נוכל לחלק את חדרי הווילה לארבעה סוגים:

1. הסוג הראשון הם חדרי הקבלה או הכינוס.

מאפיינים:

א. גדולים יחסית (מעל 35 מ"ר),

ב. פתוחים ישירות אל חללים מרכזיים (סטוים).

בקבוצה זו ניתן למנות את שלושת החדרים האפסידאליים וכן את חדרים מספר 4 ו-5. על חשיבותם של החדרים ניתן ללמוד מקיומו של האפסיס. במקרה זה אין מדובר ככל הנראה בחדר סגור לגמרי אלא במרחב חצי סגור הפתוח לסטיו באמצעות מעבר רחב (אשר סיפו שרד בכנף הדרומית). הקבלה

לווילות אשר נחשפו בכל רחבי האימפריה הרומית מלמדת כי חדרים אפסידיאליים שימשו כחדרי קבלה. במקרה של וילה פרטית נועד החדר לשימושו של בעל הבית שם היה מקבל את פני אורחיו. במקרה של ארמונות מושלים עשוי החדר האפסידיאלי לשמש גם כאולם משפט. שימוש נוסף אפשרי מוזכר בתיאוריו של פליניוס הצעיר. בוילה שלו היה חדר בעל אפסיס אשר שימש כספריה.²⁴⁵

2. הסוג השני הן הלשכות :

חדרים קטנים הפתוחים ישירות אל חללים מרכזיים או אל אולמות הקבלה. הלשכה נועדה לקלוט מספר מצומצם של אנשים בו זמנית, סמיכותה למרחב הציבורי מאפשרת גישה נוחה ואולי גם תחלופה גבוהה של מבקרים.

בקבוצה זו כלולים חדרים מספר : 2, 3, 7, 23, ואולי גם 28. חדרים אלו פתוחים אל הסטיו המזרחי או אל מבואת הכניסה. לעומתם חדרים מספר 8, 12, 13, 15, 16, 24, ו-27 פתוחים אל חדרי קבלה.

3. הסוג השלישי הם חדרים לא מוגדרים :

לרוב מדובר בחדרים קטנים (כ-6 מ"ר) אשר הכניסה אליהם אפשרית רק לאחר מעבר דרך חלל נוסף. על קבוצה זו נמנים חדרים 17, 18, 19, 25, 26 ואולי גם 20. אין בידנו נתונים להצביע על שימושם של חדרים אלו. נראה כי מדובר בחדרים פרטיים אשר שימשו כפי הנראה למגוריו של בעל הבית. לא ברור למה שימש המרווח שבין חדרים 25 ו-26, בו נבנה בשלב השני האפסיס המורחב.

4. קבוצה רביעית הם חדרים מאורכים :

גודלם נופל מזה של הקבוצה הראשונה אך הפרופורציות המלבניות מאפשרות להעלות השערה באשר לייעודם. על קבוצה זו נמנים חדרים מספר 9, 10, 19, 25, 26 ואולי גם 20. אמנם על פי ההגדרות שהוצעו למעלה ניתן היה לשייך אותם לקבוצה של חדרי הלשכות אולם צורתם המוארכת מצביעה על האפשרות לזהות חדרים אלו כמחסנים. הצורה המוארכת מוכרת למשל מהמחסנים בארמון הורדוס במצדה.

• חדרים תת קרקעיים בכנף הצפונית :

בפתיחת הסקירה תוארה באריכות שיטת הבנייה של היסודות. הקירות האיתנים הנראים בשטח אינם אלא יסודות. אין כל ראיה לקיומה של קומה תת קרקעית, למעט בור המים שתחת החצר. בתמונה זו ישנה חריגה אחת והיא שני חדרים צמודים הנמצאים בכנף הצפונית ומוספרו כ- 21, 22. אמנם שיטת בנייתם זהה לזו של שאר קירות היסוד אך ישנם שני פרטים המעידים כי ללא ספק אין מדובר ב'ארגזים' שהיו מלאים

²⁴⁵ פליניוס תשנ"ב, ספר שני מכתב 17. גם בארמון הפרוקורטור בקיסריה ישנו אולם אפסידיאלי המפורש כאולם המשפט של

המושל הרומי. באחד החדרים הסמוכים לו ישנו חדר אפסידיאלי המזוהה כספריה או כארכיון. פטריק תשס"ג, 72.

אדמה אלא בחדרים אשר ניתן לשהות בתוכם.

הפרט הראשון הוא קיומה של רצפת טיח. תאים אלו הם המקום היחיד בו נמצאה רצפה מתחת למפלס רצפות הפסיפס. רום הרצפה 206.6 – כמעט 2 מטרים מתחת לרצפת המבנה כולו.

הפרט השני הוא קיומם של חרכים בקיר החיצוני. החרכים מפולשים ועוברים דרך הקיר כולו (w40) אשר עוביו 1.20 מ'. רוחבם של החרכים 10-20 ס"מ וגובהם 35-40 ס"מ.

לחדרים המדוברים אין פתח כניסה מהצד, האפשרות היחידה להיכנס אליהם הייתה מלמעלה, דרך חוראו פתח ברצפת הווילה, תוך שימוש בסולם, כפי הנראה.

היעדר טיח הידראולי על הקירות וגודלם של החרכים שוללים את האפשרות שמדובר במתקנים לאגירת מים. קיומם של החרכים שולל את האפשרות שהחדרים מיועדים לאיחסון שכן הם גדולים מספיק בכדי לאפשר כניסת מכרסמים. אין ספק שגם הרחוב הצפוני היה נמוך

איור 36. חדר תת קרקעי

ממפלס רצפת הווילה וראיה לכך תעלת ניקוז שנחשפה מצפון ובמקביל לקיר הווילה. מכאן שהגישה אל החרכים הייתה אפשרית גם מחוץ למבנה.

מרכיב נוסף שהתגלה הוא ספסל נמוך אשר נבנה בחדר מספר 22. הספסל נמשך לאורך הקירות הצפוני והמזרחי. על יעודם ומשמעותם של החדרים הללו נעמוד בהמשך.

רצפות הפסיפס

רק מעט מריצוף הפסיפס המקורי של הווילה שרד את שיני הזמן והשיפוצים. אף על פי כן דומה שהיוצא מן הכלל מלמד על הכלל. חקר הפסיפסים הוא נושא בפני עצמו הכולל לא מעט היבטים אומנותיים שאינם ממטרות העבודה הזו. התיאור להלן הוא חלקי בלבד ונוגע בעיקרי הדברים. במגרת הנוכחית לא יערך מחקר השוואתי אלא תיאור הממצא במבנה הנידון. קטעי הפסיפס המתוארים הם רק אלו אשר שרדו בגודל של 1 מ"ר ומעלה.

• פסיפסי הלשכות :

בשתיים מן הלשכות נותרו קטעי פסיפס (חדרים 13,16), שתיהן סמוכות לחדרי האפסיס הצדדיים.

חדר 13 (L.707): גודל הרצפה שהשתמרה הוא 1.3 מ"ר (כ-10% משטח החדר). מרכזו של החדר מרוצף

פסיפס לבן המעוטר ניצנים. הניצנים עשויים אבנים בגווני אדום כהה ובהיר, ורוד ולבן.

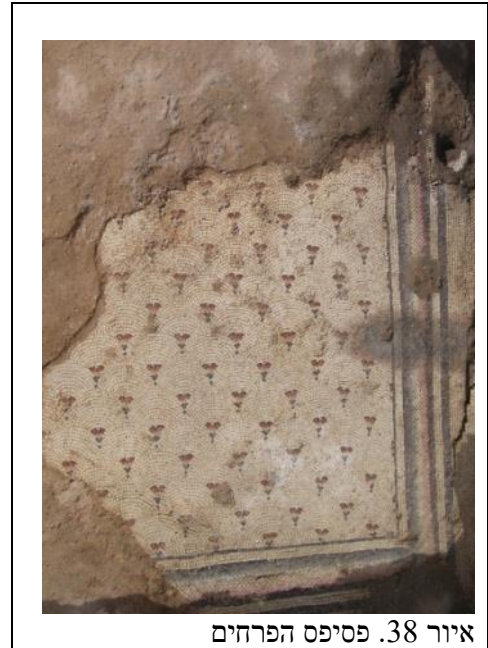
איור 37. פסיפס המנסרות-צילום

איור 37א. פסיפס המנסרות-שירטוט

כל ניצן נתון בתוך רקע של אבנים לבנות הערוכות בכעין חצי מעגל (בדומה לדגם זנב טווס), חצאי המעגלים נחתכים זה על ידי זה. המרכז הלבן נתון במסגרת שלא השתמרה היטב אך ניתן להבחין כי מרכיבים אותה מספר פסים שחורים וביניהם רצועה לבנה. בחלקו הצפוני של החדר מולאה הרצועה הלבנה בדגם גיאומטרי דמוי מנסרות. בכל מנסרה מוצגות שתי פאות. האחת כהה והשנייה בהירה. באופן כזה מתקבלת אשליה אופטית של תלת מימד. שילובי הצבעים מהם עשויות המנסרות הם : חום כהה וצהוב, אפור וכחול בהיר, אדום וורוד. פתח החדר נמצא מצפון לרצועת המנסרות (w127).

חדר 16 (L.638): בחדר זה שרד קטע בגודל של 2.55 מ"ר (20%). מסגרת הפסיפס נתונה בין שני קוים שחורים אשר ביניהם מתחלפים בהדרגה גווני בורדו, ורוד, לבן ואפור. מרכזו של החדר מעוטר באותו אופן שתואר בחדר 13 אולם כאן חסרה רצועת המנסרות. הבדל נוסף הוא כיוון הפסיפס. בסיסי חצאי העיגולים בשני החדרים פונים דרומה בעוד הקשת פונה צפונה.

לאור הדמיון בין שני החדרים (גודל, מיקום, סגנון עיטור) נראה כי ניתן להציע ששניהם היו מעוטרים באותו אופן. הדעת נותנת כי גם חלקו הצפוני של פסיפס חדר 16, שלא שרד, הכיל רצועות מנסרות. בשני החדרים יש פתח בקיר הצפוני אם כי בחדר 13 אין עדות לקיומו של פתח בקיר המזרחי (w80) אך לא יהיה זה בלתי סביר להניח קיומו של פתח שכזה. - יש לציין כי בתוכנית הסכמטית מחפירותיו של דרוקס מופיע פסיפס בעל דגם דומה בחדרים 2 ו-10 (למצער נותר רק צילום באיכות גרועה- ראה נספח 2ד).

איור 38. פסיפס הפרחים

• הסטיו המערבי:

מבין ארבעת הסטיו השתמר הסטיו המערבי בצורה הטובה ביותר (L.477-478). יש להניח כי מבנהו הטופוגרפי של השטח גרם לכך שהוא נפגע פחות ברעשים למיניהם (תופעה מוכרת באתרים הבנויים במדרון, החלק הסמוך למדרון נשמר טוב יותר. כך בבית הכנסת וברובע המערבי בגמלא, בית הכנסת בדיר עזיז, בית דיוניסוס בציפורי ועוד רבים). הפסיפס שנחשף משתרע על כ-33 מ"ר (כמעט כל מחציתו הדרומית של הסטיו). עם זאת אין מדובר בשלב אחד. בחלק שהשתמר ניתן להבחין בשני שלבים ברורים.

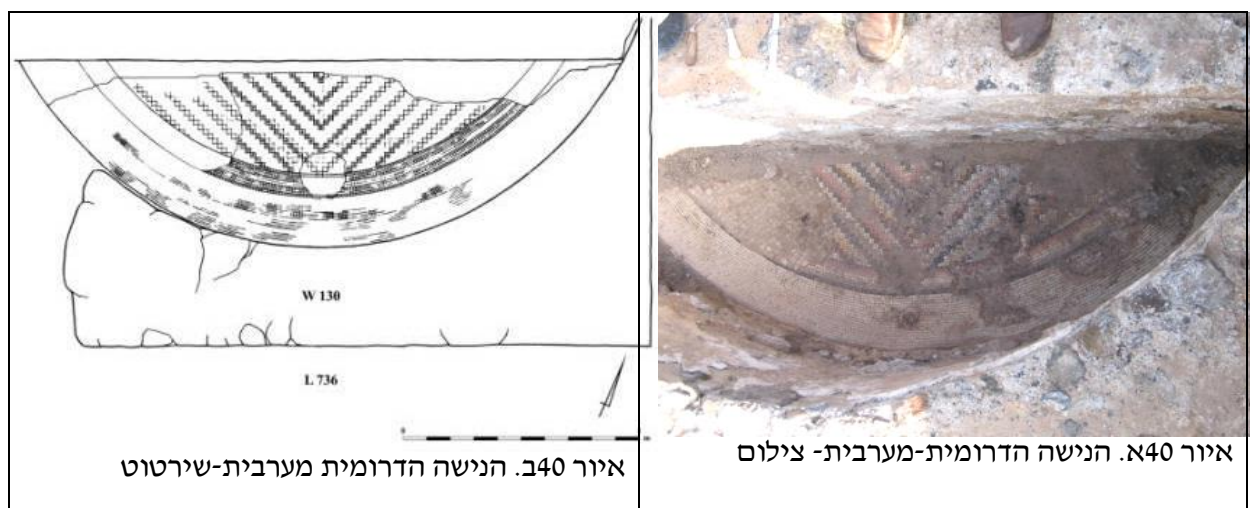
השלב הקדום העשוי אבנים קטנות (שטח פניהן 1 סמ"ר), לעומת השלב המאוחר העשוי אבנים גסות (2 סמ"ר). הבדל נוסף הוא מגוון הצבעים של השלב הקדום לעומת האחידות הלבנה של השלב

המאוחר. סידור האבנים הגסות סביב הקטעים הקדומים מלמד כי השלב הקדום נפגע ורובו נהרס. בוני הרצפה החדשה התאימו את השיפוץ לפיסות ששרדו מן הפסיפס הקדום (ראה להלן בתיאור השלבים המאוחרים של הבניין). מרכזו של הסטיו היה מעוטר בניצנים הערוכים בטורים היוצרים ריבועים. הצבעים מהם עשויים הניצנים הם שחור (גבעול) ורוד ואדום-כתום (עלי הכותרת). במרכזו של כל ריבוע היה פרח

גדול מצבעים דומים אך מרכזו עשוי אבנים חומות. לאורך קיר הסטיו ישנה רצועה של תשליב רחב. התשליב מורכב מלולאות המסודרות בטור. ללולאות שלושה הרכבי צבעים: אדום-ורוד-לבן, חום-ירוק-לבן, חום-צהוב, לבן. הסדר חוזר על עצמו מידי לולאה שלישית. רצועת התשליב הפרידה גם בין הסטיו לנישה שבקצהו הדרומי. יש להניח כי תשליב דומה עיטר גם את שוליו המזרחיים של הסטיו אולם בניית קיר על קו העמודים של הסטיו (W 50) הרסה את העיטור שהיה שם.

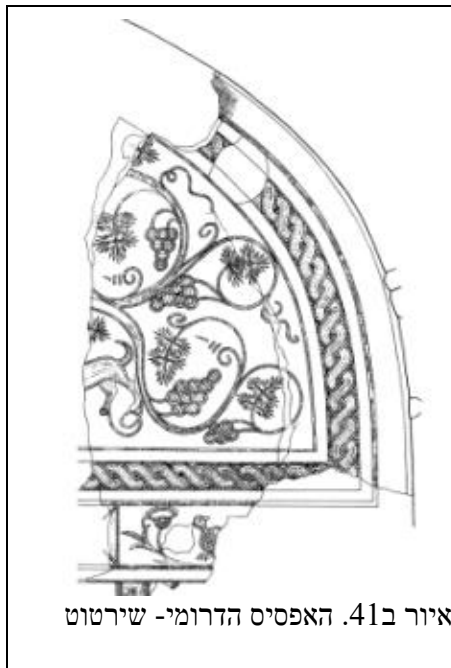
• הנישות:

שניים מן הסטיו, המזרחי והמערבי, מסתיימים בנישות אפסידיאליות. שארית הפסיפס היחידה בסטיו המזרחי שרדה בנישה הדרומית אולם אלו הן אבנים לבנות בלבד (L.231). רמת ההשתמרות של הסטיו המערבי טובה יותר ובהתאם לכך גם הפסיפס אשר כיסה את רצפתו. בשתי הנישות שלו התגלה פסיפס. בנישה הצפונית (L.735) ניתן אולי לזהות דגם מעויינים המתעגל ביחס לקיר הנישה. הפסיפס עשוי אבנים בגוונים שונים: בורדו, אפור, צהוב, אדום, ורוד ולבן. בנישה הדרומית לעומת זאת שרד הפסיפס כמעט בשלמותו (L.736). השדה המרכזי של הנישה מעוטר בסגנון צבעי הקשת, דהיינו שורות (כפולות) של צבעים המתחלפים. הצבעים המשמשים בדגם הם לבן, ורוד, אדום, שחור, ירקרק, אפור, חום כהה, צהוב, חום בהיר. השורות יוצרות דגם של משולש אשר קודקודו מול מרכז עיגול ובסיסו מקביל לבסיס הנישה. גם פסיפס זה עבר תיקון באבנים גסות טרם יציאתו משימוש. קיר מאוחר (W99/167) שחסם את הנישה סייע להשתמרותה וככל הנראה כוסה הפסיפס במתכוון.

• החדרים האפסידיאליים:

בסקירה הארכיטקטונית נזכרה העובדה ששילוב אפסיס בתוכנית הבניין יוצר הדגשה לחדר המסוים לעומת חדרים אחרים (לכן הוגדרו כחדרי קבלה). מעבר לכך יוצר האפסיס מרכז כובד ומוקד בתוך אותו חדר עצמו. איזונו הפנימי של חדר כזה הוא א-סימטרי מאחר והאפסיס מדגיש צד אחד. אופן עיטור הרצפה

מהווה אף הוא לבנה בבניין אותה מטרה. שתי האפסידות (בכנף הצפונית ובכנף הדרומית) נחצו בשלב מאוחר על ידי קיר המחלק כל חצי עיגול לשניים (ככל הנראה לאחר חורבן הווילה). מבין ארבעת הרבעים רק באחד שרד

הפסיפס. מדובר במחצית המערבית של האפסיס הדרומי (L.622).

לאורך קיר האפסיס יש תשליב בדגם מקלעת התוחם אותו ויוצר גם הפרדה מחלקו המלבני של החדר. התשליב מורכב משבעה גוונים שונים (אדום-כתום, לבן, חום, שחור, אפור, ורוד וצהוב-אוכרה). השדה המרכזי מעוטר שריגי גפן ואשכולות ענבים. מן השריגים יוצאים עלים המתפצלים כל אחד לחמישה עלעלים, דבר המקנה לעיטור חזות ריאליסטית. גם שילוב הגוונים בענבים מקנה חזות דומה. כל ענב מוקף קו שחור ומרכזו עשוי שלוש שורות: אדומה, ורודה ולבנה. באופן כזה נוצרת תחושת הצללה ומתקבלת תמונה בעלת נפח.

במרכז הציור נראה פלג גופו האחורי של בעל חיים, ככל הנראה אריה. האריה לא ניצב על קרקע כלשהי ועל פי תנוחת רגליו נראה כי הוא בתנועה.

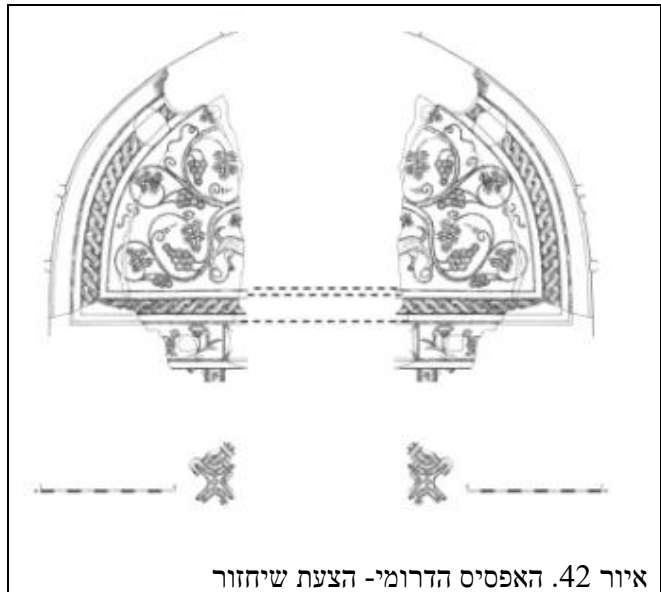
בבסיס האפסיס (מצפון) יש רצועה מובדלת ובה מוטיבים נילוטיים. ניתן לזהות פרח לוטוס, ציפור ותחילתה של טבולה אנסטה. הכתובת אשר נרשמה אל נכון בתוך הטבולה עשויה הייתה לתרום רבות להבנת המבנה אך למצער נהרסה הטבולה עצמה על ידי הקיר המאוחר.

יש מקום להניח כי המערך כולו היה מסודר באופן היראלדי ועל כך מבוסס השחזור המוצע.

דוגמא למערך היראלדי הכולל צמד אריות ובתווך כתובת (אם כי לא בטבולה) ניתן למצוא בבית הכנסת בחמת גדר (שלב ג- מתוארך

למאה ה' לסה"נ).

ריצוף שאר החדר: רק קטע זעיר שרד מריצוף חלקו המלבני של החדר. בחלק זה נראה תשליב צבעוני. במחצית המזרחית לא שרד

איור 42. האפסיס הדרומי- הצעת שיחזור

דבר. האם היה האפסיס הצפוני מעוטר בצורה דומה? התשובה לכך קשה ודומה לגיטוש באפלה שכן רק קטע קטן של פסיפס שרד במחציתו המזרחית של אפסיס זה (L.376). בקטע ששרד נראה עלה גפן דוגמת אלו המופיעים באפסיס הדרומי. סביר שהיה דמיון ניכר בעיטור החדרים. לגבי יעודו המדויק של כל אחד מן החדרים אין ביכולתנו להציע דבר מה מדויק. הכתובות היו עשויות לתרום מידע חשוב בנוגע לכך, אך את החסר נוכל רק לשער. דומה כי די במעט ששרד בכדי ללמד על חשיבותם של חדרים אלו במערך הכללי של חדרי הווילה.

ריצוף כשיקוף להיררכיה:

בנסיון לסכם את נושא הריצוף בוילה נמצא כי ישנן שלוש דרגות.

הראשונה היא ריצוף אבן דוגמת זה הנמצא בחצר.

הרמה השנייה היא ריצוף פסיפס לבן ועליו עיטור מסויים.

הרמה השלישית, והגבוהה ביותר, היא של פסיפס אשר רובו מלא בדגמים בצבעים שונים.

סוג בפני עצמו הוא ריצוף התאים התת קרקעיים שבכנף הצפונית. על פי המודל שהוצג (פאר כשיקוף להיררכיה בשימוש) קיומה של רצפת טיח בתאים אלו, בעוד ששאר כל המבנה היה מרוצף פסיפס, מעידה על חשיבותו הנמוכה או לכל הפחות על כך שמקום לא נועד לכניסתם של אותם אנשים אשר התגוררו ופקדו את שאר חלקי הבניין.

המודל המתואר כמובן איננו מיוחד לטבריה. זו גם מסקנת החופרים של בית-דיוניסוס בציפורי: חצר הבית מרוצפת אבן ואילו הטרקלין, המהווה את ליבו של הבית, מרוצף פסיפס צבעוני בדגם עשיר. חדריו של הבית היו בעלי רצפת טיח ואלו מרחבי הביניים מרוצפים פסיפס לבן עם דגמים גיאומטריים.²⁴⁶

דוגמא קדומה יותר של אותו עיקרון אפשר למצוא בסבסטיה. סמוך למקדש אוגוסטוס התגלה בית מגורים מפואר. אחד החדרים זוהה כטרקלין בהתבסס על כך שרק הוא היה מרוצף פסיפס בעוד שאר החדרים היו בעלי רצפת עפר כבוש.²⁴⁷

הבדל זה עשוי להתפרש בכמה אופנים, שאינם בהכרח סותרים זה את זה. אפשרות אחת היא לטעון כי ריצוף הפסיפס הינו מרכיב בעל עלות גבוהה וממילא ככל שבוני הבית הינם אמידים יותר יהיה אחוז השטח המרוצף פסיפס גדול יותר. לפי זה היה בעל הווילה בטבריה איש אמיד ביותר.

אפשרות אחרת אותה ניתן להעלות היא לראות בשימוש בפסיפס מרכיב פונקציונלי. רצפת פסיפס היא עמידה יותר מאשר רצפת טיח. ראשית השימוש בפסיפסים בארץ ישראל הוא בחללים רטובים- למשל חדרי רחצה בירושלים בתקופה ההרודיאנית. הפסיפס עמיד יותר גם לשימוש ממושך ואינטנסיבי. ניתן להניח כי מרחב בו עוברים אנשים רבים יזדקק לריצוף עמיד יותר מאשר מרחב המשמש אנשים בודדים. לא בכדי רוצפו רחבות ציבוריות (שלא היו מקורות) בלוחות אבן. העובדה שכל חדרי הווילה בטבריה (ואין סיבה להניח שלא כך היה הדבר) היו מרוצפים פסיפס מלמדת אם כן על כך שאין מדובר בבית מגורים רגיל.

²⁴⁶ מאיירס נצר ומאיירס תשמ"ט, 90.

²⁴⁷ ברי"ג תשנ"ב, 297.

שלבים מאוחרים בקיומה של הווילה

בניגוד לשלב א' אשר לגביו ישנם נתונים טובים לקבוע את מועד בנייתו הרי שלגבי שלב ב' (או שלבים נוספים) לא היה בתוצאות החפירה בכדי לספק נתונים שכאלו.

קיומו של שלב ב' הינו תולדה של האבחנה בין תוכניתו המקורית של הבניין מחד לשינויים הדרמטיים שנערכו בשטח, המתוארכים היטב באופן קירמי ונומיסמטי למחצית המאה הח' לסה"נ. פרק הזמן הממושך שבין שני המועדים איננו שולל את האפשרות שהיו תיקונים שונים שלא נעשו כולם בזמן אחד. על כן יהיה מדויק יותר לומר שהשינויים המתוארים להלן כוללים את כל פרק הזמן המדובר. נסקור בקצרה את השינויים הארכיטקטוניים שנעשו בשלב זה.

• האגף המזרחי:

במרכזו של האגף נבנה אפסיס חדש אשר הגדיל את אולם הקבלה המרכזי של הווילה. מפלס רצפתו זהה לזה של רצפת הווילה כולה אך הוא גבוה ממפלס שאר האגף ב-2.80 מטרים. בכך למעשה הוא מבטל כל אפשרות למעבר בין החדרים הצפוניים לחדרים הדרומיים ומחייב להניח שאכן היה פתח נוסף מדרום. בחפירה שנערכה תחת רצפת הפסיפס נמצאו פיסות פסיפס מרצפת השלב המקורי אשר הושלכו במילוי (L.312). דגם רצפתו שונה מהדגמים ששרדו במבנה המקורי ותוארו לעיל.

הפסיפס הינו שילוב של תפרחות שונות בצבעים שונים. תפרחת אחת היא זו המורכבת חצאי עיגולים בדגם זנב טווס, כל תפרחת מורכבת מ-24 חצאי עיגולים. ממרכז התפרחת יוצאים ארבעה עלים הנמשכים באופן אלכסוני ויוצרים דגמי מעוינים. לפסיפס כולו שוליים רחבים מעוטרים בתשליב של שני טורי לולאות משולבות זו בזו. פסיפס זה דומה מאוד לפסיפס

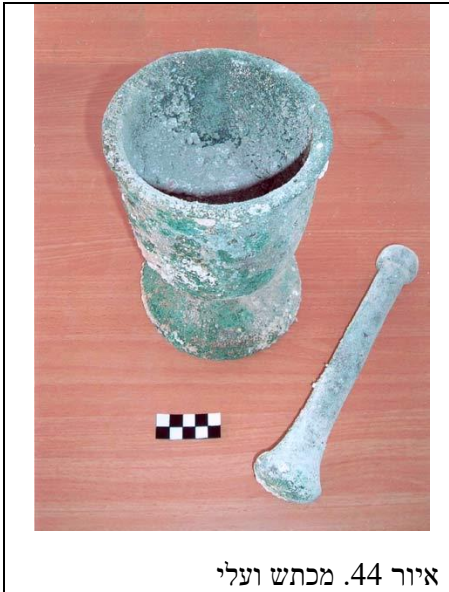

איור 43. הפסיפס המאוחר באפסיס המרכזי.

שחשף הירשפלד בכנסיה בהר בריניקי ומתוארך למחצית המאה השישית.²⁴⁸

במפולות החדר הצפוני באגף התגלו פיסות גדולות של פסיפס לבן גס (בסגנון התיקונים שהובחנו בעוד חלקים בבניין) בין המפולות התגלה ממצא מיוחד: מכתש ועלי גדולים עשויים ברונזה. גודלו ועיצובו המוקפד של הכלי מאפשרים להציע כי אין מדובר בכלי פונקציונאלי בלבד אלא יש לו גם משמעות סימלית וחברתית. במילים אחרות- פעולת הכתישה אשר התבצעה בעזרת הכלי נעשתה ככל הנראה בפורום רחב

²⁴⁸ הירשפלד 2004, 110.

איור 44. מכתש ועלי

והיה בה מן הטקסיות. מכאן ניתן לשער כי האגף המזרחי, ולכל הפחות בשלהי קיומו, שימש לקבלת קהל לאירועים שונים.

• הסטוים :

ביטול טורי העמודים :

בשניים מטורי העמודים של הסטוים (דרומי- w125 , ומערבי- w250) נבנה קיר רציף. באופן זה הפכו הסטוים למסדרונות סגורים. ברובו המוחלט של השטח הוסרו אבני הסטילובט הלבנות. אבן אחת שנותרה ב- w125 שולבה בקיר החדש.

לגבי שני הסטוים האחרים לא ניתן לקבוע האם גם שם חלו שינויים מאחר והשרידים שנותרו אינם עוברים את מפלס הרצפה.

שינויי ריצוף :

שני שינויים הובחנו בריצוף הסטוים. כבר הזכרנו למעלה את התיקון הנרחב שנעשה ברצפת הסטיו המערבי.

ככל הנראה נפגעה הרצפה קשה ורוב הפסיפס ניזוק ללא תקנה. את החלקים שניזוקו החליפו כעת קטעי פסיפס תעשייתי גס. למרות שהיה אולי קל יותר לקלף את הפסיפס כולו נעשה מאמץ גדול לשמר את

הקטעים הקדומים ובמידת הצורך לסדר את הפסיפס החדש כך שיגן על קודמו. לעובדה זו עשויה להיות משמעות להבנת השינוי הדרמטי עוד יותר לו זכה הריצוף של הסטיו הדרומי. במקרה זה הוסר הפסיפס הקדום כולו (אולי נפגע כולו) ובמקומו הונח כעת ריצוף אבן. ניסיון לקבל מידע כרונולוגי מחפירה תחת הריצוף לא הניב את התוצאות המקוות. השוואת שחיקת הריצוף של הסטיו לזה של רחוב החנויות אשר נבנה לימים

איור 45. תיקוני פסיפס

סמוך למבנה (לאחר חורבנו הסופי) מלמדת כי ריצוף הסטיו לא היה בשימוש זמן ממושך או לכל הפחות לא עבור כמות גדולה של אנשים. אולי מעובדה זו ניתן להסיק שהריצוף שייך לתיקון שנעשה סמוך לחורבנו של הבניין.

על גבי רצפתו של הסטיו הדרומי נמצא מתקן חרס. מדובר באגן מלבני שרק קרקעיתו שרדה. מידותיו 2 מ"ר. האגן הכיל נוזלים וצינור ניקוז מחבר אותו ישירות אל התעלות שתחת הריצוף החדש.

סגירת הנישות :

בשלוש מבין ארבע הנישות נמצאו קירות אשר ביטלו את הנישות והותירו את הסטויים בעלי סיומת ישרה. הסגירה אשר שרדה באופן השלם ביותר היא זו של הנישה הדרומית-

מערבית (w99). מדובר בקיר ברוחב חצי מטר ששרד לגובה של מטר אחד ומן הסתם היה גבוה יותר. החלל שנוצר לא התאים לכל שימוש שהוא

בייחוד מאחר ולא נותר אליו פתח כניסה. בנישה הצפונית מערבית לעומת זאת ישנו פתח בקיר הסתימה. הכוך המעוגל נותר אם כן בשימוש גם בשלבי הקיום המאוחרים של הבניין (הקיר הנראה בתמונה וסותם את הפתח שייך לשלב הבנייה העבסי).

לגבי סוף השימוש בסטויים במתכונתם החדשה הרי שהנתונים טובים יותר. חומר קירמי ומטבעות ממחצית המאה השמינית מעידים כי בשלב זה כבר פסק השימוש בהם.

ביטול פתחים :

בכמה מקומות ברחבי הבניין הובחנו פתחים אשר נסתמו ויצאו משימוש.

חדר 13- נסתם הפתח הצפוני (w127).

חדר 12- נסתם הפתח המערבי (w119).

חדר 16- נסתמו 2 פתחים- צפוני (w130) ומזרחי

? יתכן שהיה פתח נוסף בקיר המערבי והוא

שנותר בשימוש.

- שינויים במדרגות :

גרם המדרגת הדרומי כוסה עפר ועל גביו נבנה כבש משופע עשוי אבן. מיקומו של הפתח לא השתנה שכן גם הכבש נמצא כשהוא קטוע על ידי W78.

מטבע מימיו של יוסטיניאנוס הראשון אשר נמצא במילויים שתחת הכבש מאפשר לקבוע כי השינוי לא נעשה לפני המחצית הראשונה של המאה השישית לסה"נ.

- תוספת חדרים בחצר :

בניית קיר מלא במקום טור העמודים המערבי אפשרה הקמת סדרה של חדרים על חלקה המערבי של החצר. נחשפו שלושה חדרים בגודל של 10 מ"ר כל אחד (בין פתח בור המים לסטיו המערבי). צמצום המרחב הציבורי לטובת צרכים פרטיים ופגיעה בסימטריה האסטטית (כפי שבאה לידי ביטוי בשינויים בסטוים) הן מסממניה של התקופה הביזנטית. הדוגמא הידועה לכך היא צמצום רוחבם של רחובות ותפיסת חלק משטחם על ידי בעלי חנויות. לצד המגמה הכללית עשויים השינויים להעיד על שינוי בתפקידו ותפקודו של המבנה כולו. עוד נידרש לסוגיה בדיון אודות ייעודו המקורי של הבניין וזהות בוניו.

- ריצוף: בשלושת החדרים שנחשפו לא התגלתה רצפה קשיחה. לאור זאת ניתן להציע הסתייגות מהמודל אותו הצגנו בתיאור חלקי הווילה המקורית ולפיו סוג הריצוף מעיד על אופן השימוש. נראה כי בשלבי התיקונים לא פעלו הבונים על פי אותו רף ארכיטקטוני של בוני הבניין המקורי. קיומה של רצפת עפר מהודק מעידה אולי יותר על ירידה ביכולות כלכליות מאשר על ייעוד של החדרים החדשים. הדברים נכונים גם לגבי האגף המזרחי ועומדים כחלופה להצעה שהוצגה למעלה.

סוף קיומה של הווילה:

שני סוגי עדויות ארכיאולוגיות משמשים אותנו בבואנו לברר מתי חרבה הווילה. הסוג האחד הן עדויות לחורבנו של המבנה אשר תואר בהרחבה לעיל. השני הן עדויות לשימוש שונה בשטח עליו ניצבה הווילה.

• חורבנו של המבנה:

שכבת חורבן מובהקת לא נמצאה. הדבר איננו מפליא שכן במרכז של עיר כה מרכזית אין לתמוה על כך שבניין שחרב שוקם במהרה וסימני ההרס נמחו. נותרה אם כן האפשרות של לימוד השינויים שנערכו בשטח. דרך תיארוכם נוכל ללמוד על מועד חורבנו של השלב הקודם רוב שטחו של המבנה נבנה מחדש באמצע המאה השמינית. תיארוך זה מבוסס היטב קירמית ונומיסמטית על ידי ממצא מתוך מילויים שתחת הרצפות ואף מתוך רצפות עפר כבוש (למשל L777, החדר בפינה הדרומית מזרחית של הבניין). לעיתים כוסו בנייני התקופה הקודמת במילויי עפר ולעיתים נהרסו עד היסוד ומהבניין הקודם נותרו רק היסודות.

• השינויים לאחר החורבן (תיאור ממזרח למערב):

- האגף המזרחי: חלקו הדרומי שופץ, קירות שניזוקו נבנו מחדש והונחה רצפה חדשה עשויה עפר מהודק. מתוכה יצאו מטבעות שנמצאו בתוך הרצפה מאפשרים לתארך את פרק השיקום למחצית המאה השמינית. באגף כולו נחשפו מספר חדרי קטנים ובכל אחד מהם מתקן. הרושם הכללי הוא כי האזור שימש לתעשייה זעירה ולא כאזור מגורים.

- האגף המרכזי: חלקו המזרחי (אזור האפסיס המרכזי) נפגע מאוד, אם בעת העתיקה ואם בעת בניית המוביל המלוח. כתוצאה מכך לא שרד כמעט דבר מחלקי המבנים שהיו מעל פני הקרקע. בחפירות נחשפו שרידי גרם מדרגות שנבנה מעל פינת המדרגות הקדומות ואבן סף שנותרה על ראש אחד הקירות (לשעבר חדר מספר 7 במבנה שלב א)

מעל חלקה המערבי של החצר ובעיקר מעל איזור הסטיו המערבי נותרו שרידים משמעותיים הרבה יותר. ממרכז החצר ומערבה כוסה השטח בשכבת עפר עבה (כמטר עד מטר וחצי) ונבנתה מערכת של חדריים. המרכיב המרכזי בכל האיזור הוא רחוב מרוצף אבן אשר נסלל על גבי האגף המערבי.²⁴⁹ מערכת ניקוז וביוב משוכללת נבנתה מתחת לפני הקרקע והיא מוליכה אל הכנרת. מערכת של צינורות חרס להובלת מי שתייה נחשפה אף היא בסמוך. גולת הכותרת של הבנייה המחודשת היא שורת חנויות אשר נבנתה מעל הסטיו המערבי של חצר הווילה.

²⁴⁹ בשלביה הראשונים של החפירה הועלתה הצעה כי זהו הסטיו המערבי אשר המשיך לשמש בתקופה העבסית. עם הזמן

התברר כי למעשה הוא יושב בתוך תחומי החצר ושאינו זו אלא סמטה המוליכה למספר חדריים או לחילופין חצר פנימית

הסדר והשיטתיות בה נבנו החנויות מעידה על יוזמה ציבורית לבניית המתחם. אין מדובר בדוכני שוק אלא בתוכנית מסודרת אשר הוכנה, כך יש לשער, על ידי שלטונות העיר. המתחם כולו מתוארך היטב באמצעות מטבעות רבים שנמצאו במילויים ומאפשרים לקבוע את מועד הקמתו סמוך למחצית המאה השמינית. הדעת נותנת כי מדובר בשיפוץ נרחב של המרכז העירוני לאחר נזקי הרעש של 749. בהערת אגב נאמר כי מקובל לחשוב שהתקופה העבסית היא תקופת דעיכה בארץ. לא כאן המקום להתמודד עם שאלה זו אולם לפחות בכל הנוגע לטבריה דומה כי התמונה היא שונה. טבריה הגיע לשיא גודלה בתקופה העבסית. קביעה זו מבוססת על נתונים רבים שנאספו בשנים האחרונות בחפירות שנעשו באיזורים שונים של טבריה הקדומה (בעיקר על ידי רשות העתיקות).

סיכום

בין המאה הראשונה לסה"נ למאה האחת עשרה שימשה טבריה כעיר המרכזית בגליל. לחשיבות פוליטית זו, שהלכה ועלתה עם הזמן, היה גם ביטוי חומרי. במרכזה של העיר שכנו מבני הציבור. בית המרחץ והתיאטרון הם ייצוג בולט למבני התקופה הרומית-ביזנטית, המסגד הוא המייצג את המרקם העירוני של התקופה המוסלמית הקדומה. לאורך כל אותם פרקי זמן ניצבו בסמוך למרכזי הציבור מכלולים ארכיטקטוניים נוספים בעלי גוון ציבורי. בראשית קיומה של העיר היה זה מבנה מרשים אשר שימש כך נראה כארמונו של מייסדה של טבריה. לאחר חורבנו (בפער מסויים) הוקמה ווילה גדולת מימדים. ניתחנו באריכות את מאפייניה הפיזיים של הווילה. עמדנו על כך כי עולה הרושם שאין מדובר בבית מגורים רגיל, מפואר ככל שיהיה אלא במבנה בעל אופי ציבורי. על אופי זה נעמוד בהרחבה בהמשך דברינו.

מווילה לארמון

עד כה דובר כל העת בוויילה. נקודת המוצא לדיון היא כי מבחינה ארכיטקטונית אכן נטוע המבנה בטבריה עמוק בעולם הווילות הרומיות. גם ניתוח המבנה, לצורך הבנת מרכיביו, הסתייע בהשוואה לממצא במבני ווילות ברחבי העולם הרומי. אולם גם בתוך העולם הזה ישנה חלוקה משנית בין ווילות רגילות לווילות מפוארות במיוחד. אלו האחרונות מכונות לעיתים גם ארמונות.

מה הופך ווילה לארמון? בראש ובראשונה נעוץ ההבדל בסדרי גודל אך בשני המקרים אותה מערכת מוסכמות וסגנונות היא העומדת ביסוד המבנה.²⁵⁰ אולי כדי לחדד את ההבדל ניתן לומר כי: ווילה היא המקום אליו מגיע האדם לנוח בתום יום העבודה. הארמון לעומת זאת מהווה את מקום העבודה עצמו. החיים הפרטיים הם רק פן נלווה.

מהו השלב בו ניתן לקבוע שאין מדובר בבית מגורים אמידים רגיל אלא במשהו מעבר לזה? כאמור, השוני בין המונח 'ווילה' למונח 'ארמון' אינו כמותי בלבד. נכון הוא שהארמון הוא ווילה מפוארת במיוחד במימדיה ובאיכות בנייתה אך בזאת לא מסתיים ההבדל. המונח 'ווילה' מעורר בנו באופן אסוציאטיבי את הדמיון החומרי. אנו רואים בעיני רוחנו מבנה מפואר, פאר זה מעיד על עושרו של בעליו. ארמון, לעומת זאת, מעורר אסוציאציה שונה. גם הוא מבנה מפואר אך ההקשר המידי של המונח מנתב את השומע ליעודו של המבנה ולזהותו של בעליו. ארמון הוא מושבו של שליט. אין זה משנה אם מדובר בשליט עולמי דוגמת הקיסר ברומא או במושל של מחוז. השימוש במונח 'ארמון' מכוון אותנו באופן תת-מודע לתפקוד הפונקציונלי של המבנה.

גם מבחינה היסטורית ישנו פער בין שני המונחים. הווילה נמצאת בערפל היסטורי. גם אם במקרה ידוע לנו שמו של בעל הווילה לרוב אין אנו יודעים עליו פרטים נוספים. מבחינה זו סיפורן ההיסטורי של הווילות המשויימות (דהיינו ששם בעליהן ידוע) איננו שונה מאלו האנונימיות. לא כן הארמון. מרגע שהגדרנו מבנה מסויים כארמון, כאילו מאליו עולה הצורך לחפש מיהו בעל-הארמון. ייחודו מניח אתגר לפתחנו לנסות ולהתחקות אחר זהותו של בעל הבית. סיפורו של ארמון איננו מתמצא בשלבי בנייתו ומועד חורבנו, זהותו היא חלק משמעותי מהבנתו ופיענוח סיפורו.

מדדים להגדרת ווילה כארמון

מה מאפשר להציע כי מדובר בארמון של מושל? סתם ווילה מפוארת משקפת את מעמדו הכלכלי של בעליה. מושל הוא מי שמרכז בידיו סמכויות פוליטיות ומנהלתיות. לעיתים העושר הוא תוצאה נלווית לתפקיד (מקור העושר במקרה זה הוא הציבור). במקרים אחרים העושר הוא שהעניק את המעמד הציבורי.

²⁵⁰ אקרמן 1986, 11.

כך או כך ישנה ציפייה למצוא במראהו של ארמון שיקוף לא רק לפן כלכלי אלא גם לפן החברתי המסתתר מאחוריו.

איסוף בסיס של הנתונים לגבי ארמונות מושל בעולם הרומי נעשה על ידי לבן.²⁵¹ אמנם עיקר מחקרו עוסק בארמונות של מושלי פרובינקיות אך דומה כי ניתן לגזור ממנו עקרונות הנכונים גם לארמונות מושל בדרגים זוטרים יותר. האתרים בהם עוסק מחקרו של לבן מזוהים כארמונות מושל באמצעות ממצא אפיגרפי או לחילופין מוכרים מן המקורות ההיסטוריים כאתרים בהם ישב המושל. בדרך כלל היו אלו בירות פרובינקיאליות.

צו של הקיסר הביזנטי לאון ה-1 משנת 471 מתייחס לישיבתם של מושלים בבתים פרטיים. חשוב לא רק הצו עצמו אלא בעיקר המציאות המשתקפת ממנו. ככל הנראה לא הקפידו המושלים על ישיבה בבית המושל היעודי.

ארמונו של מושל משרת למעשה צורך כפול. בראש ובראשונה הוא מקום העבודה, המוקד בו נערכות קבלות הפנים הרשמיות, לעיתים של קהל גדול. הוא המקום בו מתממשים כל ההיבטים הציבוריים-שלטוניים של המושל, החל מגביית מיסים וכלה בפעילות שיפוטיות. יש להניח כי מסיבה זו ממוקמים רובם של הארמונות במרכז העיר, בסמוך לפורום.²⁵² אמנם בעיר הייתה גם בזיליקה אזרחית המיועדת למשפט, אולם המושל עצמו נהג לקיים בארמונו את המשפטים אשר הובאו לפניו. יש מקומות שהדבר מוזכר במפורש בכתובות אשר נמצאו בארמון.²⁵³ לא כל המשפטים שערך המושל היו פומביים, היו מהם שנערכו בנוכחות מצומצמת ואולי לשם כך יש בארמונות חללים הנגישים ישירות לציבור ואחרים הנמצאים בעומק הבית (כך למשל באפרודיסיאס-להלן).

לצד כל השימושים המפורטים לעיל משמש הארמון גם כבית מגורים. ככזה הוא אמור להעניק למושל ולמשפחתו את כל תנאי החיים הטובים ביותר.²⁵⁴ לשני היעודים ישנו ביטוי בצורתו וחלקיו של הארמון. לצורך קבלות הפנים והטקסים קיימים אולמות גדולים.²⁵⁵ דוגמא לאירוע שכזה הוא הקראת צווי הקיסר בפני הפקידים.²⁵⁶ לצורך גביית המיסים ישנן לשכות. לצורך מגורים ישנם חדרי מגורים, במקרים רבים, ישנם גם בתי מרחץ פרטיים בתוך הארמון.

²⁵¹ לבן 2001.

²⁵² לבן 2001, 53.

²⁵³ פטריך 2000, 41, פטריך תשס"ג, 69.

²⁵⁴ לבן 2001, 46.

²⁵⁵ שם, 48. ממכתבי ליבניוס למשל משתמע שקבלות פנים הם חלק מחובותיו של המושל.

²⁵⁶ יש שפעולה זו מעניקה את הכינוי למכלול המנהלתי כולו. שם, 51, 53. לעיתים מונצחים שמותיהם ותפקידיהם של פקידים

אף בכתובות פסיפס.

אגף נוסף העשוי להימצא בארמונו של מושל הוא בית הסוהר. הקיסר הונוריוס למשל ציווה על המושלים לערוך מידי יום ראשון מסדר לאסירים הכלואים אצלם. הכליאה נועדה לא רק להחזקת הנאשם עד למשפטו, אלא גם מהווה חלק מהענישה, לעיתים התלוו לכך גם עינויים.²⁵⁷

- על סמך כל האמור לעיל ניתן להציע כמה מדדים אשר על פיהם נוכל לערוך את ההשוואה :
גודל, פאר, מיקום, מאפיינים מיוחדים.

א. **גודל** : גודלו של בית מגורים ממוצע בארץ בתקופה הרומית נע בין 200 ל-400 מ"ר.²⁵⁸ גודלו של מבן בטימגד הוא 23X23 מטרים. בכל מבן ישנם שני בתי מגורים, גודלו של כל אחד בממוצע לפיכך הוא כ-250 מ"ר.²⁵⁹ מידות גדולות במיוחד אינן כמובן מדד בלעדי. יתכן מצב בו ישנם בתוך עיר יותר ממבנה גדול מידות אחד, ולפיכך דרושים מדדים נוספים, אך הגודל הוא הסימן הראשון, והבולט ביותר, לכך שמדובר בממצא בעל מהות שונה.

לגבי מדד הגודל יש להבהיר היבט נוסף. גודל חריג עשוי לבוא לידי ביטוי בצורות שונות. ראשית כמובן בגודל הכללי של הבניין. מידות כלליות גדולות יכולות להתחלק בפועל בשתי צורות. הראשונה היא ריבוי חדרים אשר סך שטחם הכולל הוא הנותן גודל חריג. הצורה השנייה היא על ידי חדרים גדולים במיוחד. יש להניח כי בארמונות ימצאו משני הסוגים. יותר חדרים מגורים לצד חדרים קבלה ושירות (דוגמת מחסנים) גדולים מן הממוצע.

- ב. **פאר** : עושר ומעמד מתקיימים יחדיו על פי רוב. די לציין את המשפט הידוע 'בעל המאה הוא בעל הדעה'. האיש העשיר ביותר בעיר איננו בהכרח גם האיש החשוב ביותר וכן להיפך. אולם המעמד החברתי צורר בכנפיו גם יכולת כלכלית גבוהה. אשר על כן בנין מפואר יותר מכפי הממוצע עשוי להיחשב כביתו של בעל מעמד בכיר. פאר בפני עצמו אינו מספיק אולם כשהוא בא יחד עם מידות גדולות לא יהיה זה בלתי סביר לטעון כי הבניין הנידון אינו בית אמידים בלבד.
- פארו של בניין יכול לבוא לידי ביטוי בצורות שונות. אופן אחד הוא העיטור האדריכלי. עיטור כזה קל לזיהוי מטבע הדברים היות ועמידותן של אבני הבנייה היא לרוב גבוהה, במידה ולא נלקחו לשימוש במקום אחר. עיטור אדריכלי משמש הן בחלקים הבסיסיים של הבניין (קונסטרוקטיביים), דוגמת כותרות העמודים והארכיטרבים, והן בחלקים שאפשר היה להסתדר בלעדיהם אך קיומם מוסיף חן לבניין, לעיתים אף בצורה מופרזת (ברוק).

²⁵⁷ שם 55 ובעיקר בהערה 65.

²⁵⁸ הירשפלד 1987. וכן צפריר תשמ"ד, 133-142.

²⁵⁹ מקי 1998, 231.

האופן השני הוא שימוש בחומרים וטכניקות לעיטור הרצפה והקירות. הריצוף הפשוט בבתי מגורים הוא עפר כבוש או גיר כתוש ומהודק. ריצוף אבן לעומת זאת מצוי יותר במרחבים קטורים ולא בחדרים מקורים. שימוש בשיש או פסיפס הוא יקר (דבר זה נכון גם בימינו). גם בין הפסיפסים ישנו הבדל באיכות. הבדל המתבטא בעושר הצבעים, גודל האבנים ומורכבות הדגמים. הדבר נכון גם לריצוף שיש (שהוא סוג פחות מצוי לעומת הפסיפס). נדיר יותר הוא שימוש בפרסקו על גבי הרצפה. לעומת זאת עיטור קירות בתמשיחי פרסקו הוא דבר מצוי ומוכר. סגנון הציור מושפע לא רק מיכולת כלכלית אלא גם מאופנה משתנה ולכן סוגי הציורים אינו מהווה בהכרח ראיה למעמד ויכולת. למעשה גם פסיפסים ושיש שימשו לעיטור קירות אך מטבע הדברים השתמרותם של אלו היא נדירה. בסעיף הקודם דובר על גודל חריג וכעת יש להוסיף את הארכיטקטורה החריגה. דרך ארכיטקטונית לבטא מעמד היא הוספת נישות מעוגלות לחדרים השונים. הנישות עשויות לשמש להצבת עיטור פיסולי אך גם עצם קיומן יוצר ייחוד למבנה. היתרון למחקר בצורה זו של עיטור הוא בעמידותה. גם מקרה של לקיחת אבני הבניין כולו ואפילו הרס הרצפות עדיין ניתן יהיה לנסות ולנתח את מהותו של המבנה על פי תוכנית הקרקע שלו.

כאן המקום להתייחס לעניין הסימטריה. תכונת הסימטריות היא מרכיב חשוב באסתטיקה. עקרון זה מבוסס ביסודו על גוף האדם, אחד מהפגמים היוצרים מראה של כיעור הוא א-סימטריה. עם זאת חשוב לסייג ולומר כי סימטריה לא הייתה בהכרח נושא מרכזי בתקן היופי של ווילה רומית. הכוונה איננה לחזית שאיננה אחידה: דבר זה ניכר מיד לעין כל. הכוונה היא לתכנון של אגפים סימטריים. סימטריה שכזו מרשימה כאשר מתבוננים על המבנה ממעוף ציפור או מציגים את תוכניתו האדריכלית על גבי נייר. עבור המתבונן בבניין העומד מן הצד אין זה בא לידי ביטוי. זאת ועוד, מה שנתפש בעינינו כיום כִּפְּה לא בהכרח היה כך גם בעיני הקדמונים. דוגמא מתחום מעט שונה היא הפיסול והגילוף. מבקרי המוזיאונים בימינו מתרשמים מאוד מהפיסול היווני באבן הנקייה ומגילוף העיטורים על גבי המקדשים. בפועל, כפי שמלמדים שרידי צבע, היו הפסלים והגילופים צבועים בשלל גוונים, דבר שאולי נראה מוזר במושגי החן המודרני.

ג. **מיקום:** למיקומו של בניין בתוך המערך העירוני משמעות גדולה. עיר, מטבע בריאתה, היא יישוב צפוף. מאפיין נוסף של העיר הוא שהיא מכילה בתוכה מבני ציבור. צפוי כי מבני הציבור ירוכזו במרכזה של העיר וממילא הופך האזור לצפוף עוד יותר. בתנאים אלו ברי כי לא כל אחד יוכל לבנות את ביתו במרכז העיר ולו מן הסיבה ששטח זה דרוש לצרכי הציבור. אין מדובר רק בשאלה של היצע וביקוש ויכולת לרכוש את הקרקע. שטח ציבורי כלל אינו עומד למכירה. בבואנו לבחון ייעודו של מבנה מגורים שומה עלינו לבחון גם בהקשרו הגיאוגרפי, קרי מיקומו בתוך המערך העירוני. הדעת נותנת כי

בית מגורים הנמצא בלב העיר נושא אופי דומה לבניינים הנוספים שבסביבתו, דהיינו מוסדות הציבור. פן נוסף בתחום המיקום הוא מה שניתן לכנות 'עקרון הרצף'. שטח ציבורי שומר על אופיו לאורך זמן, גם כאשר שימושי הקרקע משתנים במהלך הדורות. על דרך ההיקש נאמר כי הדבר דומה לשטחי קרקע המכונים 'אדמות מדינה'. במקרים רבים אלו שטחים שהיו בבעלות הסולטן הטורקי. וכך, למרות שעברו קרוב למאה שנה ולפחות שלושה משטחים שונים התחלפו, נותרו האדמות בעלות אותו מעמד חוקתי. אותו עיקרון ניתן להשליך גם על העת העתיקה. בעיר 'חיה' ישנה התפתחות וחידוש, כולל חידוש פני העיר. בכל השינויים ישמר השטח הציבורי כמשאב ציבורי והמבנים שייבנו בו יהיו בעלי אופי ציבורי. קיומו של בנין בעל תוכנית של בית מגורים במקום שכזה אומרת דרשני. אם אינו עניין לוויולה פרטית תנחו עניין ליעוד ציבורי. תנא דמסייע נוסף לעיקרון הרצף ניתן למצוא במספר אתרים בארץ בהם הפך בית כנסת יהודי למסגד. העובדה שאופיו הפולחני של מבנה נשמרת גם לאחר חורבנו של הבניין המקורי נעוצה באותו עקרון עליו הצבענו. (לצד זה ישנו גורם נוסף והוא השמירה על קדושתו של מקום שגם לה, יש להניח, משקל בשמירת הצביון). דוגמאות למצב המתואר מוכרות מסוסיא שבדרום הר חברון וקצרין שבגולן. בשני המקרים אין מדובר בהסבת מבנה קיים אלא בשיקום חלקי של מבנה חרב, למטרות דומות. דוגמאות מעט פחות מובהקות הן מאתשמוע הסמוכה לסוסיא. שם נחשף בית כנסת עתיק בסמיכות, שלא לומר צמידות, למסגד החדש של הכפר. בגוש חלב שבגליל העליון נבנתה כנסייה קרוב לראש גבעת הכפר, במקום בו עמד על פי המשוער בית כנסת קדום.²⁶⁰

מיקום גיאוגרפי כמדד לזיהוי ייעוד הוא עיקרון נכון גם מחוץ לעיר. ההקשר הסביבתי חשוב לא פחות מן ההקשר הארכיאולוגי. דוגמא יפה לכך יש במבנה שנחפר בנחל עירון.²⁶¹ מבחינה אדריכלית מדובר בבית מגורים גדול, שטחו 790 מ"ר (רק מחציתו נחפרה) במרכזו חצר פריסטילית, ואולי אף ניתן לכנותו ווילה. ההקשרים הארכיאולוגיים והגיאוגרפיים מביאים למסקנה מעט שונה. בחפירות המבנה הסתבר כי בניגוד לוויילות בנות התקופה הוא אינו בנוי בפאר אלא באבן מקומית בלבד. לא נעשה שימוש בשיש ואף לא בריצוף פסיפס הנפוץ כל כך. אפילו החצר לא רוצפה. מצד שני- המבנה ממוקם ממש על הכביש הראשי בין קיסריה ללגיו, בדיוק באמצע הדרך (עד היום ציר תנועה מרכזי במדינה, כביש 65). לאור זאת הציע החופר לראות במבנה תחנת דרכים ממלכתית, *mutatio*, ולא ווילה למגורים.²⁶²

²⁶⁰ ספראי תשמ"א, 242-243.

²⁶¹ גליק 2006.

²⁶² גליק 2006, 46.

ד. **מאפיינים מיוחדים**: בסעיף זה ניתן להכליל את כל מה שאינו נכנס ל'משבצות' הקודמות. כמה דוגמאות למיוחדים: כפילות של מרחבים חצי ציבוריים דוגמת טרקלינים, קיומם של תאי כליאה (הנושא ידון בהרחבה בהמשך). סוג מרחב נוסף שאיננו נמצא בוולות פרטיות הן לשכות ציבוריות. זיהויין ככזה אפשרי הן על פי מיקומן בבניין והן על סמך צורתן. בתיאור הווילה בטבריה הוגדרו לשכות כחדרים המיועדים לקליטת מספר מצומצם של אנשים בו זמנית. סמיכותן למרחב הציבורי מאפשרת גישה נוחה ואולי גם תחלופה גבוהה של מבקרים. דרך אפשרית אחרת לזהות חדר כלשכה היא כתובת. דוגמא בולטת לכך יש במבנה שנחשף בקיסריה וזוהה כמושב הפרוקורטור הרומי. על רצפת אחד החדרים נמצאה כתובת ובה ציטוט מן הברית החדשה בשבח הציות לשלטון. לאור זאת כונה המבנה 'משרד רישום המיסים'. יש לציין כי תוכניתו של המבנה איננה שונה מבית מגורים אך הכתובת יחד עם המיקום בעיר הם המאפשרים לזהותו כבעל ייעוד ציבורי. בית מרחץ פרטי בתוך הווילה איננו סממן למעמד פוליטי. אמנם אין זה דבר הנמצא בכל ווילה אך דוגמאות רבות מלמדות שזו בהחלט מרכיב שגרתי בבתי אמידים בתקופה הרומית. סוג ממצא שונה היכול לתרום להבנת ייעודו של מבנה הוא ממצא קטן. דוגמא לממצא כזה הן בולות המעידות כי בבניין שכן ארכיון. אמנם שמירת מסמכים איננה בהכרח תכונה 'ציבורית' אך במידה ומדובר בממצא רב או שנזכרים בו בעלי תפקידים ישנה סבירות גבוהה כי מדובר במבנה ציבורי, גם אם דמותו היא של בית מגורים רגיל.

הערה נוספת: הנחת המוצא לדיון דלהלן היא שישנה זהות עקרונית בין בתי מושל באיזורים שונים של האימפריה בדיוק כשם שיש דמיון רב בין ווילות בנות הזמן בחלקיה השונים של האימפריה (כמובן בחופף לדגשים אזוריים המיוחדים).²⁶³ באתרים שונים בארץ ובעולם התגלו בניינים אשר פורשו על ידי חוקרים שונים כארמון. בדוגמאות הבאות ניתן לראות כיצד באים לידי ביטוי המדדים שהובאו לעיל.

ארמונות ובתי מושלים בעולם הרומי

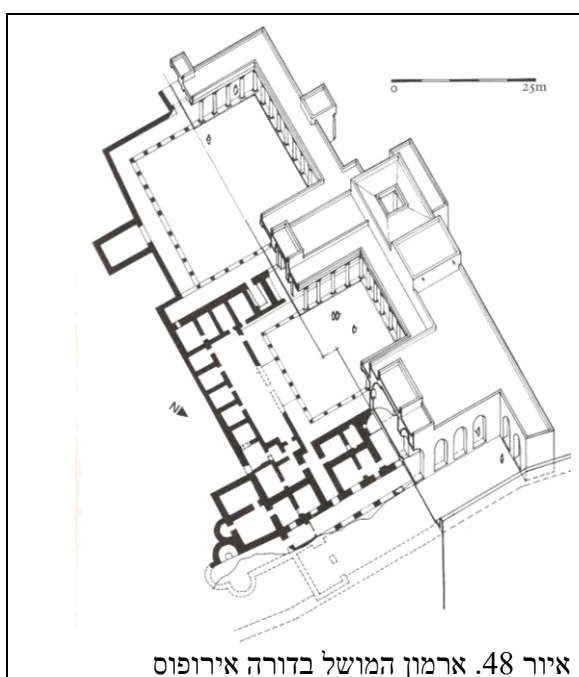
פיאצה ארמרונה (סיציליה)²⁶⁴

²⁶³ סמית 1997, 179.

²⁶⁴ בסוגריים- שם הפרובינקיה.

ווילה זו היא אולי הידועה בעולם הרומי. מדובר במבנה ענק המשתרע על פני 35,000 מ"ר. הבניין תוארך לראשית המאה הרביעית ועל כן סברו בתחילה שזה ארמונו של מקסימיאנוס, מקבילו של דיוקלטיאנוס. על פי אותה השערה היה זה מקבילו המערבי של הארמון שבנה דיוקלטיאנוס בספלטו. אולם מחקר נוסף העלה שהווילה נבנתה ב-320 לערך. אין ספק שהבעלים היה איש עשיר, אולי פקיד בכיר במנהל הקיסרי, אך זהותו לא ידועה.²⁶⁵

הווילה ידועה לא רק במימדיה אלא גם בפסיפסיה המרהיבים. בנוסף לכך בולטת לעין התופעה של ריבוי הנישות המעוגלות בגדלים שונים ולשימושים שונים (חדרי קבלה, אגפי בית המרחץ ואפילו בשירותים). הווילה כוללת לפחות שני אגפים שבכל אחד מהם חצר פריסטילית ואולם קבלה (אחד אפסידיאלי והשני תלת אפסידיאלי). בנוסף לכך ישנו בית מרחץ ואגפי שירות ומגורים נוספים.

איור 48. ארמון המושל בדורה אירופוס

דורה אירופוס (סוריה)

במאה השלישית, תחת שלטון הסוורים נבנה בדורה אירופוס מחנה צבאי וארמון למושל. שטח הארמון כ-2000 מ"ר (45 על 45 מטרים בקירוב, לא כולל החצר הקדמית) לארמון שתי חצרות פריסטיליות, אחת מהן חצר קדמית והשנייה פנימית, סביבה ערוכים אגפי הארמון. הטרקלין בנוי כחדר אפסידיאלי. כמו כן ישנה מרפסת הצופה לנהר. לדעת החוקרים ישנו דמיון מסויים בין הארמון בדורה אירופוס לארמון שנחשף ב-Aquincum שבהונגריה.²⁶⁶ המושל על גדת הפרת

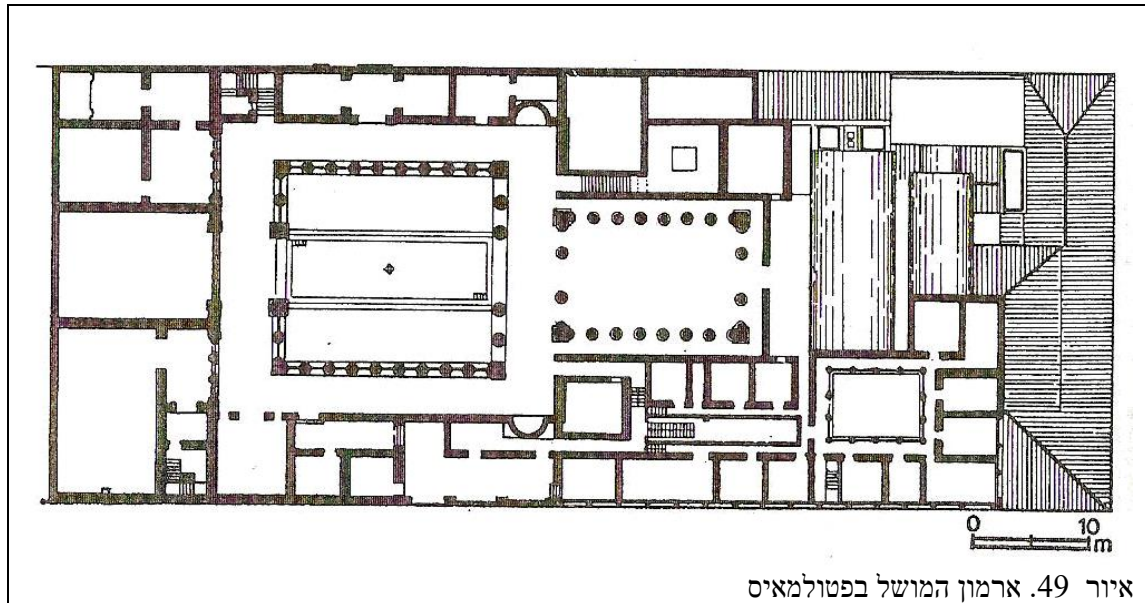
נהנה מאותם תנאים של המושל על גדות הריין, תמזה והדנובה.²⁶⁷

פטלמאס (קירניקה)

²⁶⁵ וורד פרקניס 1981, 460-461.

²⁶⁶ לבן 2001, 42.

²⁶⁷ מקי 1998, 222.

בעיר נחשפו שתי ווילות גדולות. אחת מהן זוהתה כארמון. זיהוי מבוסס על מימדיה של ווילה זו לעומת האחרת ועל כך שהיא מכילה יותר מ-100 חדרים. גודל הווילה כ-2400 מ"ר (80 על 30 מטרים). היא נבנתה במאה הראשונה לסה"נ. לדעת החוקרים נועדה לשימוש פרטי וציבורי.²⁶⁸ הטרקלין המרכזי נועד לעסקים וצרכים רישמיים. אגף נוסף היה אף הוא בעל חצר פרסטילית וסביבו, "ללא ספק", מגורי המשפחה.²⁶⁹

ווילביליס (מאוריטניה) :

בתקופה הרומית שימשה העיר כבירתה של פרוביניקיה מאוריטניה טינגיטניה. רמת השתמרות השרידים טובה למדי והעיר היא דוגמא נאה לדמותה של עיר רומית (במיוחד ידועה בפסיפסיה המרהיבים שעיתרו את בתי התושבים). ניתן לראות בעיר את כל רצף המגורים, החל בבית העממי הפשוט, עבור בבתי

איור 50. ארמון המושל בוילביליס

אמידים ועד ארמון המושל. זיהוי המבנה כארמון המושל מבוסס על כתובת המזכירה את שמו של מושל העיר במחצית המאה השלישית (מקסימוס אולפיוס ויקטור). האטריום בבית מעוטר בסגנון הקורינתי,

²⁶⁸ מקי 1998, 228.

²⁶⁹ שם, 229.

וריצוף השיש עשוי בטכניקת אופוס סקטילה בשלל גוונים. בנוסף על כך ישנם שני אגפים, ככל הנראה האחד נועד לצורכי הציבור והשני למגורים פרטיים.²⁷⁰

טימגד (אפריקה)

רוב בתי העיר אחידים בגודלם (כ- 250 מ"ר כל אחד, ראה לעיל, הכוונה לגרעין הקדום של העיר הבנוי בתוכנית ארתוגונית קשיחה). כל שני בתים מרכיבים מבן. אולם ישנם בתים חריגים ובמקרים אלו הוצע לראות בהם שילוב של צרכים פרטיים וציבוריים יחדיו. דוגמא לכך הוא ביתו של מרקוס פלוטיוס פאוסטוס סרטיוס.²⁷¹

איור 51. ארמון המושל בטימגד

אפרודיסיאס (אסיה הקטנה):

בית הבישוף (איור 16 לעיל) הוא ווילה גדולה אשר נחשפה בעיבורה של העיר סמוך לאגורה. הווילה משתרעת על פני 1600 מ"ר בקירוב (צורתה איננה רגולרית). הכינוי בית הבישוף משקף את זהותו של בעל הבית במאה העשירית אולם אין הוא נכון למועד בנייתו, ראשית המאה החמישית לסה"נ, אז היה זה בית המושל. הזיהוי ככזה מבוסס על מיקומו במרכז העיר ועל מציאתם של שני פסלים של מושל העיר בקרבתו. תימוכין להיותו מבנה בעל אופי ציבורי ניתן למצוא בעובדה שהבית נבנה על מבנה ציבורי קדום. ככל הנראה היה זה הגימנסיון ההלניסטי, אחד מן השניים שהיו בעיר אך טרם נחשפו (הם ידועים מכתובות שנמצאו בעיר).²⁷² לבית שני חדרי קבלה, אחד אפסידיאלי והשני בעל שלוש אפסידות. אל החדר הראשון ניתן להיכנס ישירות מבחוץ בעוד שהגישה אל האולם השני אפשרית רק דרך החצר הפריסטילית. בצורה כזו נוצרת היררכיה בין המבקרים. החדר הראשון שימש לקבלת פני כל מי שחפץ בכך ואילו אל החדר הפנימי נכנסו רק אלו אשר המושל חפץ ביקרם. הבית שמר כאמור על אופיו הציבורי גם בתקופה הביזנטית כאשר הפך להיות ביתו של הבישוף של אפרודיסיאס. בסמוך לו

²⁷⁰ מקי 1998, 225.

²⁷¹ מקי 1998, 231.

²⁷² ברנפלד 2009.

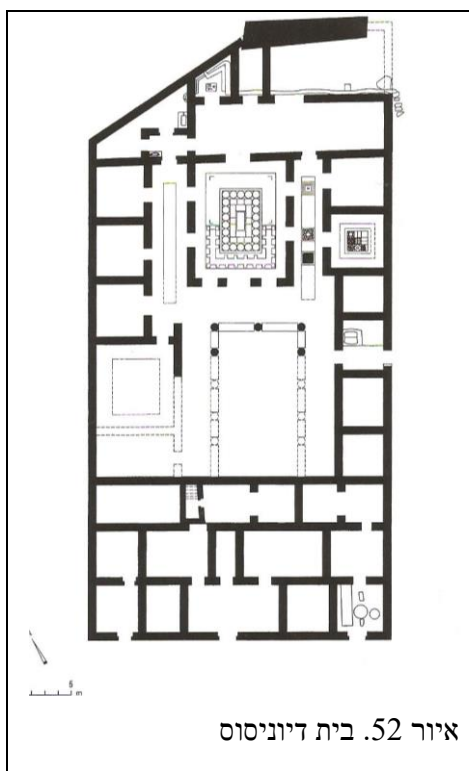
נבנתה הכנסייה העירונית על גביו של המקדש הרומי. עיקרון הרצף נשמר אם כן הן במתחם המקודש והן במבנים הסמוכים לו.

ארמונות ובתי מושלים בארץ

ציפורי:

הדוגמא הקרובה ביותר בארץ לטבריה, מבחינה גיאוגרפית וכרונולוגית, היא ציפורי. עיר זו היא בירתו הטבעית של הגליל. מיקומה על דרך הרוחב החוצה את הגליל התחתון ממערב למזרח, יחד עם שטחי החקלאות הטובים שבסביבתה מקנים לה יתרונות ברורים. מיקומה על גבי גבעה נישאה מהווה גורם חשוב לביטחונה. במהלך המאה השלישית איבדה למעשה ציפורי את הבכורה לטובת טבריה. לאורך כל תקופת התלמוד היה מתח גלוי או סמוי בין שתי הערים. בסקירת ממצא בתי הפריסטיל העירוניים שהתגלו בארץ הובאו שתי דוגמאות מציפורי. שני מבני מגורים נוספים שנחשפו בעיר יובאו להלן שכן לגביהם הוצע שאין הם בתי מגורים שיגרתיים.

• בית דיוניסוס

בית דיוניסוס הוא ווילה מפוארת אשר נחשפה בשולי האקרופוליס של ציפורי, דרומית לתיאטרון.²⁷³ מקור השם בסצינות מחייו של האל דיוניסוס המתוארות בפסיפס הטרקליניים. זהו מבנה מלבני שגודלו כ-900 מ"ר (23 X 40 מטרים). הבניין נבנה בראשית המאה השנייה לסה"נ. על מנת לקבל משטח בעל מפלס אחיד נחצבה מדרגה לכיוון מערב באופן שנוצר פער של כשני מטרים בין מפלס המבנה למפלס הבניינים הסמוכים לו (תופעה המוכרת מווילות נוספות. כך באפולוניה וכך גם בטבריה). במרכזו של המבנה נמצא אולם גדול המרוצף פסיפס, מדרום לחדר זה ישנה חצר פרסטיילית. החצר מרוצפת אבן ואילו הסטוים מרוצפים פסיפס לבן. סביב שני מרכיבים אלו היו שורה של חדרים בהם התגלו בור מים

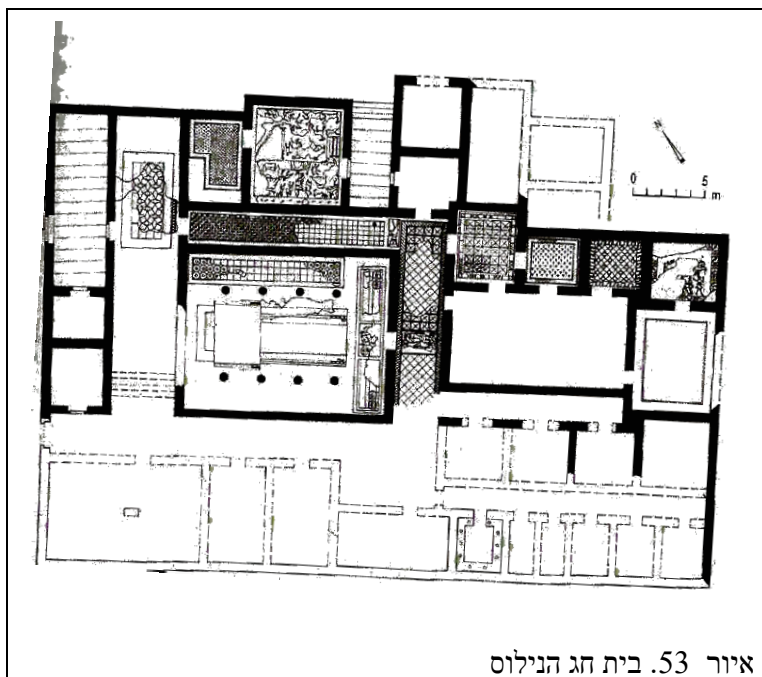
ומתקני מים שונים (להלן). את האולם המרכזי ניתן לזהות, ללא ספק, כטרקליניים וזאת על סמך השוני בריצוף. בעוד שברצפה כולה מתוארים סיפורים מיתולוגיים (הסובבים סביב דמותו של דיוניסוס) הרי ששלושה פסים הם לבנים ועליהם הוצבו ספות ההסבה, כפי שמעידים גם סימוני הפינות העשויים אבנים שחורות. לדברי החופרים ישנו שוני בין הפסיפסים העשויים בקפידה לבין הבניין עצמו הבנוי בצורה לא

²⁷³ מאירס נצר ומאירס תשמ"ט. וייס וטלגם 2004.

אחידה ולא מעודנת.²⁷⁴ אין ספק כי מדובר בבית מגורים ועדות לכך הם הטרקליניום, מתקני הרחצה וחדר השירותים.

ידועה ומפורסמת הצעתו של זאב וייס לזהות בבית זה את ביתו של רבי יהודה הנשיא.²⁷⁵ אין הכוונה להיכנס במסגרת הנוכחית לדיון בסוגיה זו. ניתוח ארכיטקטוני של הבניין מעלה כי הטרקליניום איננו אולם קבלה ציבורי, במובן ההמוני של המילה. ייעודו הוא עריכת אירועים מצומצמים אליהם מוזמן רק חוג מקורבים אל בעל הבית. אין במבנה חדר הנראה כמיועד לקבלת קהל רב ומגוון. נראה על כן כי בית דיוניסוס לא שימש כמבנה ציבורי גם אם בעליו היה איש ציבור זה או אחר.

• בית חג הנילוס

בית חג הנילוס הוא הבניין הגדול אשר נחשף למרגלות האקרופוליס של ציפורי. מקור השם בסצינות המופיעות על רצפתו וכוללות תיאורים נילוטיים ובעיקר תיאור של חג מדידת מפלס הנהר. גודלו הכולל של המבנה 1750 מ"ר (50 מטרים רוחב על 35 מטרים אורך). הבניין נבנה בראשית התקופה הביזנטית ולשם הקמתו פורקו בניינים שהיו במקום בתקופה

הרומית. ברוב חדרי המבנה ששרדו נמצאו רצפות פסיפס מרהיבות. הדגמים המופיעים ברצפות כוללים, לצד דגמים גיאומטריים רבים, גם דמויות שונות של אדם ובעלי חיים. חלק מהדמויות הינן מיתולוגיות, לדוגמה הקנטאור המקפץ על שתי רגליו האחוריות. דמויות אחרות הינן של בני אנוש המבצעים פעולות שונות דוגמת ציד או סימון גאות מי הנילוס. תיאור חג הנילוס שנתן לבניין כולו את שמו, עיטר מן הסתם, את רצפתו של חדר חשוב אם כי חדר זה איננו ליבו של הבניין מבחינה ארכיטקטונית. החדר המרכזי הוא חדר בזיליקלי שדווקא רצפתו שרדה פחות טוב מהחדרים האחרים. לדעת החופרים היה גם הוא מעוטר בצורה דומה.²⁷⁶ גודלו של החדר הבזיליקלי (15 מטרים על 10 מטרים) מאפשר כינוס קהל גדול יחדיו ואכן

²⁷⁴ מאירס נצר ומאירס תשמ"ט, 92.

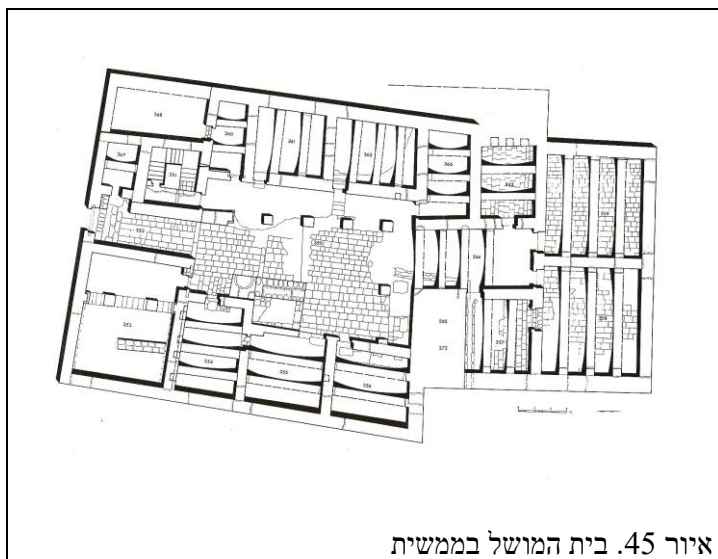
²⁷⁵ וייס תשס"א. יש המסתייגים מהצעה זו חכלילי תשס"ה.

²⁷⁶ וייס ונצר תשנ"ז, 12.

לדברי החופרים: "מיקומו של 'בית חג הנילוס' במערך העירוני, עושרו האומנותי, מידותיו, ריבוי החדרים שבו (בתוכנית מופיעים 17 חדרים ומשוחזרים 13 נוספים) והעובדה שלא נמצאו בו מרכיבים המאפיינים בתי מגורים, הביאו אותנו למסקנה כי לפנינו מבנה ציבור, אולי הבזיליקה העירונית".²⁷⁷

השוואת המבנה המתואר לעקרונות אותם הצבנו בניתוח הווילה בטבריה מאפשרים לחלוק על הסייפא של הדברים. המאפיינים השונים עליהם הצביעו החופרים אכן מלמדים כי אין מדובר בבית מגורים רגיל, האולם הבזיליקלי אכן מלמד כי הוא נועד לכינוס קהל. עם זאת המבנה בכללותו מאפיל על האולם המרכזי. כמו בוילה בטבריה, גם בבית חג הנילוס תופס האולם המרכזי רק 10 אחוזים מן השטח הכולל. יחס כזה איננו תואם את המקובל במבני ציבור. נמצאנו למדים כי המרכיב הבזיליקלי בבניין הוא מרכזי, אך לכלל הגדרה של בזיליקה לא בא. לאור כל האמור ניתן לומר כי גם 'בית חג הנילוס' הוא בניין מגורים בעל אופי ציבורי. יש להניח כי הוא שימש כמושב דמות מרכזית במרקם העירוני של ציפורי בתקופה הביזנטית. גם כאן לא יהיה זה רחוק להגדירו כארמון.

ממשית (כורנוב):

ממשית היא עיר קטנה וחדשה לעומת שאר ערי הנבטים בנגב. העיר נוסדה לראשונה רק בתקופה הרומית המאוחרת. אין בסביבתה שטחי חקלאות רבים, סוד כוחה היה בשיבתה על דרך הרוחב המקשרת את דרך הים ודרך המלך (ויה נובה טריאנה). ככל הנראה שימשה כמושב יחידה צבאית רומית וכמרכז מנהלתי מרחבי. בתי המגורים

בממשית בנויים באיכות גבוהה בהשוואה לשאר ערי האיזור.²⁷⁸

בעיר נחשפו שני בתי מגורים גדולים במיוחד. הגדול שבהם הנמצא במזרחה של העיר, גודלו 2000 מ"ר והוא כולל אורווה גדולה (אחד מענפי הכלכלה מהם התפרנסו יושבי העיר היה גידול סוסים).

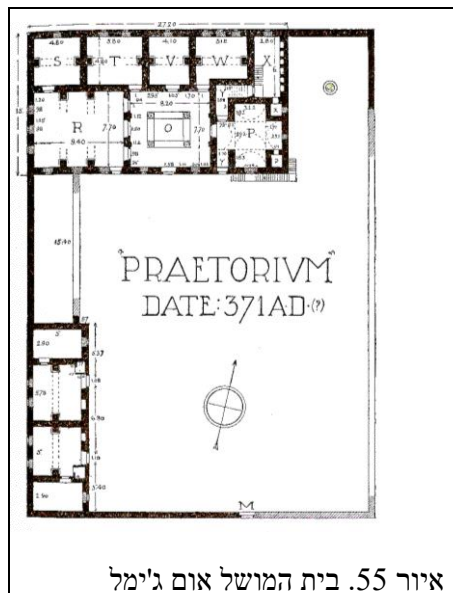
²⁷⁷ שם, 14

²⁷⁸ נגב 1992, 843.

השני, 1000 מ"ר גודלו, נמצא במרכז העיר והוא זוהה על ידי אברהם נגב, כבית מושל.²⁷⁹ זיהוי זה מבוסס על כמה נתונים :

1. סמיכות למגדל שזוהה כמרכז אדמיניסטרטיבי ומשטירי.
2. אולם מרכזי מפואר (חלקו קטור), אותו פירש חופר כאולם קבלת פנים.
3. חדר סמוך לאולם. מבנהו מאורך ובקירותיו גומחות- מזוהה ארכיון.
4. הבדלה בין חדרי משרתים לחדרים בעלי הבית ע"פ הריצוף : רצפת אבן לבעלי הבית ולעומת זאת רצפת עפר כבוש למשרתים.

אום ג'ימל

אום ג'ימל הוא שמה הערבי של חורבה בצפון מדינת ירדן. שמו הקדום של האתר איננו ידוע. במקום שרידים של עיררה מן התקופה הרומית והמוסלמית הקדומה. העיר התפתחה מיישוב נבטי וניטשה לאחר הרעש של שנת 749. למרות הרעש נותרו רבים מבנייני העיר עומדים, לעיתים לגובה של יותר מקומה אחת. האתר נסקר לראשונה באופן מקיף על ידי באטלר ומשלחתו בראשית המאה ה-20. הם הציעו ששמו הקדום של היישוב הוא 'טנטיה'. אחד המבנים הגדולים באתר כונה על ידי באטלר 'פרטוריום'.²⁸⁰ מונח זה מקורו בעולם המושגים של הצבא הרומי. הפרטוריום הוא מושבו של מפקד הלגיון. במשך הזמן

אומץ המושג גם לארמונות שאינם בעלי זיקה צבאית. שטח המבנה עצמו כ-480 מ"ר (כולל הקומה השנייה שהייתה לאחד החדרים). בניין סמוך קטן יותר הוא בגודל של 100 מ"ר. שני הבניינים נמצאים בתוך מתחם סגור בחומה. במרכזו של המבנה הראשי נמצא אטריום. אדריכלות המבנה כמו גם עיטוריו הם ייחודיים לאזור זה של האימפריה. בוני המבנה עשו שימוש במרכיבים מקומיים יחד עם מרכיבים מהאדריכלות היוונית. שרידי טיח מעידים על קיומם של עיטורי סטוקו שלא שרדו, בנוסף על כמה קטעי ביצים ורמיים ששרדו על גבי הכותרות היוניות. מבחינות אלו זהו מבנה חריג ומיוחד יחסית לסביבתו.²⁸¹

²⁷⁹ נגב 1983, 179-187.

²⁸⁰ באטלר 1919, 160-166.

²⁸¹ שם, 164.

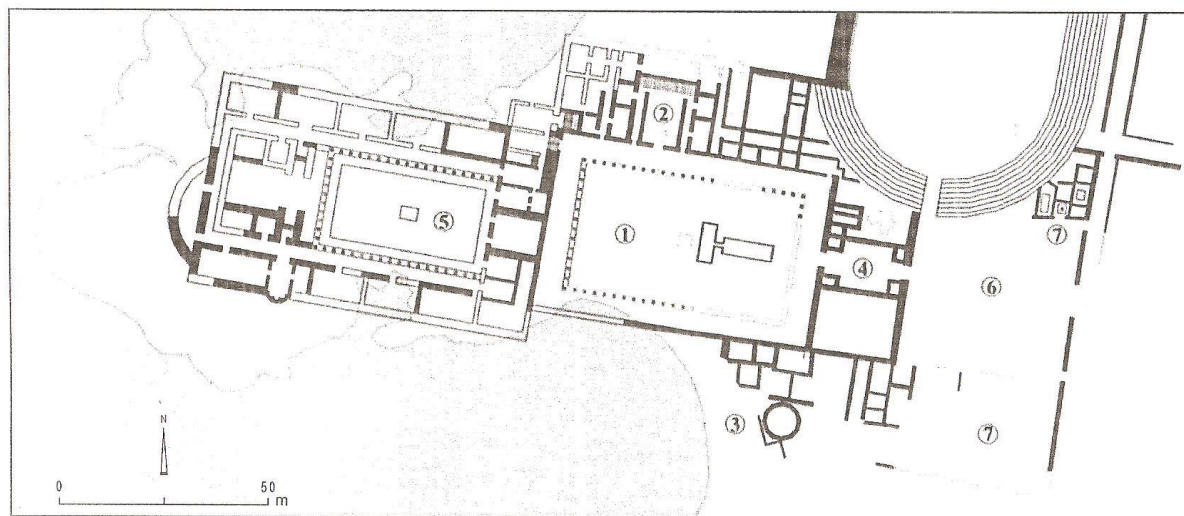
זיהויו של המבנה כפרטוריום מבוסס על כתובת אשר נמצאה בשימוש משני בכנסייה סמוכה ובה מוזכרים שמות הקיסרים ולנטינינוס וולנס. על פי המשוער היא נלקחה מהמבנה הנידון (הכנסייה נבנתה בשנת 559, כך על פי הכתובת הקבועה בה) הכתובת מתוארכת לשנת 371. גם הסגנון האומנותי מעיד על קדמותו של המבנה (למשל אופן עיצוב הכותרות היוניות הדומה לסגנון הקלאסי ולא לסגנון המנוון שהיה נפוץ באזור בתקופה מאוחרת יותר). בכתובת מופיעה גם המילה *Burgus*, לדברי באטלר מילה זו היא המינוח הלטיני המקביל למונח היווני *(Pirgos) Πύργος*. מונחים אלו מציינים מבנה בעל אופי-שלטוני צבאי ולרוב משמשים לתיאור של מגדל, בניגוד למונח אחר המתאר את מחנה הצבא (*Castellum*). נראה אם כן שהמבנה הוא מושבו של המושל המקומי ואלי אף המחוזי. לאור ההסבר הנ"ל ניתן להציע שימושים שונים לחדרי המבנה כגון ספריה, ארכיון, לשכות מרכזיות ומשניות. חדר האטריום עשוי היה לשמש לצרכים משפטיים בדומה לשימושה של הבזיליקה העירונית.

קיסריה

שני מבני ארמונות המזוהים כארמונות מושלים נחשפו בקיסריה. גילוי ראשון היה בשנות ה-60 של המאה הקודמת בחפירתם של לוין ונצר אשר חשפו מבנה מפואר על כף סלע הבולט אל הים, המבנה מכונה ארמון השונית. במרכזו התגלתה בריכה רדודה. החופרים זיהו את המבנה כארמונו של הורדוס.²⁸² חשיפתו של מבנה זה נמשכה על ידי יוסף פורת בשנות ה-90. בחפירה זו נחשף אגף נוסף ממזרח במפלס גבוה יותר מן האגף שהיה מוכר עד אז.²⁸³ מן החפירה התברר כי המבנה (ולפחות חלקו המזרחי) הוקם רק במאה הא' לסה"נ ולא בימיו של הורדוס. באגף החדש יש חצר פריסטילית גדולה. אגפי המגורים והמנהלה מרוכזים בעיקר מצפון לחצר וממזרח לה. גודל המכלול כולו 9540 מ"ר, מה שהופך אותו כפי הנראה לקריית השלטון הגדולה ביותר שהתגלתה עד כה בארץ מהתקופה הרומית-ביזנטית. כתובות שונות עם שמותיהם ותאריהם של פקידים שונים שהתגלו בכתובות פסיפס מעידים על ייעודו של המבנה. את בנייתו קושרים החופרים להפיכתה של קיסריה לבירת הארץ לאחר דיכוי המרד הגדול.

²⁸² נצר ולוין תשל"ח, 73-74.

²⁸³ פורת 2008, 1659.

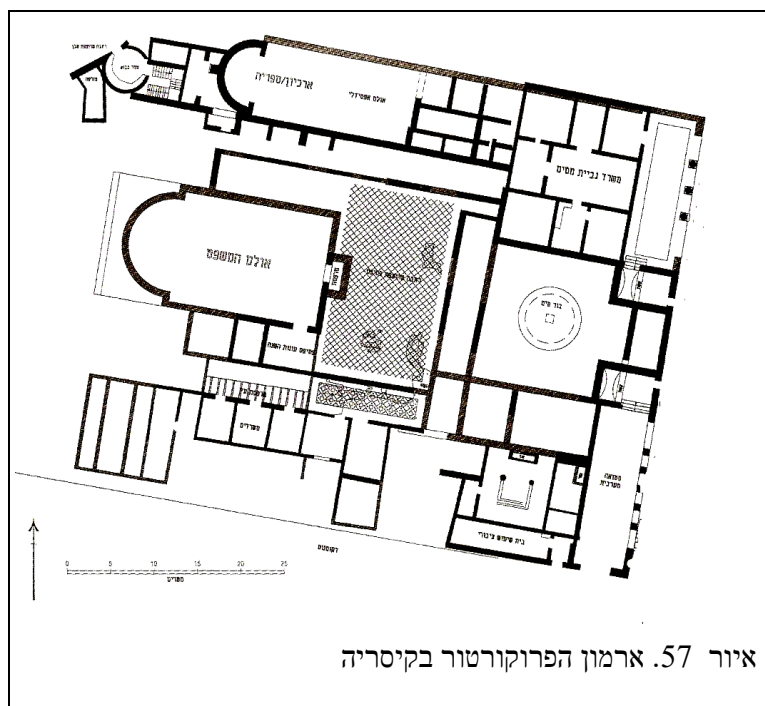

איור 56. ארמון השונית בקיסריה

ארמון נוסף התגלה מצפון לאיצטדיון, סמוך לחומה הצלבנית הדרומית, במרכזה של קיסריה הרומית-ביזנטית. חלקים שונים של המבנה נחשפו בחפירות שונות החל משנות ה-50 אולם תמונה כללית של הבניין התקבלה רק בתום חפירותיו של יוסף פטריך בשנות ה-90. זהו מכלול גדול מאוד המשתרע על פני 3500 מ"ר. המכלול כולל אגפים שונים, חלקו בנוי בשתי קומות. בקומת מרתף נבנו מחסנים. כמו כן צמוד לו בית מרחץ פרטי. מרכזו של הבניין הוא אולם קבלה גדול (230 מ"ר). בשלב השלישי לקיומו של המבנה נוסף

לאולם זה אפסיס במערב. המכלול

נבנה לראשונה לאחר דיכוי המרד הגדול ומשיך לשמש עד סוף התקופה הביזנטית. לאורך כל פרק זמן זה הייתה קיסריה בירתה של פרובינקיה יודיאה/פלסטינה. הצעת החופר היא לזהות במבנה המפואר את ארמונו של המושל האזרחי של הארץ, הפרוקורטור. אישוש להצעה זו נמצא בממצא הכתוב שהתגלה. באגף המזרחי של המכלול נמצאו כתובות פסיפס המאזכרות שמות של פקידים

איור 57. ארמון הפרוקורטור בקיסריה

שונים. בבית המרחץ נמצאה כתובת המנציחה את "אנדריאס מושל הפרובינקיה" (היא שייכת לשלב

מאוחר בקיום המבנה). שברי צו אימפריאלי העוסק בתשלום מיסים נמצאו במפוזר ברחבי המבנה. באגף נוסף התגלתה כתובת פסיפס ובה ציטוט מן הברית החדשה בנוגע לתשלום מיסים. האולם המרכזי מזוהה כאולם המשפט אשר שימש את המושל. צפונית לו נחשף אולם מאורך, אף הוא אפסידיאלי. במקרה זה הצעת החופר היא שמדובר בספריה או ארכיון אם כי לא נשללת האפשרות שגם כאן מדובר באולם קבלה וסעודה.

בעקבות המרד הגדול הועלה מעמדה של הפרוביניקיה והיא נשלטה על ידי נציב צבאי (דוכס) שישב בארמון השונית ונציב אזרחי (פרוקורטור) שעבורו נבנה הארמון שנסקר לעיל. טבריה אמנם לא שימשה כבירת פרובינקיה בתקופה הרומית-ביזנטית אולם מבחינות רבות יש דמיון בין שתי הערים אשר היוו מרכזי תרבות מסחר ומנהל.

הווילה בטבריה לאור מבנים דומים בארץ ובעולם :

לאור התובנות העולות מארמונות דומים בארץ ובעולם יש לשוב כעת ולבחון את הווילה אשר נחשפה בטבריה ומתוך כך לנסות ולברר האם יש בוילה זו מאפיינים של ארמונות בכלל וארמונות מושלים בפרט.

• **גודל :**

עד היום טרם נחשפו בטבריה בתי מגורים מן התקופה הרומית. הבניין היחיד שהתגלה נחפר על ידי הירשפלד אולם הוא חשף רק חלק מהבית, בעיקר את החצר (שאיננה פריסטיטית).²⁸⁴ גודלו אינו ידוע. אין נתונים נוספים לגבי גודלו ודמותו של בית מגורים בטבריה של אותה תקופה, עם זאת אין סיבה להניח שבתי המגורים בטבריה היו שונים מאלו המוכרים ממקומות אחרים. גודלה של הווילה (1600 מ"ר) הוא בכל מקרה חריג מהמקובל. מספר החדרים אינו רב במיוחד, 22 סה"כ. זה יותר מאלו שבבתי המושל בממשית ובאום ג'ימל (15 כ"א) אך פחות מאלו שבווילות בציפורי (30 כ"א). בתיאור הווילה הובאה הצעה לחלוקה טיפולוגית של החדרים בוילה בטבריה.

• **מיקום :**

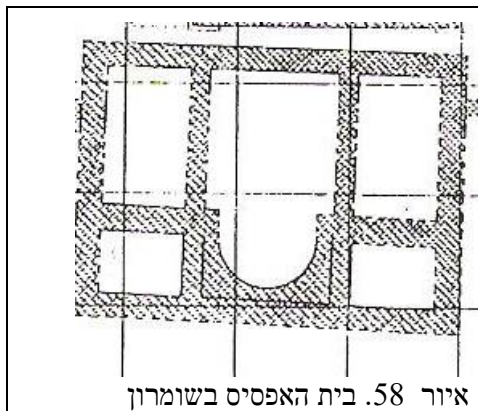
כאשר בוחנים את המבנים השונים אשר נחשפו במרכזה הקדום של טבריה רואים כי לכולם ייעוד ציבורי. בסמיכות גיאוגרפית של עשרות מטרים בודדים נחשפו שרידיהם של מבנים שונים. מהמאה הראשונה לסה"נ נחשפו שרידים חלקיים של מבנה מפואר בעל רצפות שיש ועיטור פרסקאות על הקירות (חלק במפולת וחלק באתרו). אותו הוצע לזהות כארמונו של הורדוס אנטיפס (וראה לעיל בפרק המבוא). מהמאה השנייה נחשף קיר איתן בנוי גזית מאבנים גדולות אותו הוצע לזהות כאדריאנוס אשר בנייתו הופסקה באיבה. מהמאה השמינית הולכים ונחשפים שרידיו של המסגד הגדול אשר נבנה במרכזה של העיר.

בתוך רצף זה נראה כי יהיה נכון להתייחס גם לוילה כאל בניין ציבורי. קרקע ציבורית שונה מקרקע פרטית בכך שהיא איננה משאב כלכלי העובר לסוחר. אם ההשערה לגבי ארמונו של אנטיפס נכונה, יש להניח כי הבעלות על השטח עברה מידי בית הורדוס לידי השלטון הרומי וזה שב והעניק את השטח לשלטונות העיר או לגורם אחר בעל אופי ציבורי. מסיבה זו אין להתפלא על כל שטח גדול במרכזה של עיר מרכזית כל כך נותר ריק במשך שנים רבות. השטח הרי איננו עומד למכירה לכל החפץ בכך אלא רק לזה אשר השלטון חפץ ביקרו.

• **פאר :**

²⁸⁴ הירשפלד 2004, 3-27.

לדבר על פאר של מבנה אשר כמעט ורק יסודותיו שרדו זו משימה כמעט בלתי אפשרית. אף על פי כן פטור בלא כלום אי אפשר. חלקיה העל קרקעיים של הווילה כמעט ולא שרדו. פיסות פסיפס זכוכית בגווני ירוק, סגול ולעיתים גם מוזהב אשר נמצאו במילויים מעידים כפי הנראה שגם חלק מקירות המבנה עוטרו פסיפס. קטעי פסיפס הרצפה ששרדו יכולים לשמש בסיס לניסיון השחזור של מראה הבניין. פסיפס הווילה בטבריה מכילים דגמים גיאומטריים, תשליבים צבעוניים, מוטיבים צמחיים ובעלי חיים. אין בקטעי הפסיפס שנמצאו משהו חריג ומיוחד באופן בולט ממה שמוכר מאומנות הפסיפס של התקופה. פאר אדריכלי: תחום אחר של פאר הוא התוכנית האדריכלית. במקרה זה אי השתמרות קומת הקרקע איננה פוגעת ביכולת שחזור הבניין. כפי שתואר בהרחבה מתחלקים חדרי הווילה לסוגים שונים, בהתאם לשימוש. לצורך הדיון כאן חשובות בעיקר הנישות המעוגלות. חדר הקבלה הגדול הוא בעל אפסיס. השימוש באפסידות בבתי מרחץ, פרטיים או ציבוריים, הוא דבר נפוץ ויש ממנו דוגמאות רבות בארץ (ארמונות הורדוס, א-רמה, אמאוס, ציפורי, קיסריה. אלו רק דוגמאות ספורות) לעומת זאת השימוש באפסיס באולמות קבלה או טרקלינים בבתי מגורים בארץ הוא נדיר. דוגמא נאה יש בשלב ג של ארמון הפרוקורטור בקיסריה. נוסף עליה ישנן רק דוגמאות ספורות. צמוד לארמון בקיסריה נחשף חדר אפסידיאלי מאורך המזוהה כספריה. באקרופוליס של שומרון נחשף בית מגורים ולו חדר מרכזי בעל אפסיס. בר"ג מציע לראות בבנין זה אולם קבלה רישמי של הורדוס.²⁸⁵ בשני המקרים מדובר אם כן במבני ציבור. בבית אמידים במרכזה של קיסריה ישנו חדר המשוחזר

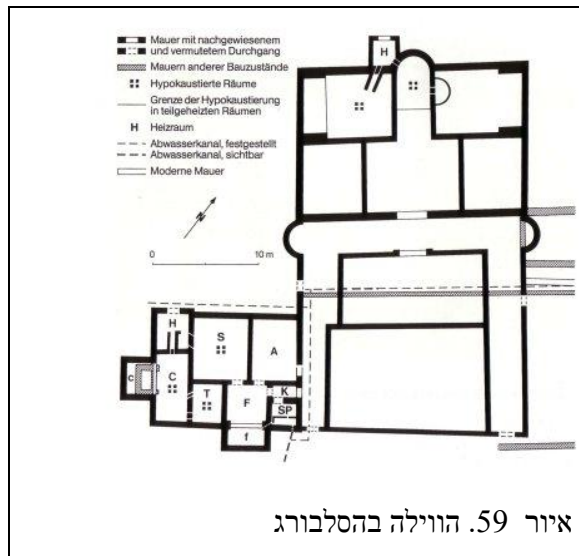
כאולם תלת אפסידיאלי.²⁸⁶ מיעוט השימוש באפסיס בוילות בארץ עומד בניגוד למוכר מארצות אחרות שם נעשה שימוש רב במרכיב זה. מיעוט הממצא בארץ לעומת ריבוי השימוש במבנה יחיד בטבריה (שלושה חדרים אפסידיאליים ועוד ארבע נישות מעוגלות) אומר דרשני. יחוד אדריכלי נוסף הוא הסימטריה. לא ברור עד כמה היתה

תוכנית סימטרית משמעותית בימי קדם אך אי אפשר להתעלם מהעובדה שהווילה בטבריה היא סימטרית באופן כמעט מלא. מי שעמד במרכזה של החצר יכול היה לראות את ארבע הנישות שבקצות הסטויים ואת שתי האפסידות בכנף הדרומית ובכנף הצפונית, שכן פתחיהם היו רחבים. סימטריה שכזו ניכרת גם לעין

²⁸⁵ בר"ג תשנ"ב, 297.

²⁸⁶ פורת 2008, 1661. המבנה מכונה על ידי החופרים ארמון. תיאורו הובא בפרק 'וילות בעולם הרומי', איור 26.

העומד על הקרקע ולא רק המביט ממעוף ציפור. זאת ועוד: תוכנית סימטרית, בשילוב אפסידות, ברמה כזו, היא דבר מיוחד גם במושגים של ה-koivē הרומי כולו. בבחינה של עשרות תוכניות של ווילות רומיות

איור 59. הווילה בהסלבורג

במערב ובמזרח לא מצאתי מקבילה זהה. הדוגמה הקרובה ביותר היא מווילה בהסלבורג שבגרמניה. ווילה זו ניצבת במרחב כפרי ולא במרכזה של עיר. הפרט הדומה לטבריה הוא פורטיקו שבקצותיו נישות המוביל אל אולם מרכזי שבקצהו אפסיס, אולם בכך מסתיים הדימיון. לא ברור אפילו האם החצר היתה פריסטילית. השימוש בנישות בפורטיקו ובנרתקס אף הוא מרכיב נדיר למדי אם כי ניתן למצוא לו כמה מקבילות. הידועה שבהן היא בפיאצה ארמרניה. אתר נוסף שאף הוא הוזכר כבר הוא ארמון המושל בפטולמאס שבקרניקה. שימוש נדיר ניתן למצוא גם באדריכלות הכנסיות הביזנטיות למשל בסן-ויטלה וגם באפרודיסיאס, סמוך לארמון המושל שתואר לעיל.

• מאפיינים מיוחדים:

ייחוד בולט ראשון הוא ריבוי השימוש בנישות מעוגלות, כמפורט לעיל. ממצא קטן על גבי רצפות מתקופת קיום הווילה לא שרד. ייחוד נוסף אלו התאים התת קרקעיים בכנף הצפונית של המבנה. לתאים אלו מאפיינים מיוחדים. כפי שהובא בסקירת המבנה אין הם מיועדים לאגירת נוזלים או לאיחסון מוצרים. קיומו של ספסל נמוך לאורך הקירות מאפשר ישיבה בתא. החרכים בקירות מאפשרים להעביר מוצרים קטנים אל התאים על ידי הנמצאים מחוץ לבניין וכן ומתוכם החוצה, אך אינם מאפשרים יציאה מהם. הכניסה אל התאים אפשרית רק מלמעלה, מתוך הווילה. כל הפרטים הללו מביאים להצעה לראות בהם תאי כליאה. נושא הכליאה באימפריה הרומית הוא רחב דיו למחקר עצמאי ואין הכוונה לעשות זאת במסגרת הנוכחית, אלא להאיר היבטים הנראים רלוונטיים. בחינת מחקרים קודמים שנעשו בתחום מעלה כי עיקר המידע הנוגע לנושא הוא מידע היסטורי. גם לגבי ערי הארץ ישנם איזכורים שונים של כליאת אנשים (כך למשל פאולוס נכלא על ידי הנציב הרומי (פליכס) למשך שנתיים. מקום הכליאה היה ארמון המושל בקיסריה (יש להניח שהכוונה לארמון השוניית). בכל הזמן הזה לא נמנעו ממנו ביקורי ידידים וקרובים²⁸⁷). כליאה זו מהווה בדרך כלל שלב מוקדם לענישה, דהיינו החזקת הנאשם במעצר עד גזירת דינו. הכליאה כענישה היא

²⁸⁷ מעשי השליחים כד, 23

ממאפייני העת החדשה. לאור זאת מובן ההיגיון שבהחזקת הנאשם בקרבה למקום המשפט. עוד ניגוד לימינו הוא עניין כלכלתו של העציר. רק בשנת 404 לסה"נ נחקק חוק במחייב לדאוג לקיומו של האסיר אם אין לו דרך אחרת להשיג מזון. עד אז וגם לאחר מכן הייתה אחריות זו מוטלת על משפחתו וחבריו ולא על הרשויות.²⁸⁸ יש להניח כי הבאת המזון נעשתה בתיווכם של השומרים אולם יתכן גם שהתאפשרה גישה ישירה אל הכלואים. החרכים שהתגלו בתאים בטבריה מאפשרים להעביר די בקלות מצרכי מזון ומים ואפילו מאפשרים תקשורת אך בשום אופן לא ניתן לברוח דרכם.

Lavan אסף עדויות שונות על כליאה בארמונות מושלים. כליאה זו הייתה לעיתים מלווה גם בעינויים אם כי לא נראה שזה המקרה שלפנינו היות ומדובר בתאים קטנים ולא בבית כלא של ממש.²⁸⁹ יש אפילו עדויות על בתי סוהר בבתים פרטיים של אריסטוקרטים אף כי בניגוד לחוק.

סיכום :

ארמון הוא אמנם ווילה גדולה אך ניסוח כזה הוא חלקי מטעה. ארמון הוא מושבו של נושא משרה ציבורית. ארבעה מדדים משמשים לבחינת ההבדל בין ווילה לארמון. על פי אותם מדדים נבחנו מבנים שונים ברחבי האימפריה הרומית ובארץ ישראל בפרט, מבנים אשר לגביהם הוצע כי הם שימשו כבתי מושל.

השוואת הווילה בטבריה לכל אלו מאפשרת לומר כי גם במקרה דידן מדובר בארמון. לבירור ייעודו של הארמון בטבריה וזהות בוניו מוקדש הפרק הבא.

²⁸⁸ טורחון 2003, 223, 241-242. דוגמא במקורות חז"ל לכך ניתן למצוא במעשייה התלמודית אודות תלמידו של רבי עקיבא שהיה מביא לו מים לבית האסורים נספח א' 13. סיפור זה מעניין גם כי חששו של השומר הוא שהמים הרבים עשויים לשמש לחתירה ברצפת תא המעצר. אם הרצפה עשויה טיח ניתן להבין חשש זה.

²⁸⁹ כל המקורות בהערה 65. מקורות ראשוניים מאלאלס (מאה 6), ליבניוס (מאה 4-אנטי נוצרי)

דיון- הארמון בטבריה- ייעוד וזהות

את הדיון בחלק זה נפתח דווקא בציטוט מתוך מקור חז"ל המתאר באופן סתמי את מראה העיר בעת העתיקה: **"כגון עבד בשר ודם שאמר לו רבו המתן לי בשוק ולא הודיעו באיזה מקום, התחיל העבד אומר שמה אצל בסילקי או אצל בית המרחץ או בצד תאטרון אמר לי, עלה מצאו סטור מסטור אמר ליה על שער פלטרין של הפרכוס שלחתיך"**.²⁹⁰ ארבעה רכיבים עירוניים מוזכרים במדרש: בסיליקה, בית מרחץ, תיאטרון וארמון. מהתלבטותו של העבד להיכן בדיוק התכוון אדונו עולה כי ארבעת המבנים הללו נמצאים בסמיכות זה לזה ובקרבת השוק. המדרש איננו נוקב בשמה של העיר המשמשת מקור השראה לתיאור. למעשה המבנים המוזכרים מצויים בכל עיר גדולה בתקופה הרומית-ביזנטית. בארץ ניתן לציין את סקיתופוליס-בית שאן, קיסריה, טבריה, ציפורי וסוסיתא-היפוס, כערים בהן נחשפו מבנים שכאלו (בקיסריה, ציפורי וטבריה טרם התגלתה בזיליקה, בבית שאן וסוסיתא לא התגלה ארמון). ברור שעוד ערים ענו להגדרה אך רבות מהן טרם זכו למפעל חפירות מקיף דיו. תיאטרון, בית מרחץ ובזיליקה הם מבנים בעלי תוכנית קבועה וידועה ואין צורך להכביר על כך מילים מה עוד שבדיון דידן העניין הוא בסוג הרביעי- הארמון. צורתם של ארמונות ומידותיהם אינן קבועות אך ישנם קווי דמיון המאפשרים לקבוע כי לפנינו ארמון. בפרקים הקודמים תוארו בהרחבה השרידים שהתגלו במרכז העירוני של טבריה. מסקנת הדיון הייתה כי מדובר בבית מגורים אולם כמה ממאפייניו מאפשרים להציע כי לפנינו לא בית מגורים רגיל אלא ארמון. המבנה נשא אופי ציבורי וככל הנראה התגוררה בו דמות מרכזית בנופה האנושי של העיר טבריה במאה הרביעית לסה"נ ואילך. בפרק הנוכחי תוצענה כמה אפשרויות לזהותו של בונה הארמון בטבריה. לצורך כך יעשה שימוש בנתונים הארכיאולוגיים מחד והמקורות ההיסטוריים מאידך, על מנת למצוא בהם רמזים לזהותו של המבנה וזהות בעליו.

בפתרונה של שאלה זו נוכל להציע שלוש אפשרויות:

1. מושבו של שליט העיר החילוני. ארכון, היפרכוס, או כל כינוי אחר המעיד על שליט עירוני בעל מעמד בכיר.
2. מושבו של נושא משרה דתית נוצרית- אפיסקופוס, פטריארך או כל כינוי אחר המשמש במערך הכנסייתי ובלבד שהוא מוזכר בהקשר של טבריה.
3. מושבו של נושא משרה דתית או ציבורית יהודית – הנשיא.

ארמונו של מושל העיר האזרחי:

²⁹⁰ הציטוט מתוך תנחומא (ורשא) חיי שרה, סימן ג. מקור מקביל בשמות רבה (וילנא) ט"ו, כב.

המדרש עמו פתחנו אינו מבאר מיהו ההיפרכוס שארמונו ניצב בליבה של העיר אולם קיומו הוא עובדה המוכרת היטב הן לדרשן והן לשומעי לקחו. עוד נחזור למדרש זה בהמשך.

קיומו של ארמון מושל בטבריה עולה גם מתוך הסיפור המובא בתלמוד הירושלמי: **ר' יסא כד סליק להכא אזל ספר בעי מסחי באהן דימוסן דטיבריא ... והוה ארכונא קאים דאין אחד ליסטיס**²⁹¹

לענייננו חשוב הקטע המודגש ולפיו יש בטבריה מוסד ציבורי משפטי המאויש ע"י ארכון בעל סמכות משפטית נרחבת כולל דיני נפשות. כמו כן עולה מן המקור סמיכות גיאוגרפית בין בית המרחץ למושביו של הארכון.

קיומה של מערכת משפטית דורש תשתית פיזית בדמותו של בית משפט ושל מתקן כלואה. הדעת נותנת כי במקרים רבים נמשך משפט יותר מיום אחד, או אז ישנו צורך בהחזקת הנאשם בתנאים אשר ימנעו ממנו לברוח. התאים התת-קרקעיים אשר תוארו בכנף הצפונית של הווילה עשויים להיות אותו מתקן כלואה נדרש.

לכאורה ניתן להציע כי הווילה שימשה כמקום מושבו של הנציב הרומי אלא שעל סמך המקורות הכתובים ידוע לנו שהמושלים הרומיים לא ישבו מחוץ לבירת הפרובינקיה.²⁹² המערך המנהלתי של הפולייס אפשר לשלטון הרומי שליטה מרחוק.

האפשרות האחרת אם כן היא שאין מדובר במושל פרובינציאלי אלא במושל אזרחי מקומי. הסיפור המובא בירושלמי ברכות אכן מתייחס למושל שכזה- הארכון. ארכון הוא נושא משרה עירוני אשר נבחר מבין חברי הבוליי. אין הכרח לטעון כי ביתו הפרטי היה סמוך לבית המרחץ. סביר יותר לטעון כי מקום המשפט היה במבנה ציבורי אשר שימש כמשרדיו של מושל העיר ולא דווקא למגוריו.

נוכל לסכם ולומר כי זיהוי אפשרי לוילה אותה תיארונו הוא מושבו של הארכון. אולמות הקבלה הרבים עשויים היו לשמש כמקומות משפט ויש מקום להניח כי משפטים חשובים במיוחד בהם ישב הארכון עצמו, נידונו באולם המרכזי.

מקור היסטורי בלתי תלוי המזכיר מושל היושב בטבריה נמצא בחיבור סורי המתאר את תולדותיו של מקסימוס קונפסור, תיאולוג ביזנטי בן המאה השביעית.²⁹³ על פי החיבור נולד מקסימוס בכפר חיספין שבגולן לשם נמלטו הוריו, שומרני ושפחתו הפרסיה. על פי עדות המחבר ניצלו הוריו מנקמת השומרונים

²⁹¹ הקטע בשלמותו ובתרגומו מובא בנספח א' 5ב.

²⁹² וייס תשס"א, 16.

²⁹³ קדר תשמ"ח. תודתי נתונה לפרופ' יוסי פטריך שהציע בפני את הקשר בין המקור הנידון לשאלת ייעודה של הווילה.

בזכות קרבתו המשפחתית של הכומר המקומי לגנד, מושל טבריה והסביבה.²⁹⁴ האירוע המתואר התרחש אמנם כ-200 שנה לאחר בניית הווילה אולם יתכן כי מושל שכזה פעל בטבריה גם בסוף המאה הרביעית והווילה נבנתה עבורו.

לסיכום העניין ניתן לומר שיש במקורות ההיסטוריים רמזים לקיומו של מושל אזרחי בטבריה ויש הגיון בהצעה לראות בוילה את מקום מושבו.

ארמונו של האפיסקופוס/ארכיבישוף:

מועמד שני להיות בונה ובעליו של הארמון הוא נושא המשרה הדתית החשובה בעיר בתקופה הביזנטית, האפיסקופוס. על כוחה של הנצרות בטבריה ניתן ללמוד גם מהקמתו של מכלול כנסייתי גדול על פסגת הר בריניקי המתוארך לימיו של יוסטיניאנוס (אמצע מאה ו' לסה"נ).²⁹⁵ על קיומו של אפיסקופוס בטבריה אנו למדים מרשימות המשתתפים בועידות האויקומניות. טבריה מיוצגת בכל הועידות, אך רק משנת 449 לסה"נ והלאה. הארמון המדובר הוקם כזכור כ-70 שנה קודם לכן, בסוף המאה הד' לסה"נ. מה ידוע לנו אם כן על מעמדה של הנצרות בטבריה בתקופה זו?

גם כאן נבקש להתבסס על שני האדנים: ההיסטורי והארכיאולוגי.

ברובד ההיסטורי מוכר היטב הסיפור הקשור בשמו של הקומס יוסף. מעשה זה מובא על ידי אפיפניוס בחיבורו המוקדש לזרמים הנוצריים השונים אשר היו בימיו בארץ הקודש.²⁹⁶ אגב כך מספר אפיפניוס על פגישתו בבית שאן עם יהודי מומר בשם יוסף אשר נשא בתואר הכבוד קומס, דהיינו מלווה הקיסר.²⁹⁷ יוסף הנ"ל היה מבאי ביתו של הנשיא היהודי בטבריה ולימים התנצר ונעשה מקורב לקיסר קונסטנטינוס (ככל הנראה ק' הגדול). ביוזמתו של יוסף הוא נשלח להקים כנסיות בערי היהודים בגליל ובכללן גם בטבריה. את הכנסיה ביקש להקים בשטח פנוי במרכזה של העיר, שטח בו החלה בנייתו של מקדש לכבודו של הדריאנוס (הדריאניאון) אך בנייה זו לא הושלמה והקהילה היהודית ביקשה להקים במקום בית מרחץ. על פי הסיפור עורר נסיונו של יוסף זעם רב בקרב יהודי טבריה ולבסוף נבנתה רק כנסייה קטנה. מבין השיטין עולה כי במאה הרביעית עדיין הייתה בטבריה קהילה יהודית חזקה דייה בכדי למנוע משליחו של הקיסר להקים כנסייה במרכזה של עיר יהודית. ספרו של אפיפניוס נכתב שנים מאוחר יותר (על פי ההערכה סביב

²⁹⁴ יתכן והשם גנד איננו אלא תואר צבאי הגזור מהמילה גונדא שפירושה יחידה צבאית. למשל: "אתרנגולא ואתרנגולתא חריב טור מלכא, ... יומא חד הוה קא חליף גונדא דרומאי..." בבלי גיטין נז ע"א. וראה עוד להלן ובהערה 333- לביאור המונח גונתיין.

²⁹⁵ הירשפלד 2004, 77.

²⁹⁶ הסיפור תורגם ע"י קליין ב'ספר היישוב' וזכה לדיון מקיף מידיו של רובין. רובין 1982.

²⁹⁷ אופנהיימר תשמ"ח, 31.

שנת 370),²⁹⁸ לו הייתה קיימת בימיו כנסייה במרכזה של טבריה היינו מצפים לאיזכורה בטקסט ואולי אף ייחוסה למפעלותיו של יוסף, מכלל הלאו אתה לומד הן. לא סביר אם כן שברבע האחרון של המאה הרביעית היה בידי הקהילה הנוצרית מספיק כח לבנות ארמון גדול למושב אפיסקופוס מה עוד שלא היה נושא משרה כזה בטבריה למשך עוד כמאה שנים.

עם זאת חשוב לסייג את הדברים בשתי עובדות ארכיאולוגיות אשר נחשפו בשנים האחרונות: התגלית האחת: בחפירות הצלה אשר נערכו על ידי משה הרטל ועדנה עמוס מטעם רשות העתיקות נחשף פסיפס נושא צלבים וכתובות של כנסייה. תיארוך ראשוני של המבנה הוא לסוף המאה הרביעית או תחילת המאה החמישית.²⁹⁹ מכאן שבשלהי המאה אכן חלה התחזקות של הקהילה הנוצרית, מן הסתם בחסות השלטון. חפירה זו טרם פורסמה במלואה, אך יש החולקים על התיארוך וסוברים שהמבנה מאוחר יותר.³⁰⁰

איור 61. בולת עופרת כנסייתית

איור 60. פסיפס מכנסייה- חפירות רשה"ע

התגלית השנייה: בחפירות הבזיליקה נמצאה בולה עשויה עופרת אשר השתייכה לאפיסקופוס כלשהו. יש להניח כי מוצאה בארכיון כנסייתי שהיה בקרבת מקום. הבולה נמצאה בשפכים מאוחרים ולכן מקומה המקורי אינו ידועה. היא מתוארכת למאה השישית.³⁰¹ אין זה מן הנמנע לטעון כי בשלב מסויים אכן הפך הארמון למושב של האפיסקופוס, לכל הפחות למן המאה ה' לסה"נ. כמו כן לא נמצאו בחפירות כל חלקים אחרים המעידים על שימוש כנסייתי (סורג, כתובת, חריתת צלבים וכיוב') העולה מכל זאת הוא כי שילוב הממצא הארכיאולוגי וההיסטורי מאפשרים לקבוע כי הווילה בטבריה לא נבנתה על ידי גורמים נוצריים.

²⁹⁸ רובין 1982, 105.

²⁹⁹ תוצאות החפירה טרם פורסמו, המידע מתוך אתר רשות העתיקות: www.antiquities.org.il

³⁰⁰ זאב וייס ואחרים, בע"פ.

³⁰¹ המידע טרם פורסם

ארמון הנשיאות :

שושלת בית הלל היתה המשפחה הבולטת ביותר בהנהגה היהודית החל מימי שלהי בית שני ועד תחילת המאה החמישית. יסוד מעמדה הציבורי היה מבוסס על שני מרכיבים. האחד הוא מעמדו של הנשיא כמנהיג העם היהודי בפני השלטונות הרומיים, והשני הוא היות הנשיא חלק משכבת החכמים, שכבה אשר הובילה את היישוב היהודי בארץ בתקופה המדוברת. ברור הדבר שלא כל הנשיאים היו הדמויות התורניות הבולטות בדורן. הבולט מכולם הוא רבי יהודה הנשיא, איש מקודמיו או מיורשיו לא זכה לאותה סמכות והשפעה, מוחלטת כמעט, לה זכה רבי.

מוצאה של משפחת הנשיאים בירושלים ונדודיה בארץ חופפים לנדודי ההנהגה היהודית כפי שהיא משתקפת בדברי רבי יוחנן בתלמוד הבבלי.³⁰² המעבר מירושלים ליבנה הוא תולדה של חורבן ירושלים במרד הגדול. המעבר מיבנה לגליל קשור בחורבנה של יהודה במרד בר-כוכבא. רבי יהודה הנשיא העתיק את מושבו מבית-שערים לציפורי, אז העיר המרכזית בגליל. לאחר מותו עברה הנשיאות לטבריה, אשר הפכה לעיר הראשה של היישוב היהודי בארץ כולו. מעבר זה נעשה ככל הנראה על ידי רבי יהודה נשיאה, נכדו של רבי.³⁰³

המידע ההיסטורי אודות קורותיהם של הנשיאים לקוח משני סוגים שונים של מקורות : ספרות חז"ל מחד ומקורות נוכריים מאידך, בעיקר קובצי החוקים האימפריאליים : קודקס תאודוסיוס וקודקס יוסטיניאנוס (ההפניות המדויקות אצל לינדר להלן).

כאן המקום להעיר על כך כי ישנה בעיה מתודית עם המקורות השונים. קיים חוסר מתאם בין שני הסוגים. מקורות חז"ל הרלוונטיים לענייננו הם בני המאות השנייה והשלישית, המקורות הנוכריים הם בני המאות הרביעית והחמישית. עובדה זו אמנם מקשה על הצלבת המידע אך טמון בה גם יתרון של מתן רצף מסויים ממנו ניתן ללמוד על מעמד הנשיאות בגליל ובטבריה במשך מעל ל-250 שנה.³⁰⁴ סביר להניח שהיו תקופות בהן היו בידי הנשיאות סמכויות רחבות יותר ואילו בתקופות אחרות התמעט כוחה. דווקא המקורות הנוכריים יוצרים רושם שבאופן כללי נשמרו סמכויותיהם וכוחם של הנשיאים עד לראשית המאה החמישית לסה"נ (הנשיאות בוטלה מהלך הרבע הראשון של מאה זו). אין הכוונה בסקירה דלהלן לעסוק בכל היבטיה של הנשיאות. המקורות אשר יוצגו וינותחו הם רק אלו הרלוונטיים לסוגיית זהותו וייעודו של הארמון בטבריה.

³⁰² בבלי ראש השנה לא ע"א.

³⁰³ כהן תשל"ד.

³⁰⁴ סיכום הנושא : מאות שנייה-שלישית - לוי 1979. מאות רביעית חמישית - שוואבה תר"ץ, לינדר תשל"ה.

• יחס השלטונות הרומאים אל הנשיאות

שתיקתם של המקורות הרבניים מחד ועליית כוחה של הנצרות (בעיקר לאחר ימיו של יוליאנוס) יוצרים תחושה כי תש כוחה של המנהיגות היהודית תחת שלטון הצלב. אולם עיון במקורות המשפטיים הביזנטיים מגלה תמונה שונה בתכלית.

בקובץ תיאודוסיוס ישנם כ-60 חוקים הנוגעים ליהדות. מתוכם כ-10 מתייחסים למעמדו של הנשיא היושב בטבריה.³⁰⁵ בלשון החוק מכונים הנשיאים פטריארכים (ההתייחסות היא תמיד בלשון רבים). מן החוקים השונים ניתן ללמוד הן על סמכויותיו של הנשיא והן על מעמדו במינהל האימפריאלי. בחוקים השונים מתלווים לתואר פטריארך תוארי כבוד שונים. התואר הנפוץ ביותר הוא *illustris* שפירושו המזהירים³⁰⁶, לעיתים מתלווה לכך גם *clarissimus* (המהוללים ביותר).³⁰⁷ תואר נוסף זהה בחשיבותו הוא

spectabilis (המיוחד, המצויין).³⁰⁸ התואר הבכיר ביותר לו זכה הנשיא הוא *praefecto praetorio honorariae*. על חשיבותו של תואר זה ניתן להקיש מכך שהפרייפקטוס פרייטוריו הרישמי של המזרח הוא הנמען לרוב הצווים הנוגעים לנשיא.³⁰⁹

התואר מזהירים (*illustris*) מופיע גם בכתובות בית הכנסת בחמת טבריה. על פי די-סגני משמעותו של תואר זה היא היותו של הנשיא כפוף ישירות לקיסר ולא לממשל המקומי.³¹⁰ בכתובת זו מכונים הנשיאים פטריארכים כמו בלשון החקיקה.

השמירה על מעמדו הרם של הנשיא בחקיקה הרומית מוצאת ביטוי גם באיסור להעליב את הנשיא.³¹¹ מבט נוסף בהקשר לכך הם מכתביו של ליבניוס. מדובר במלומד פגאני מן העיר אנטיוכיה בן המאה הרביעית. מבין מכתביו הרבים שפורסמו ישנם כמה המיועדים לפטריארך. שוובה שדן בסוגיה טוען כי בתקופה בה נכתבו המכתבים לא היה תואר זה בשימוש בארץ ישראל או סביבתה הקרובה (לראשונה מונה

³⁰⁵ כל החוקים הנוגעים ליהודים קובצו תורגמו ונדונו על ידי לינדר. התרגום לעברית המובא להלן מבוסס על תרגומו. לינדר תשמ"ג.

³⁰⁶ CT XVI 8,13.

³⁰⁷ CT XVI 8,8. לשם השוואה. בחוק אחר זוכה לתואר דומה הקונסול תיאודורס CT XVI 8,14.

³⁰⁸ CT XVI 8,15.

³⁰⁹ לינדר תשמ"ג, 196 ובהערה 7 שם.

³¹⁰ די סגני תשמ"ח, 93.

³¹¹ CT XVI 8,11.

פטריארך בירושלים בשנת 451). לדבריו ניתן להציע שהפטריארך המדובר הוא הנשיא היושב בטבריה.³¹² אם אכן נכונה טענתו הרי שיש כאן עדות נוספת לייחודו של הנשיא בטבריה ולמעמדו הרם גם בעיני השלטונות ואף חכמי אומות העולם של דורו.

• הנשיאות כסמכות שלטונית פנים-יהודית :

מעמדו של הנשיא בתקופה הרומית הוא כשל שליט בעל אוטונומיה חלקית. שליטה זו איננה בעלת תחולה גיאוגרפית אלא אתנית, רוצה לומר- היהודים בכל רחבי האימפריה כפופים, באופן מסויים, לנשיא היושב בארץ ישראל. כפיפות זו באה לידי ביטוי בשני תחומים : הכספי והמנהלתי.

- התחום הכספי : מן המקורות עולה כי הנשיא מרכז בידיו שני תחומים של גביית מיסים מן הציבור היהודי. בשני מקומות מסופר על הטלת מס הכלילא³¹³ על הציבור היהודי ועל פנייה אל הנשיא בנוגע לאופן חלוקת נטל המס.³¹⁴ מקובל במחקר כי מס זה מיועד לנשיא עצמו. הבנה זו מבוססת על לשון הצווים הקיסריים המבטלים את המס הזה או מעבירים אותו לקופת הקיסר.³¹⁵ במכתבו של יוליאנוס אל הלל הנשיא נאמר : *יזמאחר שאני רוצה שייטב לכם יותר ציויתי על אחי יולוס הנשיא המכובד למנוע מה שקרוי בפיכם שליחות, כדי שלא יוכל איש לקפח את המוניכם בגביית מיסים כזו".*³¹⁶ ביטול זה לא נמשך לאחר נפילתו של יוליאנוס וראיה לכך בצו שהוציא הונוריוס, שליט החלק המערבי של הקיסרות, בשנת 399 ובו הוא מבטל את המס הנשלח אל הנשיא.³¹⁷ גם ביטול זה שב ובטל מן העולם 5 שנים מאוחר יותר.³¹⁸ המס הנגבה על ידי הנשיא ובשבילו, שב ומופיע בחקיקה הרומית בחוק משנת 429. חוק זה נזכר לרוב בהקשר של ביטול הנשיאות אולם למעשה עניינו הוא בהעברת הכספים, אשר

³¹² שוואבה תר"ץ.

³¹³ תרגום מן המונח הלטיני : Aureum Coronarium. יתכן כי במקור שימש מונח לתיאור מענק כספי ששילמו תושבי האימפריה לקיסר החדש עם עלייתו לשלטון (כהן תשכ"ו, 74). עם זאת ברור מן המקורות הרומיים כי לפחות במאה הרביעית מהווה מס הכלילא תשלום המיועד ישירות לנשיא.

³¹⁴ במקום אחד מדובר בהטלת המס על טבריה ופטור תלמידי חכמים : בבלי, בבא בתרא, ח א. במקום אחר מדובר בויכוח בין הבולוי לסטרטגים על אופן חלוקת המס : ירושלמי יומא א ה"ב (לט ע"א), ובמקבילה : בבלי בבא-בתרא קמג ע"א.

³¹⁵ ראבילו תשמ"ז, 18, 51.

³¹⁶ התרגום על פי יערי תשי"א, 195.

³¹⁷ CT XVI 8,14.

³¹⁸ CT XVI 8,17.

בעבר נמסרו לנשיא, אל קופת הקיסר.³¹⁹ מכלל לאו אתה למד הן, רוצה לומר, מהעברת המס לקיסר משתמע כי משרת הנשיאות כבר איננה מתקיימת.

לסיכום ניתן לומר כי אין ספק שמס הכלילא היווה מקור הכנסה משמעותי עבור בית הנשיאות. מס זה נגבה ישירות על ידי הנשיא באמצעות שליחיו. לכך כוונת יוליאנוס באומרו: *מה שקרוי בפיכם שליחות*.³²⁰ מנגנון הגבייה מתואר גם בחוק המצויין לעיל בו נאסרה העברת המס לנשיא. עדות עקיפה לגבייה זו נמצאת בסיפורו של הקומס יוסף כפי שנראה להלן. נוסף על כך חשוב לזכור שלמשפחת הנשיא ישנם נכסים רבים המהווים מקור הכנסה לא מבוטל. חלק מן הנחלות הקרקעיות ניתנו במתנה עוד על ידי הקיסרים הסוורים לרבי יהודה הנשיא ומן הסתם הועברו בירושה במשפחתו.

התחום השני בו באה לידי ביטוי שליטתו של הנשיא בחיי היהודים הוא מינוי בעלי תפקידים. הנשיא מעורב במינוי ובהדחת בעלי תפקידים קהילתיים שונים ברחבי הארץ ובתפוצות. התלמוד הירושלמי מעיד על מינוי מורים³²⁰, לא ברור האם הכוונה לתחומי הארץ בלבד. עדות מובהקת עוד יותר נמצאת בסיפורו של הקומס יוסף המספר כי פעל מטעם הנשיא בקהילות קיליקיה שם גבה כספי תרומות ומעשרות והדיח ממשרתם כהנים חזנים וזקנים.³²¹ עדות נוספת העשויה להתקשר לעניין זה היא הכתובת בבית הכנסת של סוטי (מקדוניה) בה נאמר כי יושת קנס גדול על מי שימרה את הוראת הנשיא (מתוארכת לשנת 279). גם החוק הביזנטי הכיר בסמכותו של הנשיא לערוך מינויים שונים בקהילות היהודיות. זאת ועוד- הממונים מטעמו זכו לפטור מליטורגיות שונות, בדיוק כמו נושאי משרות הכהונה הנוצריות³²². הנשיא, אם כן, הוא בעל מעמד על-גיאוגרפי, מעמד מיוחד זה בא לידי ביטוי בקשרים של הנשיא עם הקהילות היהודיות בתפוצות.

• הנשיא כזרוע שופטת :

³¹⁹ CT XVI 8,29.

³²⁰ ירושלמי חגיגה א ה"ד (עו ע"ג).

³²¹ רובין 1982.

³²² CT XVI 8,13.

מעבר להיבטים הכלכליים וחינוכיים של הנשיאות היה בידי הנשיאים כח משמעותי נוסף והוא סמכויות השיפוט. סמכויות אלו זוכות למעמד גבוה לעומת מערכות משפט אחרות בצו של דיוקלטיאנוס. במקרה זה נראה כי הצו מחזק את כוחו של הנשיא לאחר ערעור מעמדו בתקופת האנרכיה.³²³

באחד מן החוקים מצויין כי הקיסר מאשר את פסקי הנידוי של הנשיא.³²⁴ מבחינה זו לא היה מעמדם של הנשיאים שונה מהנהגות מקומיות אחרות ברחבי האימפריה. עובדה זו מצויינת במכתבו של אוריגינס ליוליאנוס אפריקנוס ולפיו גם לעמים המשועבדים ישנה זכות שיפוט. מעניינת במיוחד היא האמירה הנוגעת לדיני נפשות ולפיה: *"יש שנידונים למיתה, אמנם לא בפרהסיה גמורה אבל אף לא בהיעדר ידיעתו של הקיסר"*.³²⁵ הדברים אמנם נראים מופלגים אך ייתכן וניתן למצוא להם הד גם במקורות חז"ל. התלמוד הירושלמי במסכת סנהדרין עוסק בצורך לקיום שבע חקירות בדין: *"רבי יצחק מקשי לה: הוון תפיסין בחד ליסטים דטיבריא אמרין כדון קטול כדון קטל, ומניין לזה שבע חקירות"*.³²⁶ רבי יצחק מביא את המקרה בטבריה כדי להוכיח שאין מקיימים שבע חקירות. לענייננו חשוב האיזכור של משפט נפשות בטבריה. לכאורה ניתן היה לטעון שמדובר במושל הרומי ששופט אלא שאז מה המקום בכלל לשאלה, הרומי הרי לא מחוייב לדיני ישראל! מכאן ראייה שהמשפט נערך ע"י יהודי. ככל הנראה השופט הוא הנשיא.³²⁷

קיומה של מערכת משפט מלווה גם בקיומה של מערכת כליאה. זיהוי התאים התת-קרקעיים בארמון כמיועדים למטרה זו כבר הוצע לעיל.

• הנשיאות כאליטה רומית :

³²³ בשאלת זהותו של יהודה אליו מופנה הריסקריפט של דיוקלטיאנוס נחלקו החוקרים. יש הרואים בו את הנשיא יהודה (השלישי) ויש הסוברים כי אין מדובר באדם יהודי. את הדעות השונות ומראי המקומות סיכמו לינדר ואחריו ראבילו. לינדר תשמ"ג, 83-84. ראבילו תשמ"ז, 77-81.

³²⁴ CT XVI 8,8.

³²⁵ אלון תשט"ו 111-113.

³²⁶ ירושלמי סנהדרין ה ה"א (כב ע"ג).

³²⁷ אמנם השלטונות הרומיים שמרו על החוקים המקומיים כל עוד אלו לא סתרו את החוק הרומי. לשם כך נעזרו הרומאים ביודעי החוקים המקומיים, כל פרוביניקיה ומנהגיה. לפיכך יתכן כי ביישוב יהודי ישתמש השליט הנוכרי בחוקי ישראל. ראבילו תשמ"ז, 73. עם זאת דומה כי יהיה זה מופלג להניח שהשליט הרומי ראה עצמו מחוייב לכל פרטי ודיקדוקי המשפט העברי דוגמת שבע חקירות.

פן אחר בפניה של הנשיאות היא גינוני האליטה הרומית המוצאים את ביטויים גם בקרב האליטה היהודית. התלמוד הירושלמי מתאר נוהג של הקבלת פני הנשיא מידי יום בידי כמה מהמשפחות המיוחסות.³²⁸ מנהג כזה מוכר מן העולם הרומי שם יש לפטרון קליינטים הבאים לבקר בביתו.³²⁹ בתלמוד הירושלמי מצאנו שהנשיא קיבל מענק כספי מקצין רומי.³³⁰ (כנראה מדובר באחד החגים ואין זה מתת קבוע אלא מענק חד פעמי) ממכתביו של ליבניוס עולה גם כי הפטריארך בקיא בתרבות ההלניסטית ובעולם הדימויים הספרותיים שלה ואף שלח את בנו ללמוד אצל ליבניוס. לימוד יוונית בבית הנשיא איננו מחידושי נשיאי המאה הרביעית, כבר על רבי יהודה הנשיא נאמר במפורש כי לימד את בנו יוונית. ההיתר מנומק בצורך לנהל את ענייני היהודים מול השלטונות.³³¹

• הנשיא כהיפרכוס

במקורות המשפטיים והנוכריים מצאנו כי הנשיא מכונה פטריארך. תואר מקביל אם כי בעל משמעות יותר מקומית הוא היפרכוס. בתואר זה נשאו מושלי המחוזות השונים ולעיתים הוענק גם למושל עיר. בפתיחת הדברים צוטט המדרש המתאר את מרכזה של עיר ובין המבנים העומדים במרכז העיר נמצא ארמונו של ההיפרכוס. במקורות חז"ל מוחבא מעשה אשר ממנו ניתן להסיק כי הנשיא אכן כונה היפרכוס. לסיפור המעשה ישנן ארבע גרסאות, שתיים מתוכן בתלמוד הירושלמי ושתיים במדרשים, מדרש שמואל וילקוט שמעוני.³³² להלן הגרסה במדרש שמואל: **אל בני כי לא טובה וגו', רבי שמואל ברבי אבהו אמר זקן שנמצא בו דבר של דופי אין מורידין אותו מגדולתו... נשיא מאי, רבי יוחנן אמר מעבירין אותו, ... רבי שמעון בן**

³²⁸ ירושלמי שבת י ה"א (יג, ע"ג) בהמשך אותו מקור מובא סיפור דומה על הנשיא בציפורי.

³²⁹ קליין תש"ו, 106.

³³⁰ "חד דוקינר אוקיר לר' יודן נשיא חד דיסקוס מלא דינרין נסב חד מינהון ושלח ליה שארא שאל לרבי שמעון בן לקיש אמר יולין הנייה לים המלח". ירושלמי עבודה זרה א ה"א (לט ע"ב). אמנם במקבילה בתלמוד הבבלי (עבודה זרה ו ע"א) נאמר שהוא מין. ונראה שגירסת הירושלמי יותר מחוורת, יודלביץ 60.

³³¹ "שלשה דברים התירו לבית רבי ... ושיהו מלמדין את בניהן יוונית שהיו זקוקין למלכות". ירושלמי שבת ו ה"ט (ז ע"ד). דיון מפורט יותר בעניין אצל לוי 2000, 106-110.

³³² השוואת המקורות בנספח ב. זמנו של מדרש שמואל אינו ידוע, יש להניח כי הוא מאוחר למועד חתימת התלמוד הירושלמי. העובדה כי הוא מתבסס על מקורות ארץ-ישראליים בלבד מעידה על כך שהוא נכתב בארץ ישראל (למעט מובאה אחת מהבבלי אות ב, – ציטוט מבבלי עירובין דף ס"ד ע"א) – באבער תרפ"ה.

יש להניח כי הוא משמר גם מסורות שלא נכנסו לתלמוד אך הוסיפו לעבור בקרב יהודי הארץ. גרסת מדרש-שמואל דומה לזו של ילקוט שמעוני אך שונה בסידור הפנימי מן המקבילות בירושלמי. יתכן שעובדה זו מצביעה על מקור קדום יותר אשר עמד לעיני מסדר המדרש.

לקיש אמר אף מלקין אותו, שמע רבי יהודה נשיאה וכעס, ערק רבי שמעון בן לקיש ונפק ליה למגדל צבועיה, קם ליה רבי יוחנן ולא נחת לתנויא, קם עמיה רבי יהודה נשיאה, אמר ליה למה לא נחיתת לתנויא, אמר ליה מפתחא יהיב במגדל צבועיא, אמר ליה אלו לא היה שמעון בן לקיש לא, נפח בהדיא ידיה ולא אזל קלא, טפח בתרתיהון ואזל קליהון, כיון דשמע רבי יוחנן נפק לאיפרכיא ידיה וקרא לפניו זה הפסוק: אשר הלכו אלהים לפדות לו עם ולשום לו שם (שמואל-ב' ז' כ"ג).

הגרסאות כולן משובשות מאוד ולא תמיד ברור מי הדובר. עיקרו של המעשה הוא כך: במהלך דיון בבית המדרש נידונה שאלת העברת נשיא שחטא מתפקידו. רבי שמעון בן לקיש אומר כי מותר אפילו להלקותו. כאשר שומע רבי יודן נשיאה את הדברים הוא כועס וכתוצאה מכך נאלץ ריש לקיש להימלט ליישוב סמוך לטבריה (מגדל/מגדל צבועיא/כפר חיטין). רק לאחר שרבי יוחנן רומז לנשיא על כך שלא ניתן להמשיך בלימוד הסדיר ללא ריש לקיש מוחל הנשיא על כבודו וריש לקיש יכול לשוב לטבריה. המקבילות בירושלמי דומות מאוד זו לזו. בשתייהן מופיע כי הנשיא שולח משמר צבאי, גנתון/גותיין, לתפוס את החכם המתריס.³³³ בגרסה במדרש שמואל לא מופיע פרט זה אך מופיע פרט אחר החשוב לעניינו. לאחר התרצותו של הנשיא מצוין כי רבי יוחנן יוצא אל 'איפרכיא ידיה'. המונח איפרכיא יכול להיות או תואר של אדם- היפרכוס או תיאור שטח- היפרכיה. כך או כך, מבין שלוש הדמויות סביבן נסוב הסיפור רק הנשיא יכול להיות זה המיוחס לו תואר היפרכוס. חשוב לציין כי המדרש משובש מאוד ואולי משום כך בילקוט שמעוני הושמטו מילים אלו ובמקומן נכתב 'לאפיא'.

• ארכיון עירוני -יהודי

כמו לכל מערכת שילטונית יש להניח כי גם בטבריה היה ארכיון עירוני. על קיומו של ארכיון שכזה אנו שומעים בשני מקומות אצל אפיפניוס. בסיפור הקומס יוסף הוא מתאר כיצד יוסף פותח את הארכיון ומוצא בו מתאר נוסח עברי של הבשורה של יוחנן. תיאור מקביל נמצא במקום אחר ובו כותב אפיפניוס כי סופר לו על הפקדת תרגום עברי של הבשורה של יוחנן בבית הגנזים של היהודים בטבריה.³³⁴ הסמיכות בין מרכז השלטון לארכיון איננה ייחודית לטבריה. בצמוד לארמון הפרוקורטור בקיסריה ישנו מבנה אפסידיאלי המזוהה אף הוא כארכיון.³³⁵

³³³ המונח מופיע מקומות נוספים בתלמוד כציון לעבדים/משרתים נוכרים, אליאב תשנ"ה, 29-30. ייתכן גם שמדובר בסוג מיוחד

של עבדים המשמש כעין משמר אישי. מקור נוסף ממנו עולה כי רבי יהודה נשיאה החזיק בעבדים נוכרים מופיע בירושלמי ב, ה"ט (מב ע"א). שם מכונה העבד גרמנא. סביר כי הכוונה לעבד גרמני ומכאן גם חיזוק לסברה כי גותיין הם עבדים גותים.

³³⁴ קליין תרצ"ט, 56, 71.

³³⁵ פטריך 2008.

זיהויים קודמים לבתי הנשיא

הווילה בטבריה איננה המבנה הראשון אשר הוצע לראות בו את מושב הנשיא. בעבר הועלו הצעות דומות בשני אתרים נוספים: בית שערים וציפורי. חשוב לציין שההצעות הקודמות אינן עומדות בסתירה להצעה הנוכחית שהרי הנשיאות אכן ישבה בפרקי זמן שונים בכל שלושת האתרים ויש להניח כי בכל מקום אכן היה מושב נשיאות ראוי.

בית שערים:

פרסומה של בית שערים בא לה בזכות מתיה ולא בזכות תושביה החיים. גבעת היישוב של בית שערים, כמו גם בית הקברות שלמרגלותיה, נחשפו בחפירות ארכיאולוגיות בשנות ה-30 וה-40 של המאה העשרים. תוצאות החפירות בבית הקברות פורסמו ב-3 כרכים ואילו החפירות בגבעת היישוב פורסמו באופן ראשוני וחלקי בלבד.³³⁶ החפירות העלו כי בית שערים היוותה אבן שואבת לקבורה עבור יהודי הארץ והתפוצות במאות השלישית והרביעית. רק תשומת לב מועטה הוענקה ליישוב שלצד בית הקברות (בהיותו נקרופוליס לאומי נוצר מצב בו היישוב משרת את בית עלמין ולא בית העלמין את היישוב). בדיון מחודש שערכו יגאל ויותם טפר הושם הדגש דווקא על היישוב. השניים שבו ובחנו את הדיווחים של החופרים ולא נרתעו גם מלהציע פרשנות שונה לממצאים. לענייננו חשובים מבני המגורים אשר נחשפו בסמוך לבית הכנסת.³³⁷ החופרים חילקו את הממצאים בשטח לארבעה מבני מגורים שונים (צוינו באותיות. ב'-ה') בתוך המבנים הבחינו במתקנים לייצור זכוכית, אורות סוסים, מתקני מים ועוד. לאחר בחינה מחודשת של הממצא הגיעו טפר וטפר למסקנה כי אין מדובר במבנים נפרדים אלא באגפים של אותו בית מידות. גם כאן ניכר מאמץ לפלס את המבנה: בחלק המערבי נבנה מרתף. חלקו בנוי וחלקו חצוב.

³³⁶ מזר ב', **בית שערים א, פרשת החפירות בשנות תרצ"ו-ת"ש**, ירושלים תשי"ח.

אביגד נ', **בית שערים ג**, החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג-תשי"ח, מערכות קברים 12-23, ירושלים תשל"ב.

³³⁷ טפר וטפר 2004, 98-124.

קומת הקרקע שמעליו הייתה בעלת מפלס אחיד. מבנה ב' מהווה קומת מרתף ואילו מבנים ג'-ה' מהווים את קומת הקרקע של אותו בניין עצמו.

מבנה ב (צהוב): המרתף

כולל חדרים שונים
שייעודם לא הוברר (1-4),
מחסנים (10-11, 13)
ואורוות (6-9). אחד
החדרים שימש כבית כסא
(12).

מבנה ג (כחול): כבית

מרחץ

מבנה ד-ה (ירוק): אכסדרה

בקדמת הבית ורחבה

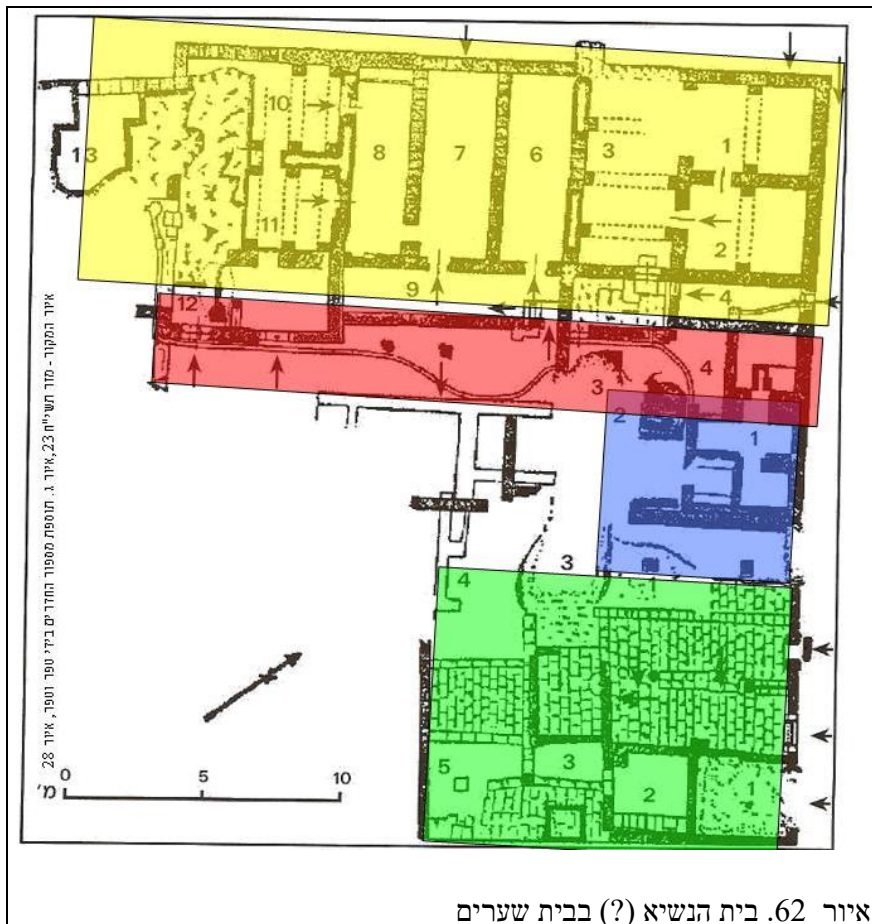
ציבורית.

כמו כן הייתה לבית חצר

פנימית (אדום)

בחלקו הייתה גם קומה

נוספת. הכניסה הראשית

איור 62. בית הנשיא (?) בבית שערים

הייתה מכיוון דרום מזרח דרך האכסדרה. גודל הבית כולו כ-400 מ"ר. הוא תפס מחציתו של מבן במערך היישובי.

הבניין תוארך על ידי החופרים למאה השנייה. בית הכנסת של היישוב נבנה רק במאה השלישית תוך שהוא מבטל חלק מן הרחבה הציבורית שסמוכה לבנין.

טפר וטפר מתמודדים עם השאלה מי עשוי היה להיות בעליו של בית המידות המתואר. רבי יהודה הנשיא אכן היה ידוע בעושרו עד כדי השוואה לקיסר הרומי (למשל: בבלי ברכות מג ע"א) ולפיכך אין ספק שביתו היה בית מידות, אולם לא די בזאת. הם מצביעים על שני אלמנטים מיוחדים שנמצאו בבית זה ואינם נפוצים בכל בתי המידות. האחד אלו האורוות והשני היא האכסדרה. בשני המקרים ישנו אזכור במקורות לקיומם של מרכיבים אלו בביתו של רבי יהודה הנשיא.³³⁸

לאור זאת הוצע כי הבית שנחשף סמוך לבית הכנסת של בית שערים היה ביתו של הנשיא.

³³⁸ אורוות: בבלי חולין ז ע"ב. אכסדרה: ירושלמי עירובין א ה"א (יח ע"ג).

נבחן אם כן את המבנה בבית שערים ביחס לארבעת המדדים של ארמונות מושלים.

א. **גודל**: גודלו של המבנה איננו חריג ביחס לבתי אמידים בני התקופה. בבית שערים עצמה לא נחשפו במלואם בתי מגורים נוספים ולכן לא ניתן להשוות את המבנה שנחפר לבתים סמוכים.

ב. **פאר**: אין ספק כי מדובר במבנה בנוי היטב. קיומו של בית מרחץ פרטי ושל אורוות מעידים על עושרו של בעל הבית. עיטורים מיוחדים לא היו או לא שרדו. במידה ולא היו עיטורים אין ספק כי הסיבה לכך איננה חסרון כיס אלא בחירה מודעת.

ג. **מיקום**: בית המגורים נמצא אמנם בשולי גבעת הישוב אך באזור בעל סממנים ציבוריים. בצמוד אליו נבנה בית הכנסת. בית הכנסת אמנם מאוחר לבית המגורים אולם יתכן שקביעת מיקומו דווקא כאן מבוססת על העובדה שזהו מרכזו הציבורי של היישוב.

ד. **מרכיבים מיוחדים**: כמצויין לעיל מהוות האכסדרה והאורוות, באיזור שלא ידוע דווקא בגידול הסוסים שבו, סימן לייחודו של הבית.

לאור כל האמור ניתן לסכם ולומר שאין לשלול את ההצעה לראות במבנה שנחשף את בית של רבי יהודה הנשיא אולם חשוב לסייג ולומר כי היה זה בית פרטי, בית אמידים. עדויות לשימושים ציבוריים בבניין לא התגלו.

ציפורי:

בפרק הקודם הובא תיאור בית דיוניסוס בציפורי אשר אותו הוצע לראות כביתו של רבי יהודה הנשיא.³³⁹ אין טעם לשוב כאן על התיאור הטכני כולו. די במסקנת הדיון שם והיא שכפי הנראה אין בבית דיוניסוס מרכיבים ציבוריים. אין במסקנה זו כדי להפריך או לדחות את ההצעה שהיה זה ביתו הפרטי של רבי יהודה הנשיא. על כל פנים אין הוא ארמון על פי המדדים שהוצבו מסגרת עבודה זו.

³³⁹ וייס תשס"א.

1. בית מרחץ בטבריה במאה השנייה :

"רבי ליעזר ורבי יהושע ורבי עקיבה עלון למיסחי בהדין דימוסין דטיבריא חמתון חד מיניי אמר מה דמר ותפשיתון כיפה אמר רבי ליעזר לרבי יהושע מה יהושע בן חנינה חמי מה דאת עבד מי נפיק אהן מינייא אמר רבי יהושע מה דמר ותפש יתיה תרעה והוה כל מאן דעליל הוה יהיב ליה חד מרתוקה וכל מאן דנפיק הוה יתיב ליה בנתיקה"

תרגום : רבי אלעזר ורבי יהושע ורבי עקיבא נכנסו להתרחץ באותו בית מרחץ של טבריה. ראה אותם מין אחד (כלומר נוצרי) אמר מה שאמר (נוסח מאגי כלשהו) ותפשם הכיפה. אמר רבי אלעזר לרבי יהושע : יהושע בן חנינה, ראה מה שתעשה. משיצא אותו המין אמר רבי יהושע מה שאמר ותפשו השער, וכל מי שהיה נכנס היה נותן לו אגרוף וכל מי שיצא נתן לו דחיפה"

ירושלמי סנהדרין ז הי"ב (כה ע"ד)

2. טיהור טבריה על ידי רבי שמעון בן יוחאי :

"רבי שמעון בר יוחאי התחבא במערה שלוש עשרה שנים. הוא ובנו (היו) אוכלים חרובים של גירודא, עד שהעלה גופן חלודה. בסוף יצא (רשב"י) וישב על פתח המערה... באו (רשב"י ובנו) והתרפאו באותו מרחץ של בית מקר (חדר הקרים בבית המרחץ של טבריה). אמר לו בנו : אבא כל אותה טובה עשתה לנו טבריה ואין אנו מטהרים אותה מן המתים? מה נעשה? לקח תורמוסין והיה חותך תורמוס וזורק את החתיכות והמת עולה (מן האדמה) והם נושאים ומוציאים עד שטיהר אותה (את טבריה) מן המתים"

(בראשית רבה עט, יח ; תרגום י"צ אליאב, עמ' 91-92).

3. מסעות סנהדרין :

"אמר רב יהודה בר אידי אמר רבי יוחנן : עשר מסעות נסעה שכינה, מקראי (נלמד מהמקראות). וכנגדן גלתה סנהדרין, מגמרא... וכנגדן גלתה סנהדרין, מגמרא : מלשכת הגזית לחנות, ומחנות לירושלים, ומירושלים ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא ליבנה, ומיבנה לאושא, ומאושא לשפרעם, ומשפרעם לבית שערים, ומבית שערים לצפורי, ומצפורי לטבריא. וטבריא עמוקה מכולן"

(בבלי ראש השנה, לא, א)

4. דיוקלטיאנוס ורבי יהודה נשיאה :

"דקליטינוס מלכא הוה רעי חזירין בהדא טבריה וכיון דהוה מטי סדריה דרבי הווי מינוקא נפקין ומחיין ליה. לבתר יומין איתעביד מלך נחת וייתיב ליה בהדא פנייס, ושלח כתבים לטבריא מפני רמשא דערובתה, אמר אנא יהיב קילוון דיהוון רברבני דיהודאי קיימין קודמי בצפרא דחד בשבא, פקדיה לשליחא אמר ליה לא תתן יתהון להון אלא עם מטעמי יומא דערובתא, ... אמר להון בגין דאתון ידעין דאלהיכון עביד לכון נסין אתון מקילין למלכא. אמרין ליה לדקליטינוס רעי חזירין אקילין ברם לדקליטינוס מלכא אנן משועבדים..."

(בראשית רבה סג, כה. לסיפור יש מקבילה בירושלמי תרומות פרק ח ה"ד (מו ע"ב))

תרגום : דיוקלאטיאנוס המלך היה רועה חזירים ליד טבריה. כאשר היה מגיע ליד בית המדרש של רבי היו התינוקות יוצאים ומרביצים לו. לאחר ימים נעשה מלך, בא וישב בפנייס ושלח כתבים לטבריה בערב שבת. אמר: אני מצווה שיהיו גדולי היהודים מתייצבים לפני בבוקר יום ראשון. פקד על שליחו ואמר לו אל תיתן להם את הצו אלא לפנות ערב בשקיעת החמה... אמר להם: כיוון שאתם יודעים שאלוהיכם עושה לכם ניסים מזלזלים אתם במלך. אמרו לו בדיוקלטיאנוס רועה החזירים אנו מזלזלים אך לדיוקלטיאנוס המלך אנחנו משועבדים...³⁴⁰

5. בית מרחץ בטבריה :

א. "אמר רבי יוחנן כשני עמודים בתוך דמוסין /מרחץ ציבורי שבטבריא כך היו זרועותיו של יעקב"

תנחומא, פרשת ויחי, ו

ב. "רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש עלון מיסחי בהדין דימוסין דטיבריא"

תרגום : רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש נכנסו להתרחץ במרחץ הזה של טבריה. ירושלמי

פאה ח ה"ז (כא ע"ב)

³⁴⁰ מן הציטוט הושמט כל החלק העוסק באופן הגעתם של חכמים מטבריה לפנייס

- ג. "רבי יהושע בן לוי הוה יליף שמע פרשתה מן בר בריה בכל ערובת שובא חד זמן אינשי ועאל מיסחי בההן דימוסין דטיבריא"
- תרגום :** רבי יהושע בן לוי היה רגיל לשמוע הפרשה מבן בנו בכל ערב שבת. פעם אחת שכח ונכנס לרחוץ באותו בית המרחץ של טבריה ירושלמי שבת א ה"א (ג ע"א)
- ד. מיקומו של בית המרחץ במערך העירוני :
- "ר' יסא כד סליק להכא אזל ספר בעי מסחי באהן דימוסין דטיבריא פגע ביה חד ליצן ויהב ליה פורקדל חד א"ל עד כדון עונקתיה דההוא גברא רפיא והוה ארכונא קאים דאין אחד ליסטס ואזל קם ליה גחיק כל קבליה א"ל ארכונ' מאן הו' עמך תלה עיניו וחמא דהוא גחיק אמר ליה אהן דגחיק הוא עמי נסביה ודניה ואודי ליה על חד קטיל מי נפקין תרויהון טעינין תרתי שרין דעבד רבי יסא מסחי א"ל ההוא עונקתא דהות רפיא כבר שנצת אמר ליה ביש גדא דההוא גברא ולא כתיב ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם"
- תרגום :** רבי יסא (אסי) כאשר עלה לכאן (לארץ ישראל) הלך והסתפר והיה בדעתו להסתפר בזה המרחץ של טבריה. פגש אותו ליצן אחד ונתן לו (מכה) אחת בפרגול. אמר לו : עדיין עניבתו של אותו האיש רפויה. והיה שם ארכון (מושל) שהיה עומד ודן ליסטס אחד. והלך (הליצן) עמד לו וגחיק כנגדו. אמר לו הארכון : מי היה עמך? תלה עיניו וראהו (את הליצן) שהוא מגחך, אמר לו : זה שמגחך היה עמי. ולקחוהו ודנו אותו והודה להם על אחד שהוא הרגו. וכשהוציאו את שניהם טעונים שתי קורות בתוך כך יצא רבי יסא מהמרחץ. אמר לו : העניבה ההיא שהייתה רפויה – התהדקה"
- ירושלמי ברכות ב ה"ח (ה ע"ג)
- ה. "רבי יוחנן אמר לבר דרוסיי חות ותבר כל אילין צלמיא דגו דימוסין"
- תרגום :** רבי יוחנן אמר לבן דרוסיי (משרתו? תלמידו?) לך ושבור את כל הצלמים שבתוך בית המרחץ ירושלמי עבודה-זרה ד ה"ד (מג ע"ד)
6. השער (פילי) של טבריה :
- א. "מעשה ברבי קצרא ורבי אלעזר שהיו מהלכין בפולי של חוץ מטבריא ראו ארון של מת שבא מחוצה לארץ ליקבר בארץ ישראל..."
- מדרש תנחומא (בובר) פרשת ויחי סימן ו

ב. " מהו איש הבינים שהיה מבונה באיבריו, והיה ארכו לפי רחבו, אבל עוג היתה ברייתו מנוולת, אלא גבור היה. א"ר יוחנן היה יושב על פילי של טבריה והיו רגליו מגיעות לארץ " דברים רבה (ליברמן) פרשת דברים כט

7. בניית חומה בטבריה :

רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן, אמר ריש לקיש : רבנן לא צריכי נטירותא...
תרגום : רבי יהודה נשיאה הטיל (את המס של) החומה על חכמים. אמר ריש לקיש : חכמים לא צריכים שמירה...
 בבלי בבא-בתרא ז ע"ב

8. מגוון השווקים בטבריה :

א. " רבי ברכיה בשם רבי יהודה ברבי אלעאי כתיב (שמות טו) ויסע משה את ישראל...משל לאחד שהלך ונשא אשה מן הכפר אמר לה קומי ואתית עמי אמרה ליה מן הכא להן אמר לה מן הכא לטבריא ומתמן לבורסקי ומבורסקי לשוקא עילאה ומתמן לשוקא ארעייתא, אמרה ליה לכל הן דאת אזיל ונסיב לי אנא אתיא עמד"
תרגום : רבי ברכיה בשם רבי יהודה בן אלעאי, כתוב : ויסע משה את ישראל... משל לאחד שהלך ונשא אשה מן הכפר (כל הנראה היישוב כפרא הסמוך לטבריה). אמר לה : קומי ובואי עמי. אמרה לו : מהיכן ולאן? אמר לה : מכאן לטבריה, ומשם לבורסקי, ומבורסקי לשוק העליון, ומשם לשוק התחתון. אמרה לו : לכל (מקום) שאתה הולך ולוקח אותי אני באה עמד"
 שיר השירים רבה (וילנא) א, כז

ב. "בליליא קם חד עם דארע אית אמרי מן הדין שוקא דדגונא ואית אמרי מן הדין שוקא דסקאי, נסא חד קטיל וטמריה..."

תרגום : בלילה קם אחד עם הארץ, יש אומרים מאותו שוק הדגן ויש אומרים מאותו שוק (עושי) השקים, נשא מת אחד והטמינו...
 בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה עט

9. מבנה העמודים :

א. "רבי אמי ורבי אסי אף על גב דהוו להו תליסר בי כנישתא בטבריא לא מצלו אלא ביני עמודי,

היכא דהוו גרסי"

תרגום: רבי אמי ורבי אסי, אף על גב שהיו להם שלושה עשר בתי כנסת בטבריה, לא התפללו אלא בין העמודים, היכן שהיו לומדים.

בבלי ברכות ח ע"א

ב. "כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן... אמר ליה אבי... אמר לו: קרקפנא! חזיתיה לרישך ביני

עמודי כי אמר רבי יוחנן להא שמעתא."

תרגום: כאשר בא רב דימי (מארץ ישראל לבבל) אמר (בשם) רבי יוחנן... אמר לו אביי... אמר לו (רב דימי לאביי) קרקפת (כינוי חיבה שמשמעו אדם גדול) ראיתי את ראשך בין העמודים כאשר אמר רבי יוחנן את ההלכה הזו.

בבלי יבמות עח ע"א

ג. "רבי בדיק לאור הנר, רבי ישמעאל ברבי יוסף בדיק ביום המעון ביני עמודי. אמר רב אמי בר

שמואל: וכולן אין בודקין אותן אלא בין חמה לצל."

בבלי נדה כ ע"ב.

ד. "רב אמי ורב אסי הוו יתבי וגרסי ביני עמודי וכל שעתא ושעתא הוו טפחי אעיברא דדשא

ואמרי: אי איכא דאית ליה דינא - ליעול וליתי."

תרגום: רב אמי ורב אסי היו יושבים ולומדים בין העמודים וכל שעה ושעה היו טופחים על בריח הדלת ואומרים אם יש (אדם) שיש לו דין-יעלה ויביא.

בבלי שבת י ע"א

ה. "כד דמך רבי חנינא דברת חוורן איתבזע ימא דטיבריא אמרין כד הוה סליק לעיבורא הוה

ימא מתבזע קומוי כד דמך רב הושעיה נפל קלון דטיבריא כד דמך רבי יצחק בן אלישיב

איתעקרון שובעין איסקופין מבעלי בתים דגלילא..."

תרגום: כאשר מת רבי חנינא דברת חוורן (מן החורן) הזדעזע ימה של טבריה, אמרו: כאשר היה הולך לעיבורו (עבודתו? ביתו?) היה הים נבקע לקראתו. כאשר מת רב הושעיה נפל קלון של טבריה. כאשר מת רבי יצחק בן אלישיב נעקרו שבעים משקופים של בתים בגליל..

ירושלמי עבודה זרה ג ה"א (מב ע"ג)

"כי נח נפשיה ... דרבי יצחק ברבי אלישיב נחתרו שבעים מחתרות (בורות) בטבריה"
בבלי מועד קטן כה ע"ב (ע"פ כתב יד מינכן)

ו. "את מוצא בשעה שהצדיקים מתים הן עושין רושם, כשמת רבי אליעזר נתעקרו כל האילנות שהיו באותו מקום, כשמת רבי יהושע נפלה איסטווא של טבריא",
ילקוט שמעוני תורה פרשת חקת (רמז תשסג)

10. בית המדרש :

א. מקומו סמוך לשוק :

"רבי מאיר הוה יתיב דרש בבית מדרשא דטיבריה עבר אלישע רביה רכיב על סוסיא ביום שובתא אתון ואמרון ליה הא רבך לבר פסק ליה מן דרשה ונפק לגביה..."
תרגום : רבי מאיר היה יושב ודורש בבית המדרש בטבריה. עבר אלישע (בן אבויה) רבו רוכב על סוסו ביום שבת. באו ואמרו לו הרי רבך בחוץ, פסק מן הדרשה ויצא אליו...
ירושלמי חגיגה ב ה"א (עז ע"ב).

"ר' חייא רבה ור' שמעון בן חלפתא הוו יתבין לעין באוריתא קדם הדין בית מדרשא דטבריא בערובתא דפסחא, ואית דאמרי בערובת צומא רבה, ושמעין קליהון דברייטא מדברין וזבנין זבינן..."

תרגום : רבי חייא הגדול ורבי שמעון בן חלפתא היו יושבים ועוסקים בתורה לפני בית המדרש (הזה) של טבריה בערב פסח, ויש אומרים בערב הצום הגדול. נשמעו קולות של הבריות לוקחים (=קונים) ומוכרים את מכרם...
רות רבה ג, ד

ב. מקום מסתור בקרבת הסדרא רבא :

"דאמר רב הונא כד הוינן ערקין באילין בוטיטא דסדרא רבא היו מדליקין עלינו נרות, בשעה שהיו כהים היינו יודעין שהוא יום ובשעה שהיו מבהיקין היינו יודעין שהוא לילה..."
תרגום : שאמר רב הונא : כאשר היינו מסתתרים באלו המערות של הסדרא רבא...

11. בית כסא :

"ההוא בית הכסא דהווה בטבריא, כי הוו עיילי ביה בי תרי אפילו ביממא מתזקי, רבי אמי ורבי אסי הוו עיילי ביה חד וחד לחודיה ולא מתזקי. אמרי להו רבנן : לא מסתפיתו? - אמרי להו : און קבלה גמירינן, קבלה דבית הכסא - צניעותא ושתיקותא..."

תרגום : אותו בית הכסא שהיה בטבריה כאשר היו נכנסים בו שני אנשים ואפילו ביום היו ניזוקים. רבי אמי ורבי אסי היו נכנסים בו אחד אחד לבד ולא ניזוקים. אמרו להם חכמים : אינכם מפחדים? אמרו להם : אנו למדנו במסורת שמנהג בית הכסא הוא צניעות ושתיקה....

בבלי מסכת ברכות סב ע"א

12. ציוני מקומות מחוץ לעיר :

"דאמר רבי שמעון בן לקיש יכול אני לעשות שתהא בית מעון מתעברת עם טבריא ואת רואה את האיציטדיון כאילו היא מליאה בתים והקצרין נתון בתוך שבעים ושיריים לאציטדיון ובית מעון נתון בתוך שבעים ושיריים לקצרים ואין תמשח מן פיגמא לית נפשה דסיריקין בתוך שבעים ושיריים ואין תמשח מן פחורתא נפשה דסיריקין בתוך שבעים ושיריים"

תרגום : אמר רבי שמעון בן לקיש : יכול אני לעשות שתהא בית מעון (כפר מצפון-מערב לטבריה) מתעברת עם טבריה ואת(ה) רואה את האיציטדיון כאילו הוא מלא בתים והקצרין נתון בתוך שבעים ושני שלישים לאציטדיון ובית מעון נתון בתוך שבעים ושני שלישים. ואם תמדוד מן הפיגמא (?) אין מצבתו של סיריקין בתוך שבעים (אמה) ושני שלישים, ואם תמדוד מן הפחורתא (מקום לתעשיית כלי חרס) מצבתו של סיריקין בתוך שבעים ושני שלישים"

ירושלמי עירובין ה ה"א (כב ע"ב)

13. תאי מעצר :

תנו רבנן : מעשה ברבי עקיבא שהיה חבוש בבית האסורין, והיה רבי יהושע הגרסי משרתו. בכל יום ויום היו מכניסין לו מים במדה. יום אחד מצאו שומר בית האסורין, אמר לו היום מימך מרובין, שמא לחתור בית האסורין אתה צריך! שפך חציין, ונתן לו חציין. כשבא אצל רבי עקיבא, אמר לו יהושע, אין אתה יודע שזקן אני וחיי תלויין בחייך? סח לו כל אותו המאורע אמר לו : תן לי מים שאטול ידי. אמר לו : לשתות אין מגיעין ליטול ידיך מגיעין? אמר לו : מה אעשה שחייבים עליהן

מיתה, מוטב אמות מיתת עצמי ולא אעבור על דעת חברי. אמרו: לא טעם כלום עד שהביא לו מים ונטל ידיו. כששמעו חכמים בדבר, אמרו: מה בזקנותו כך - בילדותו על אחת כמה וכמה. ומה בבית האסורין כך - שלא בבית האסורין על אחת כמה וכמה.

בבלי עירובין, כא, ב

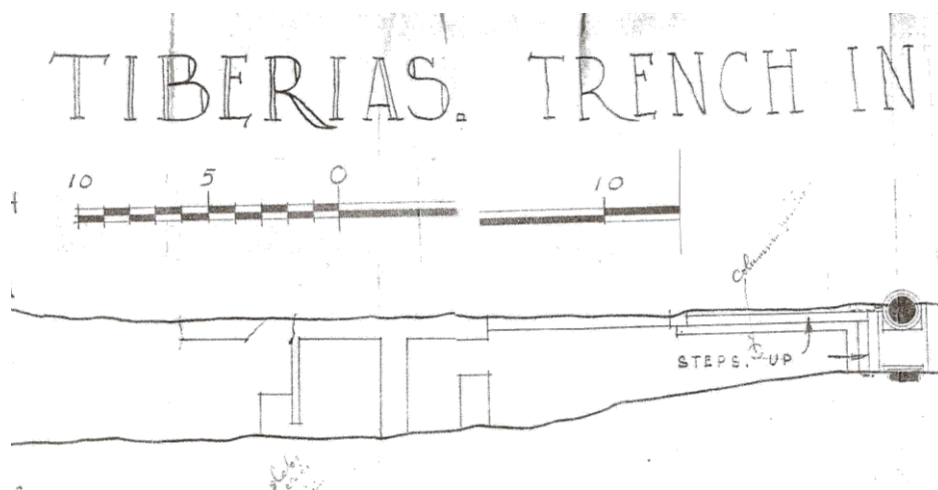
נספח ג'- בית כנסת לא ידוע בטבריה?

במקורות ההיסטוריים נזכר קיומם של שלושה עשר בתי כנסת בטבריה בתקופת התלמוד ושלושים בתי כנסת ערב רעידת האדמה של שנת 749.³⁴¹ אף על פי כן התגלו עד היום, בטבריה וחמת, רק שלושה בתי הכנסת, שלושתם מהתקופה הביזנטית. (לעיל בפרק המבוא).

מבנה נוסף העשוי להיות בית כנסת התגלה בחפירת תעלת ניקוז על ידי שלטונות המנדט לאחר גשמי האביב של שנת 1934. בארכיון מחלקת העתיקות של המנדט השתמרו רק תמונות ותוכנית כללית של השרידים בתעלה. הדיווח הנלווה הקשור בממצא מובא פתקים קצרים המצורפים לתיק. דו"ח מפורט יותר לא נכתב.

באחת התמונות נראית פינת ספסלים העשויה להיות ספסליו של מבנה ציבורי. לא ניתן לדעת מן התמונה דבר על זמנו של המבנה. מיקומו סמוך למרכזה הראשוני של העיר (ארמון אנטיפס) עשוי לרמוז שגם הוא שייך לשלביה הקדומים של העיר. לצד זאת אין כל מניעה שהוא נבנה, או היה בשימוש, בכל זמן נתון מייסודה של העיר ועד חורבנה, משך 1000 שנים יותר.

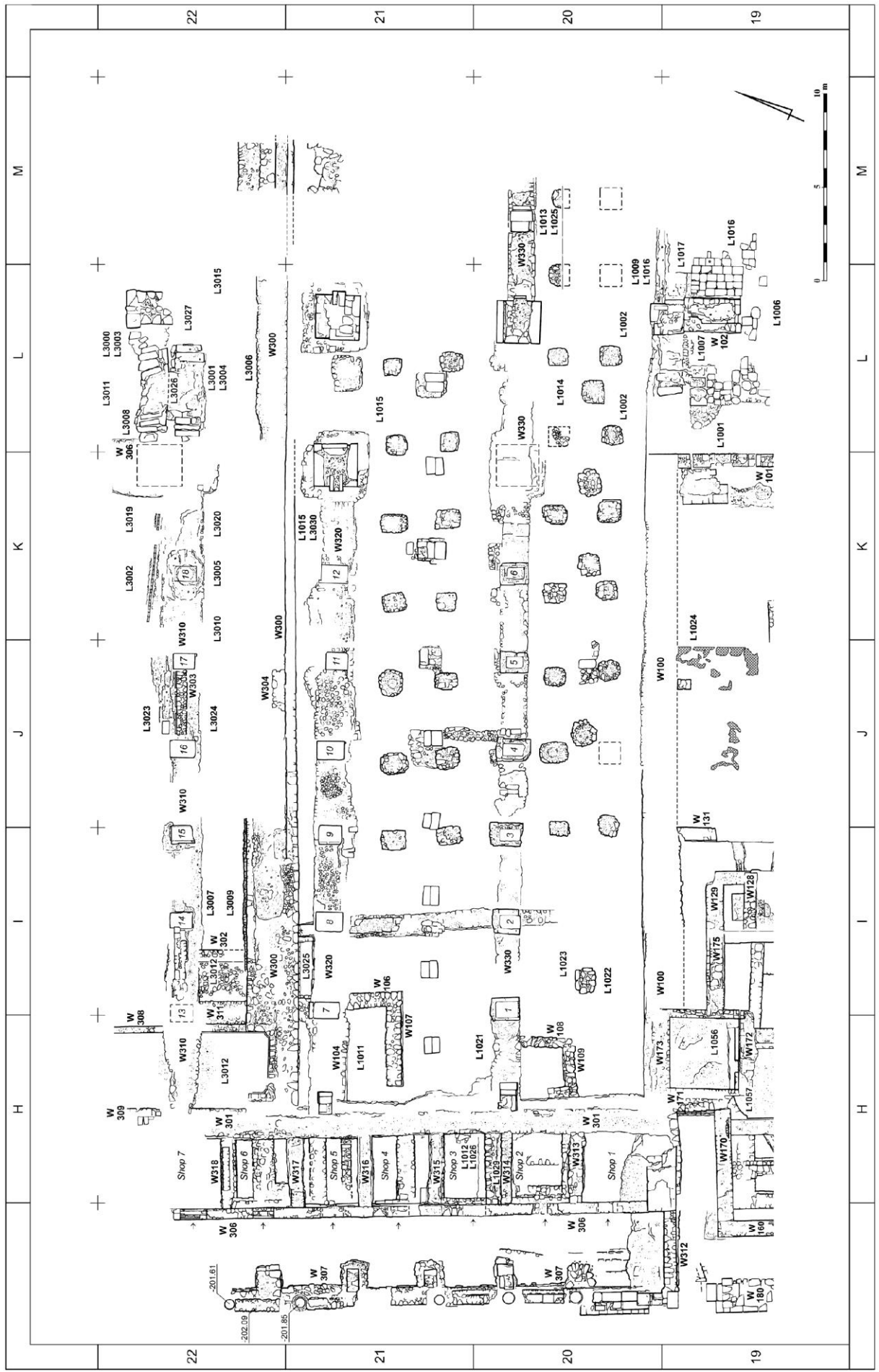
המבנה המתואר נמצא כשלושים מטרים מערבית לכביש צמח-טבריה. בנקודה זו מונחים או קבורים באדמה כמה צינורות. התעלה עצמה מכוסה כיום דיפון אבן ורק חפירות עתידיות, אולי מחוץ לתוואי התעלה, יוכלו לאשש או להפריך הצעה זו.

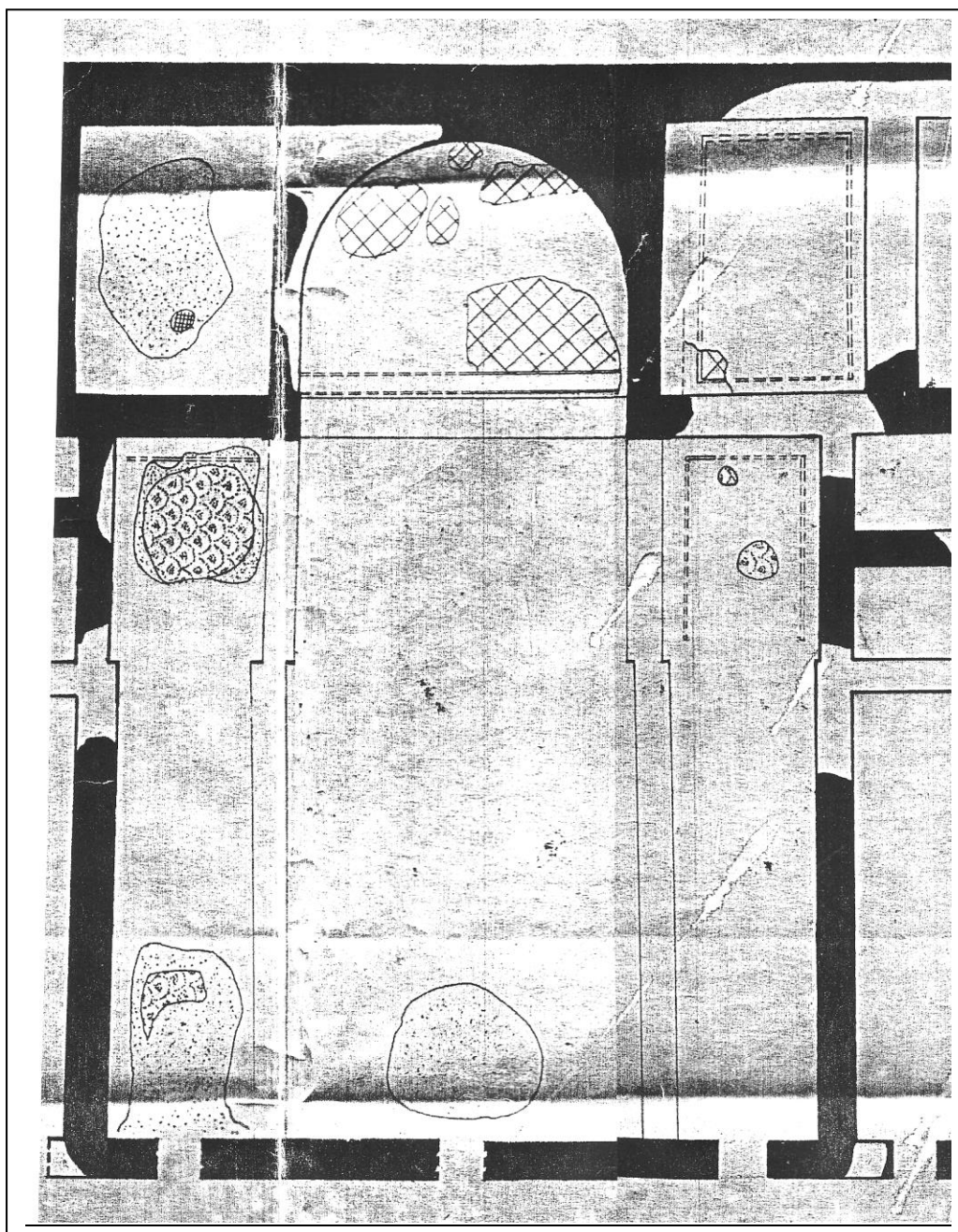
³⁴¹ שלושה עשר- ראה נספח א' 9א. שלושים- קליין תש"ד, 10.

נספח ד'- תוכניות

1. מבנה העמודים/ מסגד

2.

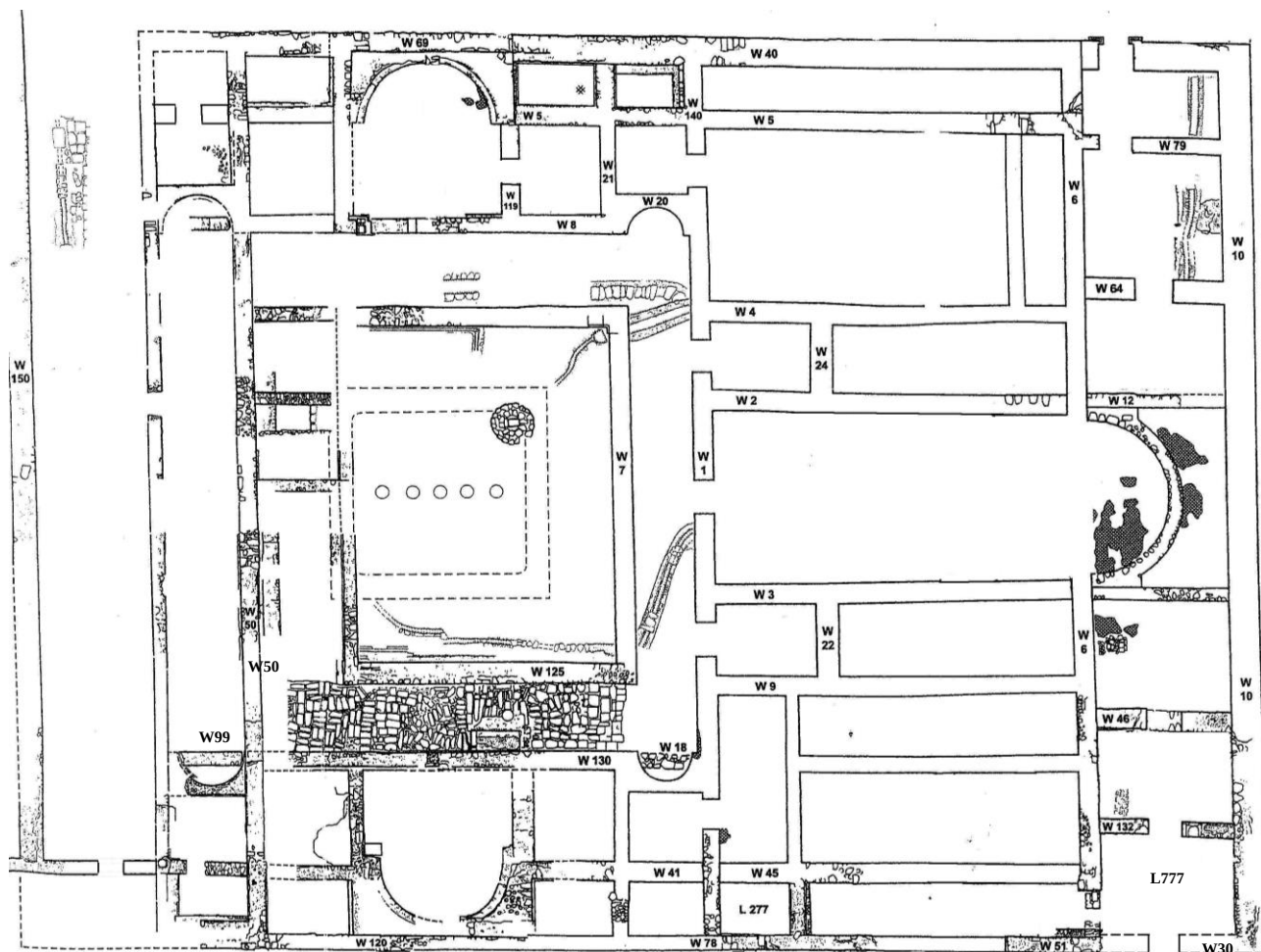
הבזיליקה-תוכניותדרוקס

3. הווילה בטבריה- שלב א

כדי לחסוך עבודה- להדפיס בנפרד את התוכנית ולצרף

לסמן חץ על הפתח של האגף המזרחי

4. הווילה בטבריה שלב ב

5. הבנייה המחודשת בתקופה העבסית:

רשימת איורים

כל הצילומים המצויינים במונח 'מקורי' נעשו על ידי המחבר

כל התוכניות והשרטוטים של משלחת הירשפלד נעשו על ידי דב פורוצקי. טרם פורסמו.

מקור	תיאור	
באדיבות משה הרטל	קיר האיצטדיון	1.
א- צילום מקורי ב- תוכניות משלחת הירשפלד ג- נצר 1992 עמ' 1504 ד- צילום מקורי	א- ריצוף הארמון- צילום ב- ריצוף הארמון- סרטוט ג-קיפרוס, ריצוף בית המרחץ-צילום ד- קירות הארמון, שלבים א+ב	2.
הירשפלד ורייך תשמ"ח, 114.	שער העיר	3.
משורר תשמ"ח, 99.	מטבע אדריאנוס	4.
תוכניות משלחת הירשפלד	חתך בקיר 300	5.
טלגס תשמ"ח, 126.	תוכנית בית המרחץ	6.
ארכיון הירשפלד	איור פסיפס מחפירות רבני	7.
צילום מקורי	פסיפס מבית המרחץ	8.
חפירות הירשפלד – לא פורסם	מבנה העמודים- צילום אויר	9.
אתר רשות העתיקות	התיאטרון	10.
אתר רשות העתיקות	חפירות גן העיר	11.
צילום מקורי	תעלת הביוב	12.
צילום: יזהר הירשפלד	בור המים בשעת גילוי	13.
וייס תשס"ד	פסיפס ספה מעוגלת מבית אורפיאוס בציפורי	14.
וורד-פרקינס 1981, עמ' 211 איור 128	Fortuna Annonaria באוסטיה	15.
ברנפלד 2009, עמ' 212, איור 6	בית הבישוף באפרודיסיאס	16.
בר"ג 1992, 295 איור 1.	הווילה בשומרון	17.

18.	הווילה באפולוניה	רול וטל 2008, איור 2.
19.	הסידרה רבה בטבריה	הירשפלד 2004, איור 1.2, עמ' 12.
20.	הבזיליקה בציפורי	סטריינג' 2006, עמ' 73. איור מסי 6.03
21.	בית אורפיאוס בציפורי	וייס תשס"ד
22.	הווילה באפק	כוכבי 1992 16
23.	העופל	בן דב עמ' 216
24.	חניון גבעתי	
25.	בית שאן	מאמר בקדמוניות, עמ' 110
26.	קיסריה- הוילה	פורת 2008 1661
27.	פינת אדני הגיר	צילום מקורי
28.	בור המים	צילום יזהר הירשפלד
29.	חוליית הבור	צילום מקורי
30.	תעלות ניקוז מים אל הבור	צילום מקורי
31.	מערכת המדרגות- חתך	חפירות הירשפלד – לא פורסם
32.	הפתח בקיר 241	צילום מקורי
33.	פינה מטוייחת באגף המערבי	צילום מקורי
34.	פתח סתום בקיר 100	צילום מקורי
35.	הפתח המפואר באגף המזרחי	צילום מקורי
36.	חדר תת קרקעי	יזהר הירשפלד
37.	א. פסיפס המנסרות- שרטוט ב. פסיפס המנסרות- צילום	א. חפירות הירשפלד – לא פורסם ב. צילום מקורי
38.	פסיפס הפרחים (לוקוס 638)	צילום מקורי
39.	א. פסיפס הסטיו המערבי – צילום ב. פסיפס הסטיו המערבי - ציור	א. צילום מקורי ב. חפירות הירשפלד – לא פורסם

40.	א. הנישה הדרומית מערבית- צילום ב. הנישה הדרומית מערבית- שרטוט	א. צילום מקורי ב. חפירות הירשפלד – לא פורסם
41.	א. האפסיס הדרומי- צילום ב. האפסיס הדרומי- שרטוט	א. צילום מקורי ב. חפירות הירשפלד – לא פורסם
42.	האפסיס הדרומי- הצעת שיחזור	שיחזור מקורי
43.	פסיפס האפסיס המאוחר	צילום מקורי
44.	מכתש ועלי מברונזה	צילום מקורי
45.	תיקוני פסיפס בסטיו המערבי	צילום מקורי
46.	פתח בקיר החוסם של נישה צפונית מערבית	צילום מקורי
47.	פתח סתום ב-127w	צילום מקורי
48.	ארמון המושל בדורה אירופוס	וורד-פרקינס 1981, עמ' 353, איור 229.
49.	ארמון המושל בפטולמאס	מקקי 1998, עמ' 228 איור 72.
50.	ארמון המושל ווליביליס	חסר איור
51.	ארמון המושל בטימגד	חסר איור
52.	בית דיוניסוס	וייס וטלגם 2004, איור 17, עמ' 20
53.	בית חג הנילוס	וייס 2008, עמ' 2033
54.	בית המושל בממשית	נגב 1988, עמ' 53
55.	בית המושל באום ג'ימל	באטלר 1919, עמ' 161, איור 141
56.	קיסריה – ארמון השונית	פורת 2008, 1658.
57.	קיסריה- ארמון הפרוקורטור	פטריך תשס"ג, 71.
58.	שומרון – בית האפסיס	בר"ג 1992, 295 איור 1
59.	הווילה בהסלבורג	סמית' 1997, 18.
60.	פסיפס מכנסייה חפירות רשה"ע	אתר הרשות

61.	בולת עופרת כנסייתית	ארכיון הירשפלד
62.	בית הנשיא בבית שערים	טפר וטפר 2004, איור 28

ביבליוגרפיהרשימה ביבליוגרפית

קיצורים לכתבי עת באנגלית:

AJA: American Journal of Archaeology.

IAA: Israel Antiquities Authority.

IEJ: Israel Exploration Journal.

JRA: Journal of Roman archaeology.

PEFQS: Palatine Exploration Found Quarterly Statement.

מקורות ראשוניים:

באבער תרפ"ה:

בובר שלמה, **מדרש שמואל** (מהדורה שנייה), וילנא.

ויטרוביוס:

על אודות האדריכלות, תרגום והערות רוני רייך, תל אביב 1997

חיי יוסף:

פלוויוס יוספוס, **חיי יוסף**, תרגום ופירוש: דניאל שוורץ, ירושלים תשס"ח.

מלחמות היהודים:

יוסף בן מתתיהו, **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, תרגום ליזה אולמן, ירושלים תש"ע.

קדמוניות:

פלוויוס יוספוס, **קדמוניות היהודים**, תרגום אברהם שליט, ירושלים תשכ"ג

פליניוס – קולמן תשנ"ב:

גיוס פליניוס סקונדוס – המכתבים, תרגום ארנסט דוד קולמן, ירושלים תשנ"ב

מקורות מחקריים:

1. אבי יונה תשכ"ב:

אבי יונה מיכאל, **בימי רומא וביזאנטיון**, ירושלים.

2. אבי יונה תשכ"ח (א):

אבי יונה מ', 'טבריה בתקופה הרומאית' בתוך: הירשברג ח' (עורך) **כל ארץ נפתלי**, עמ' 154-162.

3. אבי יונה תשכ"ח (ב) :
- אבי יונה מ', 'ייסוד טבריה' בתוך : הירשברג ח"י (עורך) **כל ארץ נפתלי**, עמ' 163-169.
4. אבי יונה תשל"א :
- אבי יונה מיכאל, 'ציפורי' בתוך : מזר בנימין (עורך), **אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים.
5. אביגד 1992 :
- אביגד נחמן, 'שומרון', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 1493-1503.
6. אביגד ומזר 1992 :
- אביגד נחמן ומזר בנימין, 'בית שערים', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 231-245.
7. אביעם תשס"ה :
- אביעם מרדכי, **יודפת, מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.
8. אופנהיימר תשמ"ח :
- אופנהיימר אהרון, 'מוסדות ההנהגה וטבריה' בתוך : הירשפלד י' (עורך) **טבריה, מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 24-33.
9. אטרש 2006 :
- אטרש וליד, **מבני הבידור במרכזה של ניסה – סקיתופוליס (בית שאן) בתקופות הרומית והביזנטית**, חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
10. אלון תשט"ו :
- אלון גדליה, **תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים.
11. אליאב תשנ"ה :
- אליאב ירון צבי, **אתרים, מוסדות וחיי יומיום בטבריה בתקופת התלמוד**, טבריה.
12. בן דוב 1982 :
- בן דוב מאיר, **חפירות הר הבית- בצל הכתלים ולאור התגליות**, ירושלים.
13. בן עמי וצ'חנוביץ 2009 :
- בן עמי דורון וצ'חנוביץ יאנה, 'מבנה פרסטילי מן התקופה הרומית בעיר דוד', בתוך : **חידושים**

בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה : קובץ מחקרים / עורכים : דוד עמית, גיא שטיבל ואורית פלג-ברקת (עורכים), ירושלים, עמ' 28-36.

14. בר"ג תשנ"ב :

בר"ג דן, המבצר המלכותי של הורדוס בשומרון-סבסטי, א"י כג, עמ' 293-301.

15. ברמן תשמ"ח :

ברמן אריאל, 'גילוי ראשון של בית כנסת בטבריה', בתוך : י' הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 49-52.

16. גיל 1983 :

גיל משה, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל אביב.

17. גפן תשנ"ב :

גפן משה, ספר הכנרת, (ללא מקום הוצאה).

18. דה-ויטו 1992 :

דה ויטו פאני, 'טבריה-קברים' בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 571-570.

19. דותן 1992 :

דותן משה, 'חמת טבריה', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 514-519.

20. דיסגני תשמ"ח :

דיסגני לאה, 'כתובות טבריה', בתוך : הירשפלד י' (עורך) **טבריה, מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 70 – 95.

21. דמתי תשמ"ג :

דמתי עמנואל, ארמון חלקיה, **קדמוניות** טו (60), 117-121.

22. דן תשמ"ב :

דן ירון, 'ארץ ישראל במאות החמישית והשישית', בתוך : ברס ואחרים (עורכים) : **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 265-299.

23. דן תשמ"ד :

דן ירון, **חיי העיר בארץ ישראל בשלהי העת העתיקה**, ירושלים.

24. דרוקס תשכ"ד :
- דרוקס אדם, 'טבריה', ח"א י' (תשכ"ד) עמ' 15-16.
25. דרוקס תשכ"ה :
- דרוקס אדם, 'טבריה', ח"א י"ב (תשכ"ה) עמ' 16.
26. הדר תשס"ו :
- הדר דובי, **זמן מרחב בראליה תלמודית: לסדר היום של המשפחה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן.
27. היילפרין תשל"ג :
- היילפרין מרדכי, 'שרידים ארכיאולוגיים מטבריה הקדומה', בתוך : אבישר ע' (עורך) **ספר טבריה**, ירושלים, עמ' 46-49.
28. הירשפלד 1992 :
- הירשפלד יזהר, 'טבריה' בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 561-566.
29. הירשפלד ומאיר 2006 :
- הירשפלד יזהר ומאיר ערן, 'טבריה 2004', ח"א 118 גיליון אלקטרוני.
30. הירשפלד ורייך תשמ"ח :
- הירשפלד יזהר ורייך רוני, 'תוכנית העיר של טבריה בתקופה הרומית ביזנטית', בתוך : י' הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 111-118.
31. הירשפלד תשנ"ו :
- הירשפלד יזהר, 'טבריה', ח"א ק"ד (תשנ"ו) עמ' 35-37.
32. הרטל 2008א :
- הרטל משה, 'טבריה, גלי כנרת', ח"א 120, גיליון אלקטרוני.
33. הרטל 2008ב :
- הרטל משה, 'טבריה' ח"א 120, גיליון אלקטרוני.
34. וייס 2006 :
- וייס זאב, טבריה וציפורי במאה הראשונה לסה"נ : טופוגרפיה עירונית ומפעלי הבנייה של הורדוס אנטיפס בגליל, קתדרה 120, עמ' 11-32.

35. וייס ונצר תשנ"ז :
 וייס זאב ונצר אהוד, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בציפורי בשנים 1992-1996', **קדמוניות ל**
 (113), עמ' 2-21.
36. וייס ונצר 1998 :
 וייס זאב ונצר אהוד, **הבטחה וגאולה - פסיפס בית הכנסת בציפורי**, ירושלים.
37. וייס תשמ"ח :
 וייס זאב, 'בתי כנסת עתיקים בטבריה ובחמת', בתוך : 'הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד**
הכיבוש המוסלמי, ירושלים עמ' 34-48.
38. וייס תשס"א :
 בין פגניזם ליהדות : 'לזיהוים של תושבי בית דיוניסוס בציפורי הרומית', **קתדרה** 99 עמ' 7-26.
39. וייס תשס"ד :
 וייס זאב, 'בית אורפיאוס- בית אמידים נוסף מן התקופה הרומית המאוחרת בציפורי', **קדמוניות לו**
 (126) עמ' 94-101.
40. חכלילי תשס"ה :
 חכלילי רחל, 'בית דיוניסוס- ביקורת ספרים', **קדמוניות** לח (129), עמ' 61-63.
41. טלגם תשמ"ח :
 טלגם רינה, 'רצפות פסיפס בטבריה', בתוך : 'הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד הכיבוש**
המוסלמי, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 123-132.
42. טפר וטפר 2004 :
 טפר יגאל וטפר יותם, **בית שערים היישוב והקבורה לצידו**, תל אביב 2004, עמ' 129-150.
43. יודלביץ תש"י :
 יודלביץ מרדכי דב, **טבריה, מחיי היהודים בזמן התלמוד**, ירושלים.
44. יערי 1976 :
 יערי אברהם, **מסעות ארץ ישראל**, רמת גן.
45. יערי תשי"א :
 יערי אברהם, **שלוחי ארץ ישראל**, ירושלים.
46. כהן תשכ"ו :
 כהן יחזקאל, **טבריה בתקופת המשנה והתלמוד**, עבודת גמר, ירושלים תשכ"ו.

47. כהן תשל"ד :
כהן יחזקאל, 'האם ומתי עברה הנשיאות לטבריה', **ציון** לט תשל"ד 114-122.
48. כוכבי תשמ"ט :
כוכבי משה, חפירות אפק/אנטיפטריס, **קדמוניות** כב (85-86), עמ' 20-2.
49. כוכבי 1992 :
כוכבי משה, 'אפק' (בשרון), בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, 1992, עמ' 55-66.
50. כשר תשמ"ח :
כשר אריה, 'ייסודה של טבריה ותיפקודה כבירת הגליל' בתוך : י' הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 3-11.
51. לוין 2000 :
לוין ישראל, **יהדות ויוונויות עימות או מיזוג?**, ירושלים.
52. לוין ונצר תשל"ח :
לוין ישראל ונצר אהוד, 'חידושים בחקר קיסריה', **קדמוניות** יא (42-43), תשל"ח, עמ' 70-74.
53. ליבנר 2004 :
ליבנר עוזי, **ההיסטוריה היישובית של הגליל המזרחי בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית לאור ממצאי סקר ארכיאולוגי**, אוניברסיטת בר אילן רמת גן 2004.
54. ליבנר תשי"ע :
ליבנר עוזי, 'ח'רבת ואדי חמאם : כפר ובית כנסת מן התקופה הרומית בגליל', **קדמוניות** מג (139) תשי"ע, עמ' 30-40.
55. לינדר תשל"ה :
לינדר אמנון, 'השלטון הרומי והיהודים בתקופת קונסטנטינוס', **תרביץ** : 44 : 95-143.
56. לינדר תשמ"ג :
לינדר אמנון, **היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית**, ירושלים.
57. לנדאו תשי"א :
לנדאו ג', 'מקומה של טבריה' בתוך : הירשברג ח"ז וייבין ש' (עורכים) **ארץ כנרת**, ירושלים תשי"א עמ' 46-58 (מופיע גם ב'כל ארץ נפתלי' עמ' 170-179)

58. מאירס נצר ומאירס תשמ"ט :
- מאירס אריק, נצר אהוד ומאירס קרול, 'בית מידות שנחשף באקרופוליס של ציפורי ובמרכזו פסיפס מפואר', **קדמוניות** כא (84-83), עמ' 87-92.
59. מור 1991 :
- מור מנחם, **מרד בר כוכבא, עצמתו והיקפו**, ירושלים.
60. מור 2001 :
- מור מנחם, מבט על מרד בר כוכבא לאחר עשר שנים (1991-2001), בתוך : אשל ח' וזיסו ב', **חידושים בחקר מרד בר כוכבא**, רמת גן, עמ' 89-90.
61. מזור ובר-נתן תשנ"ה :
- מזור גבי ובר נתן רחל, 'סקיתופוליס- בירת הפרובינקיה פאלסטינה השנייה', **קדמוניות** כז (107-108), עמ' 117-137.
62. מעוז 1995 :
- מעוז צבי אורי, **בתי כנסת עתיקים בגולן, אומנות ואדריכלות**, קצריץ.
63. מעוז תש"ס :
- מעוז צבי אורי, בית הכנסת שלא היה בארמון החשמונאים ביריחו, **קדמוניות** לב (118), 120-121.
64. משורר תשמ"ח :
- משורר יעקב, 'מטבעות טבריה', בתוך י' הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 96-102.
65. נגב 1983 :
- נגב אברהם, **אדוני המדבר**, ירושלים.
66. נגב 1992 :
- נגב אברהם, 'כרנב', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, 1992, עמ' 831-843.
67. נון תשל"ט :
- נון מנדל, 'מי הכנרת בעיני קדמונינו', **טבע וארץ** כא, 6, תשל"ט, עמ' 250-256.
68. נצר 1992 :
- נצר אהוד, 'קיפרוס', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, 1992, עמ' 1391-1394.

69. נצר תשנ"ט :

נצר אהוד קלמן יעקב ולוריס רחל, 'בית הכנסת מתקופת החשמונאים ביריחו', **קדמוניות** לב (117), עמ' 24-17.

70. נצר 2001 :

נצר אהוד ואחרים, דו"ח סופי יריחו – ארכיטקטורה.

71. נצר ולוין תשל"ח :

נצר אהוד ולוין ישראל, 'חידושים בחקר קיסריה' **קדמוניות** יא (42-43), עמ' 70-75.

72. סג"ל 1992 :

סג"ל ארתור, 'גרש', בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, 1992, עמ' 367-377.

73. סג"ל 1995 :

סג"ל ארתור, **ארכיטקטורה מונומנטלית בארץ ישראל ובמזרח הרומי**, חיפה.

74. סג"ל ואייזנברג תשס"ה :

סג"ל ארתור ואייזנברג מיכאל, 'סוסיטא אשר בדקפוליס- חמש עונות חפירה ראשונות', **קדמוניות** לח (129) תשס"ה, עמ' 15-29.

75. סטייגר 1992 :

סטייגר ל', 'אשקלון' בתוך : שטרן א' (עורך) **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים, עמ' 98-108.

76. סטפנסקי תש"ס :

סטפנסקי יוסף, 'שני מאוזוליא בגבול בית הקברות של טבריה בתקופה הרומית', **עתיקות** 38, עמ' 89-73.

77. סטפנסקי תשס"ד :

סטפנסקי יוסף, 'המבצר הצלבני של טבריה', **קדמוניות** (127), עמ' 50-57.

78. ספראי תשמ"א :

ספראי זאב, 'התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך : שמיט שלמה (עורך) **ספר זיכרון למרדכי ויזר- פרקי מעש והגות**, קבוצת יבנה תשמ"א, עמ' 248-230.

79. ספראי תשמ"ב :
 ספראי שמואל, 'היישוב היהודי בגליל ובגולן במאות השלישית והרביעית' בתוך : ברס ואחרים
 (עורכים) : **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים תשמ"ב, עמ' 144-181.
80. עמיצור תשס"ו :
 עמיצור חגי, **אחוזות ובתי אחוזה בארץ ישראל בתקופה הרומית ביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר
 דוקטור לפילוסופיה**, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ו.
81. פטריך תשס"ג :
 פטריך יוסף, 'קיסריה : ארמון הפרוקורטור הרומי והמושל הביזנטי, מכלול מחסנים ותאי הזינוק
 באצטדיון ההרודיאני', **קדמוניות** לה (124) תשס"ג, עמ' 66-86.
82. פלכסר תשנ"ב :
 פלכסר עקיבא, גיאולוגיה-יסודות ותהליכים, ירושלים.
83. פרסטר תשל"ז :
 פרסטר גדעון, 'החפירות בטבריה', **קדמוניות** י (38-39), עמ' 87-91.
84. צפיריס 1998 :
 'עשר שנות מחקר ארכיאולוגי בבאניאס - קיסריה של פיליפוס', **קדמוניות** לא (115), עמ' 2-17.
85. צפירי ופרסטר תשנ"ה :
 צפירי יורם ופרסטר גדעון, 'חפירות משלחת האוניברסיטה העברית בבית שאן בשנים 1980-1994',
 בתוך : **קדמוניות כ"ז** (תשנ"ה), עמ' 93-116.
86. צפירי תשמ"ד :
 צפירי יורם, **ארץ-ישראל ממחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי-הממצא הארכאולוגי והאומנותי**,
 ירושלים.
87. צפירי תשמ"ה :
 צפירי יורם, 'על תכנונם המוקדם של כנסיות ובתי כנסת עתיקים - מקרה מבחן : הכנסיה הצפונית
 ברחובות בנגב', **א"י יח תשמ"ה**, עמ' 392-398.
88. צפירי תשמ"ח :
 צפירי יורם, 'היישוב הנוצרי בטבריה בתקופה הביזנטית', בתוך : 'הירשפלד (עורך), **טבריה-מייסודה
 עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 65-69.

89. קדר תשמ"ח :
קד"ר בנימין זאב, 'טבילה הרת סכנה בחיספין בשלהי המאה השישית', בתוך : יעקובי ד' וצפריר י'(עורכים), **יהודים שומרונים ונוצרים בארץ ישראל הביזנטית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 238-241.
90. קליין תרצ"ט :
קליין שמואל, **ספר היישוב**, ירושלים.
91. קליין תשי"ד :
קליין שמואל, **ספר היישוב חלק ב** (ערכו ש' אסף ול"א מאיר), ירושלים.
92. קליין תשי"ו :
קליין שמואל, **ארץ הגליל**, ירושלים.
93. ראבילו תשמ"ז :
מרדכי אלפרד ראבילו, **היהודים באמפריה הרומית בראי החקיקה**, ירושלים.
94. רובין 1982 :
רובין זאב, פרשת הקומס יוסף והנסיונות לניצור הגליל במאה הרביעית לסה"נ, **קתדרה** 26, 1982, עמ' 105 – 116.
95. שוואבה תר"ץ :
שוואבה משה, מכתבי ליבניוס אל הנשיא בארץ ישראל, **תרביץ** א עמ' 85-110.
96. שוואבה תשי"ד :
שוואבה משה, 'צרור כתובות יהודיות מארץ ישראל', **ידיעות יח תשי"ד** 157-163.
97. שוורץ תשמ"ח :
שוורץ יהושע, 'חיי יום-יום בטבריה בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך : י' הירשפלד (עורך), **טבריה- מייסודה עד הכיבוש המוסלמי**, ירושלים, עמ' 103-110.
98. שחר 2001 :
שחר יובל, 'מערכות המסתור בגליל- הממצא, פרישתו הגיאוגרפית ומשמעותו ההיסטורית', בתוך : אשל ח' וזיסו ב', **חידושים בחקר מרד בר כוכבא**, רמת גן, עמ' 91-93.
99. שיאון וסעיד תשס"ד :
שיאון עופר וסעיד עבד אל-סלאם, 'בית אמידים משלהי התקופה הביזנטית והתקופה האומיית בבית שאן', **קדמוניות** לו (126), עמ' 107-113.

100. שליט תשכ"א : שליט אברהם, 'דיוקלטיאנוס', בתוך : ליבוביץ י' (עורך) **האנציקלופדיה העברית**, כרך יב עמ' 425-431.
101. אקרמן 1986 : Ackerman James S., 'The Villa as Paradigm', **Perspecta 22- Paradigms of Architecture**, pp. 10-31.
102. אקרמן 1990 : Ackerman James S., **The Villa** : Form and Ideology of Country Houses, Princeton.
103. בודל 1997 : Bodel J, 'Monuments Monumental Villas and Villa', **JRA** 10, pp. 5-35.
104. ברנפלד 2009 : Berenfeld Michelle L. , The Triconchhouse and the Predecessors of the Bishop's Palace at Aphrodisias , **AJA**, 113 pp. 203-229.
105. גיונסטון 1979 : Johnston David, **Roman villas**, England.
106. גליק 2006 : Glick Don, 'A Salvage Excavation at Ein ez-Zeituna in Nahal Iron', **Atiqot** 51, p.31-69.
107. דונבבין 1996 : Dunbabin Kathrine, 'Convivial spaces: dining and entertrainment in the Roman villa' **JRA**, pp 66-80.
108. הירשפלד ולסטר 2006 : Hirschfeld Yizhar and Lester Ayalla., 'Brass Chains from a Public Building in the Area of Bathhouse at Tiberias', **LEVANT** 38, pp. 145-158.

109. הירשפלד 1995 :
Hirschfeld Yizhar, **The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period** ,
Jerusalem.
110. הירשפלד 2004 :
Hirschfeld Yizhar., **Excavations at Tiberias, 1989-1994**, *IAA Reports* 22,
Jerusalem
111. הירשפלד 2007 :
'Post-Roman Tiberias: Between East and West', in: Joachim Henning J. (ed),
Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vl. 2,
Berlin, pp. 193-206.
112. הירשפלד וגלאור 2007 :
Hirschfeld Yizhar and Galor Katerina, 'New Excavations in Roman, Byzantine,
and Early Islamic Tiberias', in: Zangenberg J. **Religion, Ethnicity and Identity
in Ancient Galilee : a Region in Transition**, Tübingen, pp 207-230.
113. הירשפלד ופלג 2006 :
Hirschfeld Yizhar and Peleg Orit, 'A Glass Pendant from Tiberias', **IEJ** 56 , pp.
201-208.
114. ווטרמן 1937 :
Waterman Leroy, **Excavations at Sepphoris, Palestine in 1931**, Preliminary
Report of the University of Michigan, Ann Arbor : University of Michigan.
115. וולטב 1975 :
Walthew C. V., 'The Town House and the Villa House in Roman Britain'
Britannia, Vol. 6 , pp. 189-205.
116. וורד-פרקינס 1981 :
Ward-Perkins, J.B., **Roman Imperial Architecture**, Harmondsworth, Middlesex

.117 וייס 2008 :

Weiss Zeev, 'Sepphoris', in: Stern E. (editor) **The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land** vl. 5, Jerusalem, pp. 2029-2035.

.118 וייס וטלגם 2004 :

Weiss Zeev and Talgam Rina, The Mosaics of the House of Dionysos at Sepphoris Jerusalem, **Qedem** 44.

.119 טורחון 2003 :

Torrejon Pilar Pavon, **La carcel y el encarcelamiento en el mundo romano**, Madrid.

.120 לבן 2001 :

Lavan Luke, 'The Praetoria of Civil Governors in Late Antiquity '

Recent Research in Late-Antique Urbanism (JRA sup. 42), pp. 39-56.

.121 לוין 1979 :

Levine Lee I, 'The Jewish Patriarch (Nasi) in Third Century Palestine', **Aufstieg und Niedergang der romischen Welt**, II Principat, 19.2, Berlin, 1979, p. 650-688.

.122 לוין ונצר 1986 :

Levine Lee I. and Netzer Ehud, 'Excavations at Caesarea Maritima, 1975, 1976, 1979 : Final Report, **Qedem** 21, Jerusalem.

.123 ליברמן 1946 :

Lieberman Saul, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', **The Jewish Quarterly Review, New Series**, Vol. 36, No. 4, pp. 329-370.

.124 מקקי 1998 :

McKay Alexander G. **Houses, Villas and Palaces in the Roman World** , Baltimore.

.125 נגב 1988 :

Negev Avraham, 'The Architecture of Mamphis: Final Report ', **Qedem** 26, Jerusalem.

126. סטייסי 2004 :
 Stacey David, 'Excavations at Tiberias, 1973-1974 : the Early Islamic Periods',
IAA Reports 21, Jerusalem.
127. סטריינג' 2006 :
 Strange James F., **Excavations at Sepphoris**; Boston : Brill, 2006
128. סמית' 1997 :
 Smith J.T., **Roman Villas**, London 1997.
129. פורת 2008 :
 Porath Yosef, 'Caesarea', in: Stern E., (editor) **The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land** vl. 5, Jerusalem, pp. 1656-1665.
130. פטריך 2008 :
 Patrich Joseph, **Archaeological Excavations at Caesarea Maritima : areas CC, KK and NN, final reports**, Jerusalem.
131. פישר 1995 :
 Fisher M. 'Roman Marble, Imperial Art and Architecture in Roman Palestine'
Journal of Archaeology 14 (1995), pp. 121-150.
132. פרייזר 1998 :
 Frazer Alfred (ed), **The Roman Villa : Villa urbana**, Pennsylvania.
133. קרוטהיימר 1979 :
 Krautheimer Richard, **Early Christian and Byzantine Architecture**,
 3th edition ,Kingsport.
134. רבני 1953 :
 Rabani Bezalel, 'Notes and News', **IEJ** 3, p.265.
135. רול וטל 2008 :
 Israel Roll and Tal Oren, 'A Villa of the Early Roman Period at Apollonia-Arsuf',
IEJ 58, pp. 132-149.

Schumacher Gottlieb, 'Tiberias and its Vicinity', **PEFQS** 19 (1887) pp. 87-88.